

TEREKNYŐ

Az Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára
negyedéves tudományos folyóirata

=====

- > Magyar anarchisták a spanyol polgárháberúban -----Varga Krisztián
- > Hancsovszky. Egy ellentmondásos történet -----Simon Attila
- > Légrády Gyula szerepe Tóth Ilonáék perében -----Csapody Tamás

= 2023 = 01
//////////

Impresszum

Főszerkesztő: *Szécsényi András*

Szerkesztők: *Katona Klára*
Krajcsír Lukács
Takács Tibor

Angol nyelvi szerkesztő: *Hegedüs Gyula*

Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*

Címlapterv és tipográfia: *Gyulai Kati*

Szerkesztőségi titkár: *Joó Adrienn*

Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*

Borítókép: Rálátás a Blaha Lujza térre, balra a Népszabadság-székház és távolabb a Corvin Áruház. Jobb oldalon a Nemzeti Színház, 1959. (Fortepan / FŐMTERV)
Szövegközi fotók: Válogatás a *Fortepan* archívumából.

Kiadja: *Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára*

A kiadó székhelye: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 2732-186X (nyomtatott)

HU ISSN 1788-7569 (online)

Nemzeti Kulturális Alap

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

ABTL

**Állambiztonsági
Szolgálatok
Történelmi
Levéltára**

Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

=== Határlépek ===

VARGA KRISZTIÁN

Magyar anarchisták a spanyol polgárháborúban, 1936–1939

I. rész. 7

SIMON ATTILA

Hancsovszky. Egy ellentmondásos történet rekonstrukciója 35

SZAMBOROVSKYNÉ NAGY IBOLYA

„Maradjatok meg ezért a hitben szilárdan és állhatatosan”

A kárpátaljai református közösség megmaradási esélyei és lehetőségei

a Szovjetunióhoz történt csatolás után 61

=== Határon belül ===

CSAPODY TAMÁS

Légrády Gyula szerepe Tóth Ilonáék perében 91

CSATÁRI BENCE

A Tájékoztatói Hivatal kapcsolata a kormánnyal 1958–1963 között 119

=== Szemle ===

SZILÁGYI GÁBOR

„Új országot épít a...” 143

JOÓ ADRIENN

A koronatanú 153

JOÓ ADRIENN

„...ti is élni fogtok.” – Pógyor István mártírhalála. 159

Határátkelő. Rajka, Magyarország, 1949.

Fortepan /Magyar Rendőr

= Határlépések =
////////////////////////////////////

Plaza de San Jaime, jobbra a háttérben a Városháza. A felvétel a spanyol polgárháború idején készült, 1937.

Fortepan /Reklámélet folyóirat

===== Varga Krisztián =====

/// Magyar anarchisták a spanyol polgárháborúban, 1936–1939

1. rész

A spanyol polgárháború külföldi önkénteseiről legtöbbször a nagyhírű Nemzetközi Brigádok jutnak eszünkbe. A köztársaság megsegítésére érkezett internacionalisták története külön fejezetet alkot a spanyol polgárháborúról szóló szakirodalomban, megannyi könyv, tanulmány, újságcikk vagy filmfelvétel tanúskodik az eseményekben játszott szerepükről. A Nemzetközi Brigádokban szolgáló magyarokról is számos publicisztika látott napvilágot, de az már egyáltalán nem köztudott, hogy honfitársaink nemcsak itt, hanem más köztársasági alakulatokban is harcoltak.

Az alábbi értekezés azokról a magyar önkéntesekről szól, akik nem a Nemzetközi Brigádokat, hanem az anarchisták milíciáját választották. Mivel nem szerepelnek az igen gazdag hazai „spanyolos” szakirodalomban, történetüket teljes ismeretlenség övezi, és csupán néhány idegen nyelvű kutatómunkában találkozni velük. Tanulmányom nagy részében olyan, a spanyol polgárháborúban harcoló külföldi anarchista önkéntesekkel kapcsolatos forrásokra (könyvek, tanulmányok, folyóiratcikkek, visszaemlékezések stb.) támaszkodom, amelyek fontos adalékokkal szolgálnak az anarchistákhoz csatlakozott magyarok spanyolországi tevékenységéről, és segítenek elhelyezni őket a polgárháború bonyolult politikai és katonai szövedékében. Tanulmányom másik részét azok a levéltári források képezik, amelyek a magyar anarchisták közvetlen részvételéről és a spanyol anarchista mozgalomban betöltött szerepükről szólnak. Ezeket a primer forrásokat – tudomásom szerint – még nem publikáltak vagy használtak fel magyar nyelvű tudományos kutatómunka megírásához.

A spanyol polgárháború külföldi anarchista önkénteseiről számos idegennyelvű történettudományos feldolgozás készült az elmúlt évtizedekben. Mégis, ezek az önkéntesek összességében jóval kevesebb figyelmet kaptak, mint a Nemzetközi Brigádok tagjai, és a legutóbbi időkhöz a köztársasági oldal emlékezetpolitikája is meglehetősen mostohán bánt velük. Éppen ezért – noha rengeteg dolgot tudunk már róluk – számos kérdés merül fel a kilétükkel, származásukkal, nemzeti és osztály-

hovatartozásukkal, motivációikkal, politikai szerepvállalásukkal és a polgárháború utáni sorsukkal kapcsolatban.

A spanyol polgárháborúban részt vett magyar anarchista önkéntesek története szervesen beilleszthető a külföldi anarchisták és a nemzetköziek más csoportjairól szóló elbeszélésekbe. Annál is inkább, mert a Nemzetközi Brigádok magyar tagjai és a spanyol anarchisták mellett küzdő honfitársaink között nem kevés személyi átfedés és metszéspont létezik. A róluk szóló kutatási eredmények közzététele feltárja a korábban elhallgatott vagy pusztán nem ismert magyar anarchista önkéntesek szerepét, és hozzájárul ahhoz, hogy szerteágazóbb és színesebb képet kapjunk a spanyol polgárháború internacionalista harcosairól.

= = A spanyol polgárháború és a külföld intervenciója

Amikor 1936. július 17-én a spanyol-marokkói Melilla városának helyi őrsége fellázadt a köztársasági kormány ellen, senki sem sejtette, hogy az eseményekből egy hosszan tartó véres világkonfliktus következik. A lázadás sokak szemében csak a 19. század óta ismétlődő rendszerességgel bekövetkező *pronunciamentók* (katonai államcsínyek) egyikének tűnt, ezért sok kortárs számára nem okozott meglepetést.¹ A hagyományosnak mondható forogatókönyvet azonban két tényező is felülírta: a külföldiek beavatkozása és a népi ellenállás.

A katonai lázadás híre világszerte hamar elterjedt, maga után vonva az idegen hatalmak intervencióját. A beavatkozást elsősorban az indokolta, hogy a gyors lefolyásúnak szánt fegyveres puccs egy elhúzódó polgárháborúvá terebélyesedett, amit a külföldi nagyhatalmak megpróbáltak saját javukra kiaknázni. Geopolitikai helyzetéből adódóan az ország az imperialista versenyfutás terepévé vált, ami előre vetítette egy újabb világháború kitörésének fenyegető rémét. Az agresszív expanziót folytató náci Németország és a fasiszta Olaszország a legmodernebb fegyverekkel és jelentős létszámú reguláris katonasággal támogatta a pártütő tábornokokat, míg a köztársaságiak a nyugati demokráciákhoz fordultak segítségért. Nagy-Britannia, Franciaország és az Amerikai Egyesült Államok azonban – félve a nagyhatalmi *status quo* megbomlásától és egy második Nagy Háború kitörésétől, illetve az amerikaiak esetében az európai ügyektől való hagyományos távolságtartásuk miatt – tartózkodtak a köztársaság megsegítésétől, és a be nem avatkozási politika szószólóivá váltak. A Spanyol Köztársaságot egyedül Mexikó és a Szovjetunió igyekezett fegyverekkel és hadianyaggal ellátni.²

Az egyes országok hivatalos be nem avatkozásán (vagy nem hivatalos beavatkozásán) túl a spanyol események komoly hatást gyakoroltak az aktívan politizáló nemzetközi közvéleményre is. A háború mozgósító ereje átlépte az országhatáro-

1 = = Constante, 1977: 9.; Haraszti, 1981: 186.; Beevor, 2002: 103.; Ormos, 2019: 321.; Saña, 2001: 32–33.

2 = = Beevor, 2002: 230–246.

kat, és külföldi önkéntesek tömegeit vonzotta az Ibériai-félszigetre. Ez a jelenség a spanyolországi ütközetet az 1914–1945 között lezajlott európai polgárháborúk szerves részévé tette.³ A spanyol polgárháborút is magában foglaló nagy európai polgárháború aspektusa – ha nem is ad minden lényeges kérdésre magyarázatot – kellőképpen megvilágítja a nemzetközi önkéntesek szerepét. Az 1936–1939 között megvívott spanyolországi csata összekapcsolta a különböző országok politikai mozgalmait, és „harczi zarándokútra” készítetett sok ezer militáns civilt. Winston Churchill őket nevezte gúnyosan „fegyveres turistáknak”.⁴

Rengeteg oka lehetett annak, hogy valaki önként beállt valamelyik spanyol milíciába. A munkanélküliségtől való menekülés, az anyagi haszonnal kecsegtető egyéni vagy csoportos elhatározás, vagy az eszmék fűtötte romantikus idealizmus ugyanúgy szerepet játszott benne, mint más egyéb személyes okok. Az európai történelemben lezajlott számtalan háború bővelkedik idegen országból származó zsoldosokban, és az Ibériai-félszigeten is komoly hagyományai voltak a külhoni „erőszaktechnikusoknak”.⁵ Pénz, kaland, „egzisztenciális kényszer” vagy az unalmassá váló polgári lét mind-mind hozzájárulhatott ahhoz, hogy valaki részt vegyen a spanyol polgárháborúban.

Mindazonáltal a többség számára ez a konfliktus elsősorban ideológiai-világéleti összecsapás volt, a szemben álló feleket áthatotta az ügyük igazába vetett mély politikai meggyőződés. Közülük sokan voltak, akik a kényszerű emigrációból felocsúdva tenni akarásukat próbálták átültetni Hispániába, másokat otthonról hajtott az „ideológiai utazás harci vágya”, és nem volt ritka az sem, hogy ezek a külföldiek a frontvonalon saját honfitársaikkal kerültek szembe. Nekik a spanyolországi háború a hazájukban már korábban elkezdett harc folytatását jelentette, újabb színteret adva az egymást keresztező politikai mozgalmak összecsapásainak és az európai polgárháborúknak.⁶ Akik így gondolkodtak, azok mindannyian az ideáljaik megvalósítása/megvédése érdekében mentek harcolni Spanyolországba. Tették ezt annak ellenére, hogy nagy részük nem ismerte a célország történelmét, nyelvét, politikai-kulturális hagyományait, és fogalmuk sem volt a háború való okairól.⁷

Nagyjából 180-190 000 külföldi harcolt Franco tábornok seregében. Fele részük nem számított önkéntesnek, mert Hitler és Mussolini küldte őket Spanyolországba, vagy marokkói „zsoldos” volt. Ez utóbbiak közül sokakat a megélhetési vágy/kény-

3 = = A spanyol konfliktus európai polgárháborús interpretációjáról lásd: Othen, 2013: 1–8.; Adamthwaite, 2009; Payne, 2011; Traverso, 2016.

4 = = Churchill, 1939: 76.

5 = = Beevor, 2002: 230–231.

6 = = A 19–20. századi háborúk külföldi önkénteseinek történetét kutató Nir Arielli a határokon átnyúló militáns „civil” mobilizációt „transznacionális háborús önkéntességnek”, míg a saját országuk politikai rendszere ellen idegen földön harcoló aktivistákat a „helyettesítő konfliktus önkénteseinek” nevezi. Arielli, 2017: 95.

7 = = Durgan, 1999; Othen, 2013: 75–76.; Brodie, 2021: 35.

szer hajtott a nacionalisták táborába, viszont egy kisebbségük vallási alapon, az „ateista vörösök” elleni szent háborút, dzsihádöt hirdetve vonult Francóval Madrid alá. Antikommunista keresztes hadjáratként fogták fel az eseményeket azok a külföldi önkéntesek is, akik a politikai kereszténység uralta országokból érkeztek és különféle jobboldali-szélsőjobboldali pártok és csoportok aktivistái voltak. Legtöbbjük keresztényi kötelességének tartotta a Francóhoz történő csatlakozást, és csupán egy kis részük tekintette példaképének Hitlert és Mussolinét.⁸

A másik oldalon sem számított mindenki önként jelentkezőnek. Azok a mexikói és szovjet tisztek, akiket „tanácsadóként” vezényeltek az újjászervezett Spanyol Köztársasági Néphadsereghez vagy más egyéb állami és pártszervekhez, kormányaik politikai utasításainak megfelelően cselekedtek. Számuk 2–3000 között lehetett.⁹ Mivel a nyugati hatalmak nem mozdították a kisujjukat sem a köztársaságért, a támogatás terén monopolhelyzetbe került Szovjetunió messzemenően kihasználta a spanyol kormány szorult helyzetét. Sztálin felismerte a háborúban rejlő politikai lehetőségeket és az internacionalista segítségnyújtásért cserébe fokozatosan ráerőltette akarát a köztársaságiakra. A szovjet diktátor legfőbb törekvése a Franciaországgal és Nagy-Britanniával történő szövetség megkötése volt, amihez a spanyol háború csak eszközül szolgált.¹⁰ Imperialista céljait azonban gondosan elrejtette a nemzetközi antifasiszta szolidaritás álarca mögé. A Kommunista Internacionálé (Komintern) a „fasizmus elleni harc” jelszavával, hatalmas sajtókampány kíséretében mozgósította a világ kommunista és baloldali érzelmű önkénteseinek tízezreit. A legfrissebb kutatások szerint hatvanöt országból, mintegy 35–40 000 külföldi kelt útra, hogy a köztársaságért harcoljon.¹¹ A Komintern felhívásának eredményeképpen körülbelül 32 000 ember választotta a Nemzetközi Brigádokat, míg tőlük függetlenül nagyjából 5000 internacionalista szolgált az anarchoszindikalista-anarchista CNT (*Conderedación Nacional del Trabajo*, Országos Munkakonföderáció) és FAI (*Federación Anarquista de Iberica*, Ibériai Anarchista Szövetség), valamint a libertárius-marxista POUM (*Partido Obrero de Unificación Marxista*, Marxista Munkásgyeség Pártja) milíciáiban.¹²

Bár valamennyi politikai irányzatnak voltak külföldi kapcsolatai, a konfliktusban részt vett köztársasági és nacionalista pártok többsége általában idegenkedett a külföldiek jelenlététől. Mindkét táboron belül komoly versengés folyt a hatalomért, ezért az egyes pártok eleve bizalmatlanul tekintettek a riválisokhoz csatlakozó „nemzetköziesekre”. Az ellenforradalmi lázadásban meghatározó szerepet játszó tradícionalistákhoz (karlisták) a katolikus és ortodox keresztény országokból érkező mo-

8 == Othen, 2013: 4–6, 261–263.

9 == Krivickij, 2000: 138.; Nava, 2014: 20.

10 == Alexander, 1999/I: 18–19.; Krivickij, 2000: 144–146.; Beevor, 2002: 532.

11 == Tremlett, 2020.

12 == Durgan, 1999.

dern kori „keresztes lovagok” és royalista „gavallérok” csatlakoztak, míg a *Falange Española*val (falangisták) a fasiszta/nemzetiszocialista típusú szélsőjobboldali pártok militánsai szimpatizáltak.¹³ Franco azonban ellenezte a nacionalista oldal külföldi „önkéntesimportját”, mert egyrészt monopolizálni akarta a nemzetközi támogatást, másrészt a háborút az „igaz spanyol ügy” érdekében saját erőből akarta megnyerni. Ugyanakkor tisztában volt azzal is, hogy a győzelem kivívásához elengedhetetlenül szüksége van a legmodernebb német és olasz fegyverekre, ezért szövetségeiről nem mondhatott le.¹⁴

A francóistákkal ellentétben a Komintern irányította kommunisták óriási kampányt folytattak azért, hogy minél többen induljanak harcba a Spanyol Köztársaságért. A III. Internacionáléval élesen szemben álló „heterodox” kommunista irányzatok, a POUM és a trockisták ebben egyetértettek a sztálinistákkal, és hasonló felhívásokat fogalmaztak meg a nemzetközi proletariátus számára, de sem a szocialisták, sem pedig az anarchisták nem segítették elő, hogy külföldi szimpatizánsaik Spanyolországba jöjjenek.¹⁵ Ennek oka mindenekelőtt az volt, hogy a népi ellenállás gerincét alkotó szocialista és anarchista szakszervezeteknek nem önkéntesekre, hanem fegyverekre volt szüksége. Főleg a spanyol földön meghatározó anarchisták ódzkodtak ettől, mert – a későbbi fejlemények ismeretében nem éppen alaptalanul – attól tartottak, hogy a külföldi intervenció aláássa a megszerzett pozícióikat.¹⁶ A kommunistákkal, szocialistákkal vagy a nacionalistákkal ellentétben az anarchistáknak külföldön nem voltak befolyásos támogatóik, hivatalos körök, kormányzati szereplők nem szimpatizáltak velük. A különböző országok anarchoszindikalista szakszervezeteit összefogó Nemzetközi Munkásszövetség (*International Workers Association, IWA*) és a spanyol anarchisták által felállított transznacionális segélyszervezet, a Nemzetközi Antifasiszta Szolidaritás (*Solidaridad Internacional Antifascista, SIA*) szűkös anyagi erőforrásaik miatt csupán elenyésző mértékben, gyűjtések, adományok, segélyek és némi pénzügyi tranzakció formájában tudták támogatni spanyolországi eszmetársaikat. A győzelem kivívásához szükséges modern, ütőképes fegyverek megvásárlását kizárólag ezekből a forrásokból azonban nem tudták fedezni, mivel azokat a „piacról” kellett beszerezni jelentős összegekért cserébe, esetleg illegális úton, titkos akciók, forradalmi kisajátítások (exproporációk) révén.¹⁷

A köztársasági oldal külföldi intervenciójának igazi nyertese a Spanyolországi Kommunista Párt (*Partido Comunista de España, PCE*) és katalán „népfrontos” szövetségese, a Katalónia Egyesült Szocialista Pártja (*Partit Socialista Unificat de Catalunya, PSUC*) lett. A háború előtt nem túl jelentős tömegbefolyással bíró, moszkvai

13 == Othen, 2013: 203.; Berry, 1989.

14 == Othen, 2013: 189, 193.

15 == Mugnai, 2010: 12.

16 == Uo. 14.; Berneri–Mitz, 1978: 91–92.

17 == Alexander, 1999/II: 1135, 1150–1154.; Gómez, 2018: 13.

(akkor éppen népfrontos) vonalat képviselő kommunisták – eltökéltségük és szervezettségük, valamint a Szovjetunió és a Komintern hathatós támogatásának köszönhetően – a köztársaság legerősebb politikai szereplőivé váltak.¹⁸ A Nemzetközi Brigádokban harcoló külföldiek relatív többsége is valamelyik ország kommunista pártjának volt a tagja, ennél azonban sokkalta többet nyomott a latba, hogy a szovjet fegyverszállítmányok szinte kizárólag a PCE–PSUC hadi és politikai pozícióit erősítették.¹⁹ A német–olasz, valamint a szovjet hadi/politikai segítségnyújtás és a demokratikus hatalmak „nemtörődömsége” fokozatosan megváltoztatta a háború jellegét és átrendezte mindkét oldal belső erőviszonyait.

= = = A forradalom idegenlégiósai

A spanyol köztársasági kormány hivatalos propagandája szerint – összhangban a Komintern népfront-stratégiájával – a katonai lázadást a demokráciához lojális fegyveres alakulatok verték le, és a külföldi internacionalisták azért jöttek Spanyolországba, hogy ezt a demokráciát megvédjék a rátámadó nemzetközi fasizmustól.²⁰ Ez a narratíva azonban nem felelt meg a valóságnak. A nacionalista tábornokok és ellenforradalmár támogatóik győzelmét nem a megbénult köztársasági kormány, hanem a felfegyverkezett nép hiúsította meg. 1936. július 19-től egy elementáris erejű forradalom bontakozott ki Spanyolország-szerte, amelynek fő erejét a szocialista UGT (*Union General de Trabajadores*, Általános Munkásszövetség) és az anarcho-szindikalista CNT adták. Néhány köztársasághű fegyveres egységgel együtt e több milliós támogatottságú szakszervezeti szövetségek aktivistái verték vissza a lázadó katonaságot Madridban, Valenciában és Barcelonában. A népi milicisták viszont nem a polgári parlamentáris demokráciáért és annak tehetetlen kormányáért ontották vérüket.²¹ Társadalmi forradalmat akartak, egy olyan radikális változást, amely megszünteti az elnyomó hierarchikus államszervezetet és a kizsákmányoló kapitalista rendszert. Az ellenállás motorja a *movimiento libertario*, vagyis a spanyolországi anarchista mozgalom volt.²²

Az 1930-as években Spanyolországban létezett a világ legerősebb libertárius mozgalma. Az anarchisták itt valódi tömegtámogatottságot tudtak maguk mögött, meghaladva a marxista szociáldemokrata és kommunista pártok taglétszámát. Szer-

18 = = Krivickij, 2000: 147.

19 = = Durgan, 1999; Beevor, 2002: 259.

20 = = Orwell, 1989: 61.; Guérin, 1991: 432.

21 = = Orwell, 1989: 63.

22 = = A *movimiento libertario* a korabeli Spanyolország valamennyi anarchista irányzatának és szervezetének közös elnevezése volt. Ennek megfelelően tanulmányomban a jelzők nélküli libertárius terminológia alatt a három legjelentősebb anarchista áramlat, a kollektivisták-kommunista, az individualista és az anarcho-szindikalista csoportok és szervezetek összeségét értem. A spanyolországi anarchizmusról bővebben: Alexander, 1999/I: 68–103.

vezettségük és nemzetközi kapcsolataik azonban jócskán elmaradtak a rivális munkáspártok politikai hatékonyságától. A társadalom mélyéből táplálkozó forradalmi eltökéltségük, a lázadás szellemének „türelmetlensége” céljaik eléréséhez hatalmas lendületet adott, de egyszersmind a mozgalom gyengeségének egyik oka is volt.²³

A spanyolokhoz hasonlóan a külföldi önkéntesek többsége is forradalomként fogta fel a polgárháborút. Még a Komintern-kommunisták közül is jó néhányan meg voltak arról győződve, hogy Spanyolországban megismétlődhetnek a két évtizeddel korábbi orosz forradalom dicsőséges pillanatai.²⁴ Mindazonáltal a legtöbb nemzetközi brigádos elfogadta az antifasiszta harc hivatalos, „egységfrontos” narratíváját, és a háborút előbbre valónak tartotta a forradalomnál, türelmesen várva arra, hogy a fasiszmus legyőzése után a proletárrevolúció is elérkezzen.

A POUM milíciájához vagy az anarchistákhoz csatlakozó internacionalisták túlnyomó többségét azonban kifejezetten a forradalom győzelmének reménye vitte Hispániába. Bár kétségtelen, hogy harcukban fontos szerepet kapott az antifasiszmus, legfőbb mozgatórugójuk mégiscsak az a szociális revolúció volt, melynek beteljesülését forradalmárok generációi várták már a 18. század vége óta.²⁵ Ahogy egyikük fogalmazott, a „háború egyszerre jelentette a fasiszmus elleni harcot és a forradalmi (antikapitalista és antifeudális) küzdelmet”.²⁶ A POUM és a CNT-FAI külföldi önkéntesei – csakúgy, mint a „bennszülött” milicisták nagy tömegei – nem egy jövőbeli, hanem egy nagyon is létező forradalomban akarták valóra váltani az uralom- és kizsákmányolásmentes társadalom évszázados ígérését. Motivációik között a köztársaság vagy a „demokrácia” megvédése csak annyiban szerepelt, amennyiben azt az antifasiszta összefogás körülményei rájuk kényszerítették.²⁷

Internationalista forradalmárok a spanyol polgárháború előtt is aktív részesei voltak számos korábbi világeseménynek. Az 1871-es párizsi kommün barikádharcában ugyanúgy találkozni velük, mint az 1910-es évek mexikói, orosz, magyar és német forradalmaiban.²⁸ A háború kirobbanása előtt már Spanyolországban élő emigráns forradalmárok százai (főleg német és olasz anarchisták és kommunisták) azonnal bekapcsolódtak a harcokba. Azok az amatőr sportolók is így tettek, akik a Barcelonában rendezni tervezett – majd a katonai államcsíny miatt elmaradt – Népi Olimpiai Játékokra érkeztek. A berlini olimpia ellen meghirdetett „alternatív” nemzetközi verseny résztvevői közül mintegy kétszázan léptek be a népi milíciákba.²⁹

23 == Harsányi, 2000: 74–94.

24 == Haraszti, 1981: 194.; Voros, 1961: 283.; Durgan, 1999.

25 == IISH PE-41A.1 Magyarajkú antifasiszták kiáltványa, d. n. 38. Vö. Balázs, 2020: 15–18.; Haskó, 2000: 17, 23.; Alexander, 1999/I: 69–72.; Boragina, 2017: 23–24, 26.

26 == Kjelsø, 1977.

27 == Zimmer, 2016: 20.

28 == Balázs, 2020: 123–124, 198–199.; Horváth, 2000: 211.; Jemnitz, 2000: 155.; Hetés, 1979: 57.

29 == Nelles, 1976: 11.; Durgan, 1999.

Az első külföldiek zöme az anarchista mozgalom valamelyik irányzatához tartozott. „Szervezettek és szervezetlenek, tiszta anarchisták, mindenféle jelző nélkül, akik mindig is jelen voltak a szakszervezetekben, most mindannyian egy közös cél érdekében indultak harcba, amely hirtelenjében elsimította az egyes irányzatok közötti nézeteltéréseket” – emlékszik vissza a spanyol háborút megjárt olasz forradalmár, Umberto Marzocchi.³⁰ Az utcai harcok után néhány nappal, 1936. július 28-án befutott Barcelonába két vonatszerelvény, rajta 600 száműzött spanyol, olasz és francia önkéntessel. Csatlakozásukat kitörő lelkesedéssel fogadták a CNT–FAI milíciáiban. Habár a külföldiek legnagyobb része 1936 nyarán az anarchistákat erősítette, az első kontingensek között a nemzetközi kommunista mozgalom „disszidens” és „moszkovita” ágai, valamint más pártokhoz tartozó antifasiszták is képviseltették magukat. Hozzávetőlegesen 1000–1500 külhoni önkéntes érkezett Katalóniába a polgárháború első heteiben.³¹ A nemzetközi szakirodalom adatai szerint legalább huszonnyolc országból mintegy 3000–3500 külföldi anarchista fordult meg Spanyolországban a polgárháború három éve alatt.³² Nagy részük a fronton harcolt, de jelentékeny hányaduk vállalt békés feladatokat a hátszországban, az oktatás, a kultúra és a propaganda különböző területein vagy a kollektivizált ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Ezek a tevékenységek ugyanúgy hozzátartoztak a forradalmi önkéntességhez, mint a lövészárkok-háború harcai.

A CNT–FAI milíciájához csatlakozott külföldiek jelentős hányada rokonszenvezett a spanyolországi libertárius mozgalom „ultraíval”. Őket hívták „irányíthatatlanoknak” (vagy „ellenőrizhetetleneknek”, *incontrolables*), mert cselekedeteiket a forradalmi ösztönösség vezérelte, és nem akartak engedelmeskedni semmilyen kormányzati tekintélynek. A pejoratív jelző nem jelentett egységes politikai irányvonalat, mindenki megkaphatta, aki „forradalmi alapon” bírálta a népfrentkormány intézkedéseit, legyen az katonai vakfegyelmet ellenző milicista, az államtól elszakadni vágyó libertárius faluközösség lakója, törvénytelen (értsd: engedély nélküli) rekvirálásokat és gyilkosságokat elkövető külvárosi suhanc vagy éppen az anarchizmus ideáihoz túlzottan ragaszkodó idegen önkéntesek. De közülük kerültek ki azok is, akik „átláttak a szitán”, és a POUM-mal egyetemben rámutattak a népfrentpolitika álarca mögé bújó kommunisták egyeduralmi törekvéseire.³³

A CNT–FAI 1936. november elején négy miniszteri tárcát vállalt a baloldali szocialista Francisco Largo Caballero vezette madridi népfrentkormányban. (Ezt

30 == Marzocchi, 2005:4.

31 == Nelles, 1976: 11. Az 1936 nyarán Franciaországból jött önkéntesek nagy része repatriált spanyol állampolgár volt.

32 == Mugnai, 2010: 18.; Brodie, 2021: 32–33.; Nelles, 1976: 10–11.; Berry, 1989; Zimmer, 2016: 20.; Souchy, 1954: 140.; Mühlen, 1983: 91.

33 == Camillo Berneri: La guerra e la rivoluzione. Guerra di Classe, 6. sz. 1936. december 16. 1.; Camillo Berneri: Saggezza di un proverbio. Guerra di Classe, 8. sz. 1937. február 1. 1–2.

megelőzően az anarchisták már szeptemberben tagjai lettek a katalán autonóm kormányzatnak, a *Generalitat*nak.) A döntést sem az IWA, sem a külföldi önkéntesek zöme nem nézte jó szemmel. Noha ők is szükségesnek tartották a különböző vel-leitású antifasiszta pártok Franco-elleni összefogását, és számosan közülük a vég-sőkig lojálisak voltak a CNT–FAI-hoz, a spanyol anarchisták kormányra kerülésé-ben mindenekelőtt az eszme elárulását vélték felfedezni.³⁴ A spanyol/katalán anar-chistákat azonban oly mértékben nyugtalanította a háború metamorfózisa és a kom-munisták növekvő térhódítása, hogy a mozgalom vezetői – heves viták révén, de – meggyőzték őket arról, hogy kormánypozícióban nagyobb eséllyel védhetik meg a forradalom vívmányait. A *movimiento libertario* tehát ideiglenesen szögre akasztot-ta államellenes elveit, aktivistái viszont folyamatosan számon kérték vezetőiken a forradalom célkitűzéseinek mielőbbi megvalósítását. A CNT–FAI mégsem tudta valóra váltani programját, mert a „mérsékelt” köztársasági pártok (Komintern-kom-munisták, reformista és centrista-szocialisták, baloldali republikánusok, katalán és baszk nacionalisták) mindkét népfrentkormányban többséget alkottak, és egyikük-nek sem állott érdekében egy antikapitalista forradalom győzelme. Ezek a politikai erők ugyanis a társadalom középrétegeit képviselték, és nem az állam lebontásán, hanem annak megerősítésén fáradoztak. Bár korántsem voltak egységesek, a hatalom megszerzése érdekében elfogadták a Komintern ihlette népfrentstratégiát, és a „de-mokrácia megvédése” a „köztársaság egysége” vagy a „háborús szükségszerűség” nevé-ben igyekeztek ellehetetleníteni az alsó néposztályok antihierarchikus forradalmát.

Mindezt tetézte, hogy a Kommunista Internacionálé és a szovjet állambizton-ság, az NKVD (*Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel*, Belügyi Népbiztosság) Spa-nyolországba telepített operatív ügynökei valóságos boszorkányüldözésbe kezdtek, és tűzzel-vassal irtották a „trockistákat” és mindazon „árulóknak” bélyegzett for-radalmárokat, akik szembe mertek szállni a PCE–PSUC és rendpárti szövetségesei hatalmi ambícióival. A két tábor közötti belső polgárháború 1937. május elején Bar-celonában csúcsosodott ki, amikor az anarchisták és a POUM milicistái több napig tartó fegyveres összetűzésekbe keveredtek a katalán kormány és a PSUC irányítása alatt álló rendvédelmi alakulatokkal. Az NKVD provokációja nyomán kitört utcai har-coknak és az azt követő megtorlásoknak számos internacionalista esett áldozatul.³⁵

Anarchista önkéntesek mindenekelőtt azokból az országokból jöttek, ahol je-lentős liberter hagyományok és/vagy nagyszámú emigráns forradalmár csoportok léteztek. Hasonlóan a Nemzetközi Brigádok internacionalistáihoz, a harcolni vágyó anarchista külföldiek nem elsősorban nemzetek, etnikumok vagy országok szerint szerveződtek, hanem nyelvek alapján.³⁶ Ebben rendszerint az anyanyelv vagy a köz-

34 = = Davranche, 2006.

35 = = Az események lezajlásáról és háttéréről bővebben: Beevor: 2002: 407–442.; Szilágyi, 1989: 250–254.; Krivickij, 2000: 149–150.

36 = = Durgan, 1999; Lätt, 1938: 5.

napi életben használt nyelv, illetve nyelvi dialektus volt az irányadó, habár a többnyelvűek maguk dönthették el, hogy melyik nyelvi csoportot választják. Persze sokszor csupán a „forradalmi véletlen” műve volt az, hogy ki melyik egységhez került. Az általános rendezőelv szerint a németekhez osztrákok, német nyelvű svájciak, szudéta-, sziléziai, erdélyi és balti németek, valamint német-amerikaiak, a franciákhoz belgák (vallonok), francia nyelvű svájciak, francia-amerikaiak, illetve Franciaország gyarmatairól származó önkéntesek, az olaszokhoz San Marinó-iak, olasz nyelvű svájciak, olasz-illírek és olasz-amerikai emigráns aktivisták csatlakoztak szerte Észak- és Dél-Amerikából. Ez utóbbi nyelvterületről származók képezték az anarchisták között a legnagyobb létszámú internacionalista kontingenst, mintegy 600–1000 fővel. Őket követték a francia nyelvűek 250–350 önkéntessel, majd a németajkúak kb. 230-an. Mintegy félezerre tehető a latin-amerikaiak száma, és jelentős, 200-250 fő közötti önkéntes állomány érkezett az észak-atlanti térség országaiból (Kanada, Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Írország). A legnépesebb „nyelvek” külön katonai egységekbe, századokba vagy zászlóaljakra tömörültek, de soraikat gyakran egészítették ki helyi (spanyol, katalán, baszk stb.) milicistákkal.³⁷ A felsoroltakon kívül jöttek még a Benelux-államokból, Skandináviából, Kelet- és Közép-Európából, a Balkánról és Magyarországról is.³⁸

= = Magyar anarchizmus otthon, külföldön...

Magyarországon az anarchizmus sohasem képviselt jelentős tömeget. Mint szellemi-intellektuális irányzat végig jelen volt az első világháború előtt, de mint szervezett tömegbázissal rendelkező politikai mozgalom nem.³⁹ Még az 1918–19-es forradalmak idején is periférikus politikai irányzat maradt, bár az eszme követőinek egy része aktív (félellenzéki) közéleti szerepet vállalt a Tanácsköztársaság alatt.⁴⁰ „*Ami a magyar anarchizmust illeti, jóval hamarabb indult meg*” – írja a CNT–FAI madridi frontlapja, a *Frente Libertario* magyar nyelvű kiadása az itthoni anarchisták mozgalmáról. „*Néhány száz magyar anarchista volt Pesten, Erdélyben, meg mássutt is. Java részt elesett az orosz forradalom és a pesti kömmün védelmében. Ma is jó néhány ül a román Siguranța [a román királyi politikai rendőrség] börtönében. De az anarchizmus nem lett tömegmozgalom magyarföldön.*”⁴¹

37 = = IIHS PE-15A.5 Liste des Compagneros étant parti au Front. En su mayoría del Grupo Internacional de la Columna Durruti. (Muchos franceses). Septiembre 1936 – enero 1937. 1 carpeta, Depart du 8. decembre 1936. 4–31.

38 = = Lásd Berry, Mugnai, Nelles, Zimmer és Brodie idézett munkáit.

39 = = Bozóki–Sükösd, 1998. A világtrendnek megfelelően a századfordulótól kezdve Magyarországon is megjelentek a különböző anarchista irányzatok képviselői. Közülük az individuális, a kommunista-kollektivisták (azon belül az anarchoszindikalista) és a keresztény anarchizmus követői érdemelnek említést.

40 = = BFL VII. 18. d. 13/8614–1919. Klein Margit és társai, VII. 18. d. 13/6726–1920 Csikós József és társai.

41 = = IISH PE-41A.5 *Frente Libertario*, 1937. április 4. 1. Magyar anarchisták?

A hazai anarchisták néhány képviselőjét a Tanácsköztársaság bukása után bűnvádi eljárás alá helyezték vagy internáltak, mások belső száműzetésbe vagy külföldi emigrációba vonultak. A törvényen kívül helyezett anarchista csoportok az 1920-as évek Magyarországon megszűntek szervezett politikai erőként létezni. A Horthy-rendszer sajtójában időről időre felbukkantak ugyan a különböző anarchista összeesküvésekről szóló hírek, ezek a szenzációhajhász tudósítások azonban többet árultak el a rendőrség fantáziájáról, mint egy valóságosan is létező anarchista mozgalomról.⁴² Némileg kilógott ebből a sorból az 1928-ban alapított Magyar Általános Munkásszövetség (MÁMSZ). Az anarchoszindikalista irányultságú szakszervezet működését a Belügyminisztérium azért engedélyezte, mert a MÁMSZ konkurenciát jelentett a szociáldemokrata szakszervezeteknek, és a kormány ezzel a megosztó taktikával akarta gyengíteni a munkásmozgalom társadalmi bázisát. A MÁMSZ nem titkolta, hogy az Amerikai Egyesült Államokban alapított Világ Ipari Munkásai (*Industrial Workers of the World*, IWW) nevű forradalmi szakszervezeti szövetség magyar tagozataként működik. A spanyol CNT-vel is rokon elveket valló MÁMSZ gyűlésein ugyanakkor teret kaptak a legkülönbélebb forradalmi csoportok (trockisták, tanácskommunisták stb.) hangadói is. Nem csoda hát, ha a magyar „wooblie”-kat a politikai rendőrség szoros megfigyelés alá helyezte, kollektíváikat folyamatosan bomlasztotta, míg végül a szervezetet a Belügyminisztérium 1937-ben végérvényesen feloszlatta.⁴³ Habár az IWW-nek az Egyesült Államokban 1912 óta létezett magyar nyelvű csoportja is, és a spanyol forradalomhoz számos „wooblie” csatlakozott, a források nem említenek közöttük magyar származású munkásokat.⁴⁴

Más a helyzet a külföldön működő, magyarokat is soraikban tudó anarchista csoportokkal. 1919 után Európa számos nagyvárosában találkozni emigráns magyar baloldali közösségekkel, Bécsben, Brüsszelben, Párizsban vagy Zürichben pedig jó néhány anarchista hazánkfia is letelepedett.⁴⁵ Nagy részük már korábban kivándorolt, vagy az elbukott hazai forradalmak politikai menekültjei voltak, vagy

42 == Elfogtak egy veszedelmes anarchista nőt. *Az Est*, 1919. november 23. 1.; Elfogtak Pesten egy „anarchista-bandát”. *Új Előre*, 1924. május, 1.; Az Államrendőrség Politikai Nyomozó Főcsoportjának jelentése az országos-főkapitányhoz: a külügyminisztérium értesítése alapján nyomozást folytattak a magyar politikai emigrációban működő polgári demokratikus, köztársasági és anarchista csoportok körében, Budapest, 1926. december 1. Közli: Beránné–Hollós, 1977: 110–113.

43 == IWW, 2009.

44 == White, 2013: 9.

45 == Az Államrendőrség Politikai Nyomozó Főcsoportjának jelentése az országos-főkapitányhoz: a külügyminisztérium értesítése alapján nyomozást folytattak a magyar politikai emigrációban működő polgári demokratikus, köztársasági és anarchista csoportok körében, Budapest, 1926. december 1. Közli: Beránné–Hollós, 1977: 110–113.; A Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának jelentése a belügyminiszterhez az anarchista mozgalom megélénküléséről, Budapest, 1935. június 21. Uo. 204.

olyan fiatal „vándormunkás” szimpatizánsok, akik ideiglenes jelleggel Nyugat-Európa különböző országaiban dolgoztak, illetve tanultak. (Ez utóbbiak közé tartozott az 1920-as években Párizsban és Bécsben is megfordult József Attila.) Ebből az emigráns közegekből az 1920–30-as években többen visszatértek Magyarországra.⁴⁶ Egyikőjük, az anarchokommunista Schiesz József és néhány követője 1932–1934 között áldozatok nélküli robbantásos merényleteket követett el Budapest-szer- te, míg a rendőrség a csoportot fel nem számolta.⁴⁷ A Horthy-kori politikai rendőrség anarchistáknak titulálta azokat a szakadár kommunista csoportokat, amelyek a nemzetközi kommunista mozgalom szélsőbaloldalán helyezkedtek el.⁴⁸ Ezeknek az irányzatoknak (kommunista ellenzékiek, trockisták, bordigisták, tanácskommunisták stb.) Nyugat-Európában, mindenekelőtt Párizsban magyar követői is voltak, és közülük néhányan kapcsolatba kerültek az anarchistákkal, hiszen az egyes forradalmár közösségek között volt némi átjárás. Az egymással is vitában álló balos kommunista pártok és csoportok viszont legtöbbször élesen elhatárolódtak a libertárius irányzatoktól, miközben nem kímélték a Komintern és a Szovjetunió követőit sem.⁴⁹

Sok anarchista nem hozott létre önálló szervezetet, és csak lazán kapcsolódott a hazai és a nemzetközi munkásmozgalmakhoz, vagy azok periferiáján, egy tágabb értelemben vett baloldali-radikális kulturális-művészeti miliőben helyezkedett el.⁵⁰ Arra is akadt példa ugyanakkor, hogy a libertáriusok csatlakoztak valamelyik más

46 == BFL VII. 5. c. 5010/1924. I. kötet 18–23. Jegyzőkönyv Sztaron Sándor gyanúsított kihallgatásáról, 1924. április 9. Az Államrendőrség Politikai Nyomozó Főcsoportjának jelentése az országos-főkapitányhoz: A külügyminisztérium értesítése alapján nyomozást folytattak a magyar politikai emigrációban működő polgári demokratikus, köztársasági és anarchista csoportok körében, Budapest, 1926. december 3. Közli: Beránné–Hollós, 1977: 110–112.; Detektívjelentés a KMP párizsi szekciójáról, a párizsi emigrációban erősödő anarchista mozgalmakról, valamint magyarországi kapcsolataikról folytatott nyomozásról, Párizs, 1935. május 31. Uo. 202–203. Vö. Varga, 2014.

47 == Konok, 2003: 210–211.

48 == Detektívjelentés a KMP párizsi szekciójáról, a párizsi emigrációban erősödő anarchista mozgalmakról, valamint magyarországi kapcsolataikról folytatott nyomozásról, Párizs, 1935. május 31. Közli: Beránné–Hollós, 1977: 202–203.

49 == Konok, 2002: 3–4. Konok szerint az anarchokommunizmus egy antietatista marxista irányzat, amely nem azonos a „klasszikus” bakunyini–kropotkini kommunista anarchizmussal. Míg az utóbbi egyértelműen ellene van a marxi gondolatok „autoriter” és proletárdiktatúrás elképzeléseinek, addig az előbbi a (kollektivistá) anarchizmus és a (libertárius) marxizmus szintézisében látja a forradalmi megújulás folyamatát, és elfogadja a politikai szervezetek és az osztálydiktatúra létjogosultságát. Uo. 5. A két irányzat közötti eltérés nyilvánvaló, azonban az anarcho-kommunizmusnak az 1920-as évekre kialakult egy átfogóbb jelentése is, így azok a „purista-kollektivistá” anarchisták is elfogadták ezt a jelzőt, akik ragaszkodtak az anarchizmus bakunyini–kropotkini interpretációjához. Arsinov–Mahno–Mett, 1926; Paz, 1978: 104–107.

50 == Konok, 2004: 245–257.

baloldali közösséghez vagy politikai pártok tagjai lettek, miközben anarchista „különvéleményüket” általában megtartották.⁵¹ Akárhogyan is szerveződtek, a magyar anarchisták „búvópatakszerű” mozgalmi ténykedése nagyon megnehezíti az itthonról elszármazott spanyolosok genealógiájának feltérképezését.

Kevés az esélye annak, hogy valaki közülük közvetlenül kijutott volna Spanyolországba. A forrásokban ilyen személyeket nem neveztek meg.⁵² Ez nemcsak azért van így, mert itthon nem létezett jelentős libertárius mozgalom, hanem azért is, mert a magyar hatóságok szigorúan ellenőrizték az Ibériai-félsziget felé tartó önkénteseket, és lecsaptak minden potenciális spanyolosra.⁵³ A csatlakozni szándékozók többnyire kerülő úton, konspiratív módon, a nemzetközi kommunista mozgalom titkos embercsempész-csatornáinak segítségével próbáltak Spanyolországba utazni, és a magyarországi anarchistaszimpatizánsok is minden bizonnyal ezt az útvonalat választhatták. Ez azért is valószínűsíthető, mert az olasz, francia és tengerentúli transznacionális anarchista csoportok által hálózatszerűen működtetett csempészútvonalak ritkán érték el Európa középső és keleti területeit. Ráadásul a Kominternéhez hasonló, központilag irányított nemzetközi toborzási háttérrel – a PCE/PSUC-on kívül – egy spanyolországi párt sem büszkélkedhetett.⁵⁴ Ha itthonról nem is tudtak túl nagy számban kijutni, a külhoni baloldali emigrációból tömegével indultak útnak honfitársaink az „ígéret földjére”, így minden valószínűség szerint itt kell keresnünk a Hispániába tartó magyar anarchistákat is.

= = = ...és Spanyolországban

A köztársasági oldalon harcoló magyarok történetét feldolgozó munkák nem említenek egyetlen egy hazánkfiát sem, aki az anarchistákat erősítette volna. Ezek a források a magyar részvétellel kapcsolatban általában azt emelik ki, hogy az önkéntesek többsége a trianoni békediktátum során elszakított határon túli országrészekből, a nyugati és tengerentúli emigrációból, valamelyik ország szocialista-szociáldemokrata vagy kommunista pártjainak és szakszervezeteinek soraiból verbuválódott, illetve pártonkívüli volt. Megemlítik még, hogy egy kisebbség – elsősorban az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának, a KMP-nek a tagjai – kerülő úton Magyarországról jöttek, számosan pedig a Szovjetunió küldöttjei voltak.⁵⁵ Volt azonban egy csoport, amelyik már a lázadás kezdete előtt Spanyolországban tartózkodott.

51 == Berry, 1989.

52 == ÁBTL 3.1.6. P-881. 66–78. Dvornik Adolf kihallgatási jegyzőkönyve, 1938. augusztus 24., P-635. 7–10. Detektívjelentés Tamási Károly kihallgatásáról, 1944. március 23.

53 == Beránné–Hollós, 1977: 248–253. Egy 1937. március 5-én kelt belügyminiszteri rendelet értelmében a Spanyolországba és gyarmataira tartó magyar állampolgárok csak külön belügyminiszteri engedéllyel hagyhatták el Magyarországot. Uo. 250.

54 == Mugnai, 2010: 12.; Zimmer, 2016: 20–21.; Durgan, 1999.

55 == A teljesség igénye nélkül az alábbi „spanyolos” munkákról van szó: Harsányi, 1996; Györkei, 1963, 1976, 1977; Kepes, 1987; Gergely, 1977.

„A magyarok közül az elsők között is az elsők a Spanyolországban élő magyar emigránsok voltak” – írja a köztársaságiak melletti magyar részvételt kutató Györkei Jenő, majd így folytatja: „Katalónia fővárosában működött egy munkásegység, az úgynevezett »Barcelonai csoport«, amely már 1936. július 19-én az Egyesült Katalán Szocialista Párt [PSUC] zászlaja alatt vette ki részét a harcokból. A barcelonai emigráns magyar csoporton kívül a barcelonai munkás olimpia magyar résztvevői is ott voltak a barikádokon, hogy segítsenek a fasisztákat visszaszorítani.”⁵⁶ Ezek az önkéntesek szocialista és kommunista népi milíciákhoz csatlakoztak és külön *centuriát* alakítottak. Később az egység feloszlott, illetve tagjai betagozódtak a Nemzetközi Brigádokba. 1936–37 telén egyre több magyar érkezett Spanyolországba, és nagy részüket a Nemzetközi Brigádok szervezésében létrehozott Rákosi zászlóalj alá vonták össze.⁵⁷ Számos más, többségében vagy kisebbségben magyarok alkotott egység is létezett a Nemzetközi Brigádok kötelékében, de még ezek sem fedték le a köztársasági oldalon küzdő teljes magyar önkéntes állományt. A spanyolosokról szóló írások mégis azt sugallják, hogy a magyar milicisták valamennyien a hivatalos (Komintern-kompatibilis) antifasiszta irányvonalat képviselték, és még csak véletlenül sem rokonszenveztek az anarchistákkal.⁵⁸

Több évtizedes kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy a spanyol polgárháború magyar önkénteseinek száma hozzávetőlegesen 900 és 1 200 fő között mozgott.⁵⁹ Túlnyomó hányaduk valóban a Nemzetközi Brigádok soraiban vagy más „egységfrontos” köztársasági alakulatokban harcolt, de a legfrissebb kutatások azt bizonyítják, hogy más politikai irányzatokhoz tartozó katonai egységekben is találni magyarokat. Mintegy harmincan Franco oldalán – elsősorban a Spanyol Idegenlégióban – kapcsolódtak be a küzdelembe, és biztosan akadt legalább egy honfitársunk a POUM milíciájában is.⁶⁰ De mi a helyzet az anarchistákkal?

56 = = Györkei, 1976: 479.

57 = = Van olyan oldal, amely az egyik legelső magyar egységként felállított Grupo Rákosit (azaz a Rákosi-csoportot) tévesen a valenciai anarchisták alkotta Vashadoszlop (*Columna de Hierro*) részeként említi: Columna de Hierro, 2023. A Horthy-rendszer börtönében ülő kommunista pártvezetőről, Rákosi Mátyásról elnevezett alakulat azonban nem az anarchistákhoz, hanem az egységfrontos szocialista-kommunista ifjúsági szervezethez, a JSU (Juventudes Socialista Unificadas, Egyesült Szocialista Ifjúság) „Vashadoszlopához” (*Columna de Ferro*) tartozott. Jalsovszky, 1984: 138–139.

58 = = Györkei, 1976: 484–485.; Haraszti, 1981: 219.; Gergely, 1977: 319.

59 = = Györkei Jenő 965 főre teszi a magyar önkéntesek számát, míg Gergely és Harsányi 1100–1200 önkéntest említenek. Györkei, 1963: 104–105.; Gergely, 1977: 65.; Zalai, 2016: 130–133.

60 = = Besenyő, 2019: 807–816.; Durgan: 2018: 138.; IISH PE-41.A.1. A POUM Nemzetközi „Rovira” Rohamszászlóaljában szolgáló Schwarcz Izidor levele a CNT Magyar Csoportjához, d. n. 17–18.

A Spanyolországban harcoló magyar anarchista önkéntesek kutatásakor megkerülhetetlen az amszterdami székhelyű Nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet (*International Institute of Social History*, IISH) iratanyaga. Itt többek közt azon CNT–FAI dokumentumokat tárolják, amelyek a spanyolországi anarchisták külföldre irányuló propagandaszolgálatához kapcsolódnak. Ezt a feladatot elsősorban olyan, idegen országokból származó internacionalista mozgalmárok végezték, akik a polgárháború éveiben Spanyolországban tartózkodtak. Az aktivisták külön nemzeti-nyelvi szekciókat hoztak létre a CNT–FAI Külföldi Propaganda Osztályán belül, például az olasz, a német, a francia, a portugál, a bolgár vagy a nemzetközi munkásmozgalomban internacionalista világnyelvként használt eszperantó nyelvű csoportokat. A szekciók munkája egyrészt egy adott ország vagy nyelvterület irányába fejtett ki propagandát, másrészt a Spanyolországban harcoló külföldieknek a saját nyelvükön biztosított híryanagot. Ezenkívül a csoportoknak politikai és érdekvédelmi szerepük is volt; fogadták az új önkénteseket, nyilvántartásba vették őket, részt vállaltak szervezésükből, valamint különböző módon támogatták a fronton harcoló milicistákat, és képviselték őket a spanyol/katalán hatóságok előtt.⁶¹

Az IWA, amely szintén rendelkezett nemzetközi propagandaszolgálattal, az 1930-as évekre annyira meggyengült, hogy nem tudta kielégíteni a spanyolok kampányszükségeit, ráadásul fokozatosan elhidegült spanyolországi tagszervezetétől. A CNT–FAI Külföldi Propaganda Osztálya átvette ezt a szerepet, és a legfontosabb nemzetközi anarchista hírszolgálatává avanszált. Az osztály egyfajta „mini internacionáléként” működve elvi útmutatást adott az egyes nemzeti-nyelvi szekcióknak, de sohasem vált a Kominternhez hasonló központi kézi vezérlés eszközévé.⁶² A CNT–FAI-nak Barcelonában létezett magyar nyelvű csoportja is. A Magyar Szekciónak (*Sección Húngara*) azonban csak töredék iratai maradtak fenn, és azok is csupán az 1937-es esztendőből. A csekély mennyiségű forrásanyagból mégis egyértelműen megállapítható, hogy a Györkei által említett „barcelonai emigráns magyar csoport” tagjai korántsem csak a PSUC zászlója alatt gyülekeztek.

A második Spanyol Köztársaság 1931. áprilisi kikiáltása után sok baloldali emigráns választotta új hazájának Spanyolországot. Az állam toleráns menekültpolitikája és a külföldi munkavállalók számára kedvező törvényei csábítóan hatottak a más országokból származó gazdasági-politikai menekültekre. A Barcelonában letelepedett magyarok politikailag megosztottak voltak. Akadtak közöttük „tisztes” honfitársaink, akik a magyar királyi konzulátus által hivatalosan támogatott magyar egyesületek tagjai voltak, az üzleti világban dolgozó, politikailag passzív

61 == Alexander, 1999/II: 1138–1139.; Berry, 1989.

62 == IISH PE-24B.3B. La Liberacana Sintezo, num. 3. 1938. 1–7.; IISH CP-37B4. Carta de Gudell, Polgare y Marti sobre la estructuración del Archivo Documental de la CNT/FAI. Con anexos. 18 de enero. 1938. 6.

személyek és a baloldali munkásszervezetekkel szimpatizálók is.⁶³ Ez utóbbiak közül számosan csatlakoztak az ez idő tájt fölévelő spanyolországi anarchoszindikalista munkásmozgalomhoz. A magyar politikai rendőrségnek már a polgárháború előtt voltak értesülései a Párizsban és Barcelonában letelepedett magyar anarchoszindikalista emigránsokról.⁶⁴ Egy Kilinyi nevű, a mozgalom által Barcelonából Párizsba küldött anarchista magyar valószínűleg már régebb óta Katalóniában élt, csakúgy, mint a budapesti születésű Ludovico Marosi (Marosi Lajos), aki családot alapított Geronában.⁶⁵ Rodolfo Hartmann (Hartmann Rudolf) és Juan Szakats (Szakáts János) Barcelona elővárosában, Prat de Llobregatban dolgoztak és a CNT tagjai voltak. A spanyol iratokban származási helyüknek Magyarországot jelölték meg, bár Szakáts esetében a forrás Ausztriát tüntette fel.⁶⁶ Krausz Ernő 1927 óta élt Barcelonában. Az Ibériai Anarchista Szövetség aktivistájaként a CNT–FAI Magyar nyelvű Csoportjának egyik alapítója lett.⁶⁷ A csoport létrejötte dátum szerint nem ismert, keletkezése valamikor 1937 elejére tehető. Megszervezése egy nemzetközileg ismert forradalmárhoz, a magyar Partos Pálhoz fűződik, akit Spanyolországban Pablo Polgare vagy compañero Pablo (Pablo elvtárs) néven ismertek.

Partos Pál 1911-ben született Budapesten, majd tanulmányait 1928-tól Berlinben folytatta. Már Magyarországon kapcsolatba került radikális baloldali értelmiségi és munkáskörökkel, politikai nézeteire azonban egy nemzetközi hírű marxista filozófus, Karl Korsch gyakorolta a legnagyobb hatást. Korsch egykoron Németország Kommunisták Pártjának (*Kommunistische Partei Deutschland*, KPD) vezető funkcionáriusa volt, de az 1920-as évek második felében szakított az általa imperialistának bélyegzett Szovjetunióval, és egy sajátosan intranzigens, bürokráciaellenes kommunista mozgalom létrehozásába fogott. A német filozófus ellenzéki-kommunista elképzeléseit a Partos Pál, Justus Pál és Szabó Lajos nevével fémjelzett „oppozíciós” baráti kör megpróbálta itthon is meghonosítani, erőfeszítésüket azonban nem koronázta siker.⁶⁸ Partos mozgalmi terepe ezért továbbra is Németországban maradt, ahonnan a nácik hatalomra kerülését követően Párizsba menekült. „Kor-

63 == IISH PE-41A.1 Jelentés Kun José ügyében, d. n. 66.; Haraszti, 1981: 167.

64 == Detektívjelentés a KMP párizsi szekciójáról, a párizsi emigrációban erősödő anarchista mozgalmakról, valamint magyarországi kapcsolataikról folytatott nyomozásról, Párizs, 1935. május 31. Közli: Beránné–Hollós, 1977: 202–203.

65 == Uo.; IISH PE-41A.1 Ludovico Marosi felvételi kérdőíve 16.; ÁBTL 3.1.6. P-881. 74. Dvornik Adolf kihallgatási jegyzőkönyve, 1938. augusztus 24.

66 == IISH PE-1C.1 Personal extranjero en fabrica 24.

67 == PSZL VII. 500. f. 9. cs. 17. őe. 213. Edo és Berger 1940. december 25-én készült német nyelvű feljegyzése a Spanyolországban harcoló magyar internacionalista önkéntesekről. A feljegyzésen a moszkvai Komintern-archívum vezetőjének, az olasz Eduardo D'Onofriónak (mozgalmi nevén Edo) és munkatársának, a magyar Fodor Zoltánnak (mozgalmi nevén Berger) az aláírásai szerepelnek. A Komintern irattárában lévő spanyolos anyagokról bővebben: Anderle, 2015: 1340–1342.

68 == Róluk bővebben: Konok, 2002: 29–30.

schíanus” gondolkodását viszont akkor sem adta fel, amikor a francia fővárosban csatlakozott az anarchoszindikalistákhoz. 1937 januárjában Barcelonába utazott, ahol CNT–FAI „külügyminiszterének”, a német emigráns anarchoszindikalista politikus Augustin Souchynak és a Külföldi Propaganda Osztály vezetőjének, a litván-amerikai újságíró Martin Gudellnek lett közeli munkatársa.⁶⁹

A CNT–FAI Magyar-nyelvű Csoportjának kezdeti ténykedéséről nem sok forrás maradt fenn. Azt tudjuk, hogy a szekció székhelye Barcelonában, az Avenida Duruti (jelenleg Via Leietana) 32. szám alatti hatalmas épületben, a CNT–FAI regionális központjában volt. Az 1936 novemberében Madrid alatt elesett híres anarchista forradalmárról, Buenaventura Durrutiról elnevezett sugárúton kapott helyet a CNT–FAI Külföldi Propaganda Osztálya is.⁷⁰ Arra viszont már nincs adat, hogy a csoportot – Partoson és Krauszon kívül – név szerint kik alapították és mennyien tartoztak hozzá. Valamivel több információ áll rendelkezésünkre a szekció munkájáról 1937 februárjától, amikor a közösség egyesült a PSUC- és UGT-tagokat tömörítő magyar marxista csoporttal. Erről a következőképpen tudósít a már idézett *Frente Libertario*: „Magyar anarchisták? Szintér: Barcelona. Viharosan induló gyűlés. És mint minden egységfrontos gyűlés, ez sem akar az egység jegyében megindulni. Egy moszkvai-szeműveges magyar elvtárs felénk süvít:

– Hát mit is akartok tük tulajdonképpen? Mi az, hogy magyar anarchisták? Azelőtt nem volt. Most egyszerre van.

– Ez az testvér! Nem volt, de van.”⁷¹

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.6. P-dossziék

P-635 Tamási Károly

P-881 Dvornik Adolf

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.5.c. Budapesti Magyar Királyi Büntetőtörvényszék. Büntető perek iratai

5010/1924. Sztaron Sándor és társai

VII.18.d. Budapesti Magyar Királyi Ügyészség. Büntetőperek iratai

13/8614–1919. Klein Margit és társai

13/6726–1920. Csikós József és társai

69 == Heath, 2013; Nelles, 1976: 4.

70 == Alexander, 1999/II: 742.; IIHS CP-37.B4 Pablo Polgare spanyol nyelvű levele a FAI Féliszigeti Bizottsághoz, 1938. január 18. 6. Vö. Rubio, 2020.

71 == IISH PE-41A.5 *Frente Libertario*, 1. sz. 1937. április 4. Magyar anarchisták? 1.

International Institute of Social History Amsterdam (IISH)
[Nemzetközi Társadalom Történeti Intézet Amszterdam]
Archivo del Comité Peninsular FAI (1928–) 1931–1939 (CP)
[FAI Fél-szigeti Bizottsága Levéltára]
Archivo de la Oficina de Propaganda Exterior CNT/FAI (1918–) 1936–1939 (PE)
[Külföldi Propaganda Hivatal Levéltára]

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL)
VII. 500. f. A Kommunistá Internacionálé (Komintern) levéltárából (Moszkva)
származó magyar vonatkozású iratmásolatok.
9. cs. Spanyol polgárháború

=== Hivatkozott irodalom ===

Adamthwaite, 2009

Adamthwaite, Anthony: *The Spanish Civil War Revisited: The French Connection*.
In: *The International Context of the Spanish Civil War*. Edited by Gaynor
Johnson. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne. 1–14.

Alexander, 1999

Alexander, Robert J.: *Anarchists in the Spanish Civil War. I–II*. Janus, London.

Anderle, 2015

Anderle Ádám: A Rajk-per spanyolországi előzményei. *Századok*, 6. sz. 1327–1361.

Arielli, 2017

Arielli, Nir: *From Byron to bin Laden: A History of Foreign War Volunteers*.
Cambridge, MA.

Balázs, 2020

Balázs Gábor: *Párizs szabad város – 1871. A párizsi kommün*. Napvilág, Budapest.

Beevor, 2002

Beevor, Antony: *A spanyol polgárháború*. Európa, Budapest.

Beránné–Hollós, 1977

Beránné Nemes Éva – Hollós Ervin: *Megfigyelés alatt... Dokumentumok
a horthysta titkosrendőrség működéséből 1920–1944*. Akadémiai, Budapest.

Berry, 1989

Berry, David: French anarchists in Spain, 1936–1939. *French History*, vol. 3, no. 4. 424–465.

Besenyő, 2019

Besenyő János: Magyarok a Spanyol Idegenlégióban. *Századok*, 4. sz. 803–827.

Boragina, 2017

Boragina, Jerónimo Exequiel: Voluntarios anarquistas argentinos en la Guerra Civil española. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936–1939)*, Número 7. 19–35.

Bozóki–Sükösd, 1998

Magyar anarchizmus. A magyarországi anarchizmus történeti dokumentumaiból 1884–1919. Szerkesztette: Bozóki András – Sükösd Miklós. Balassi, Budapest.

Brodie, 2020

Brodie, Morris: *Transatlantic Anarchism during the Spanish Civil War (1936–1939). Fury over Spain.* Routledge, New York.

Brodie, 2021

Brodie, Morris: Volunteers for Anarchy: The International Group of the Durruti Column in the Spanish Civil War. *Journal of Contemporary History*, Vol. 56. (1) 28–54.

Constante, 1977

Constante, Mariano: *Vörös évek. Guernicától Mauthausenig.* Kossuth, Budapest.

Churchill, 1939

Churchill, Winston: *Step by Step: 1936–1939.* Thornton Butterworth, London.

Durgan, 2018

Durgan, Andy: With the POUM. International volunteers on the Aragon Front (1936–1937) *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936–1939)*, No. 8. 131–161.

Gergely, 1977

Gergely Imre: *Magyarok a spanyol néppel 1936–1939.* Kossuth, Budapest.

Guérin, 1991

Guérin, Daniel: A spanyol forradalom és az anarchia. In: *Anarchizmus*. Válogatta és szerkesztette: Bozóki András és Sükösd Miklós. Századvég, Budapest.

Györkei, 1963

Györkei Jenő: *Spanyol földön a szabadságért*. Zrínyi, Budapest.

Györkei, 1976

Györkei Jenő: A spanyolországi Nemzetközi Brigádok megalakulásának 40. évfordulójára. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. sz. 469–494.

Györkei, 1977

Györkei Jenő: *Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban*. Zrínyi, Budapest.

Haraszti, 1981

Haraszti István: *Poggyász nélkül*. Szépirodalmi, Budapest.

Harsányi, 1996

Harsányi Iván: *A spanyol polgárháború és magyar önkéntesei*. Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, Budapest.

Harsányi, 2000

Harsányi Iván: Az anarchizmus Spanyolországban. *Múltunk*, 4. sz. 74–101.

Haskó, 2000

Haskó Katalin: Az anarchizmus értékrendszere. *Múltunk*, 4. sz. 3–42.

Hetés, 1979

Hetés Tibor: A Magyar Vörös Hadsereg nemzetközi alakulatairól. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. sz. 55–67.

Horváth, 2000

Horváth Gyula: Az anarchizmus Latin-Amerikában. *Múltunk*, 4. sz. 188–223.

Jalovszky, 1984

Jalovszky Katalin: Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban. (Fényképkatalógus). In: *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve, 1983*. Szerkesztette: Hollós Alfréd. Múzsák, Budapest. 97–212.

Jemnitz, 2000

Jemnitz János: Anarchisták Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban. *Múltunk*, 4. sz. 124–157.

K. Horváth, 2010

K. Horváth Zsolt: Elkötelezettség és együttérzés energiái. Heinlein Károly és Partos Pál a spanyol polgárháborúban. *Korunk*, 5. sz. 100–105.

Kepes, 1987

Magyar önkéntesek a spanyol nép szabadságharcában. Szerkesztette: Kepes Imre. Zrínyi–Kossuth, Budapest.

Konok, 2002

Konok Péter: A trockizmustól a tanácskommunizmusig. A magyarországi baloldali kommunizmus és a „Hartsein-csoport” 1928–1933. *Múltunk*, 2. sz. 3–75.

Konok, 2003

Dr. Schweinitzer József 1937-es előadása a radikális baloldali mozgalmakról. Közli: Konok Péter. *Múltunk*, 2. sz. 199–230.

Konok, 2004

Konok Péter: A Munka-kör szellemi, politikai hátországa. *Múltunk*, 1. sz. 245–257.

Krivickij, 2000

Krivickij, V. G.: *Sztálin titkosszolgálatában. Az elsőként dezertáló szovjet mesterkém emlékiratai.* Alexandra, Pécs.

Marzocchi, 2005

Marzocchi, Umberto: *Remembering Spain: Italian anarchist volunteers in the Spanish Civil War.* (Second edition). Translated by Paul Sharkey. Kate Sharpley Library, London–Berkeley.

Mugnai, 2010

Mugnai, Bruno: *I volontari stranieri e le brigate internazionali in Spagna (1936–1939).* Soldiershop Publishing, Zanica.

Mühlen, 1983

Mühlen, Patrik von zur: *Spanien war ihre Hoffnung. Die deutsche Linke im spanischen Bürgerkrieg 1936 bis 1939.* Verlag Neue Gesellschaft, Düsseldorf.

Ormos, 2019

Ormos Mária: *Mussolini.* Kossuth, Budapest.

Orwell, 1989

George Orwell: *Hódolat Katalóniának.* Fordította: Bethlen János – Tóth László. Interart, Budapest.

Othen, 2013

Othen, Christopher: *Franco's International Brigades. Adventurers, Fascists, and Christian Crusaders in the Spanish Civil War*. Columbia University Press – Hurst Publishers, New York – London.

Payne, 2011

Payne, Stanley G.: *Civil War in Europe, 1905–1949*. Cambridge University Press, New York.

Paz, 1978

Paz, Abel: *Durruti: el Proletariado en Armas*. Editorial Bruguera, Barcelona.

Saña, 2001

Saña, Heleno: *Die libertäre Revolution. Die Anarchisten im spanischen Bürgerkrieg*. Edition Nautilus, Hamburg.

Souchy, 1954

Souchy, Augustine: *Nacht über Spanien: Bürgerkrieg und Revolution in Spanien*. Darmstadt, Verlag die Freie Gesellschaft.

Szilágyi, 1989

Szilágyi Ákos: Orwell visszatérése. In: George Orwell: *Hódolat Katalóniának*. Fordította: Bethlen János – Tóth László. Interart, Budapest. 240–254.

Traverso, 2016

Enzo Traverso: *Fire and Blood. The European Civil War 1914–1945*. Verso, London-New York.

Tremlett, 2020

Giles Tremlett: *The International Brigades: Fascism, Freedom and the Spanish Civil War*. Bloomsbury, London.

Varga, 2014

Varga Krisztián: Merényletterv Horthy Miklós ellen. *Betekintő*, 1. sz.
https://betekinto.hu/2014_1_varga_k

Voros, 1961

Voros, Sandor: *American Commissar*. Chilton Company, Philadelphia.

White, 2013

White, Matt: IWW members who fought in the Spanish Civil War. *Industrial Worker*, November, 9.

Zalai, 2016

Zalai Anita: A spanyol polgárháború – a kutató szemével. Interjú Harsányi Ivánnal. *Belvedere Meridionale*, (28) 3. 130–133.

Zimmer, 2016

Zimmer, Kenyon: The other volunteers. *American Anarchists and the Spanish Civil War, 1936–1939. Journal for the Study of Radicalism*, Vol. 10. No. 2. 19–52.

==== Sajtó ====

Az Est, 1919

Guerra di Classe, 1936–1937

Új Előre, 1924

==== Internetes hivatkozások ====

Arsinov–Mahno–Mett, 1926

Arsinov, Pjotr – Nyesztor Mahno – Ida Mett és mások: A liberter kommunisták szerveződési platformja (1926). <https://rezeghajo.hu/anarchizmus/mahno/gyelo-truda-csoport-a-liberter-kommunistak-szervezodesi-platformja/> (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Berneri–Mitz, 1978

Berneri unpublished letter on militarisation. In: *Camillo Berneri selected writings Anarchy Order, principles, propositions and discossions for Land and Freedom*. Preface by Frank Mitz. http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/spancivwar/BerneriCamilloSW.pdf (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Columna de Hierro, 2023

Columna de Hierro. https://es.wikipedia.org/wiki/Columna_de_Hierro (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Davranche, 2006

Davranche, Guillaume: Les anarchistes français face aux errements de la Révolution espagnole (1936–1939) 7. décembre 2006. par UCL Grand-Paris-Sud. <http://alternativelibertaire.org/?1936-1939-les-anarchistes-francais> (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Durgan, 1999

Durgan, Andy: Freedom fighters or Comintern Army? The International Brigades in Spain. *International Socialism* No. 84. Autumn 1999. <https://www.marxists.org/history/etol/writers/durgan/1999/xx/intbrigades.htm> (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Gómez, 2018

Gómez, Miguel G.: De los cuadros de defensa a la columna Tierra y Libertad. Las milicias antifascistas de la Catalunya central durante la Guerra Civil de 1936. https://www.academia.edu/37336100/De_los_cuadros_de_defensa_a_la_Columna_Tierra_y_Libertad (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Heath, 2013

Heath, Nick: Partos, Pal (1911–1964) aka Paul Polgare, Pablo Polgare, Folgare. Short biography of Hungarian who moved from being influenced by Karl Korsch to being the keeper of the Spanish anarcho-syndicalist union CNT archives (2013). <https://libcom.org/history/partos-pal-1911-1964-aka-paul-polgare-pablo-polgare-folgare> (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

IWW, 2009

Az IWW magyarországi tagozata. *Holnapután Anarchista Újság*, június 4. <http://web.archive.org/web/20221107181059/https://holnaputanujsag.eoldal.hu/cikkek/az-anarchizmus-magyarorszag-i-tortenete/iww-magyarorszag-i-tagozata/iww-magyarorszag-i-tagozata> (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Kjelsø, 1977

Kjelsø, Åge: A Danish Trotskyist in the Spanish Civil War. Translated by Mike Jones. <http://www.whatnextjournal.org.uk/Pages/Back/WNext29/Spanciv> (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Lätt, 1938

Lätt, Nils: Som milisman och kollektivbonde i Spanien. Tr.-A.-B. Federativ, Sthlm 1938. http://gimenologues.org/IMG/pdf_5_nisse_latt-som_milisman.pdf (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Nava, 2014

Nava, Carlos: *Divisions in mexican support of republican spain*. Dr. James K. Hopkins Southern Methodist University 05/05/2014. <https://alba-valb.org/wp-content/uploads/2020/04/Division-in-Mexican-Support-of-Republican-Spain-Nava.pdf> (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Nelles, 1976

Nelles, Dieter: *The Foreign Legion of the Revolution: German anarcho-syndicalist and volunteers in anarchist militias during the Spanish Civil War* (1976).

<https://theanarchistlibrary.org/mirror/d/dn/dieter-nelles-the-foreign-legion-of-the-revolution.pdf> (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Rubio, 2020

Rubio, Almudena: Margaret Michaelis y Kati Horna: Fotógrafas de la CNT-FAI durante la Guerra Civil Española (2020). <https://iisg.amsterdam/en/margaret-michaelis-y-kati-horna-espagnol> (utolsó letöltés: 2023. március 8.).

Kulcsszavak

=====

anarchizmus, antifaszizmus, forradalom, polgárháború

II. János Pál pápa (Köztársaság) tér. Az ellenforradalom mártírjainak emlékműve kiegészítéseként készült domborműves emlékfal (id. Kalló Viktor, 1983), 1986. Fortepan /Magyar Rendőr

/ Hungarian Anarchists in the Spanish Civil War, 1936–1939 /

The article describes the lesser-known history of the Hungarian anarchist volunteers who participated in the Spanish Civil War. It is explored who were the Hungarians who joined the anarchists in Spain, where they came from, and how their biographies fit into the diverse history of the international volunteers of the Spanish Civil War. What was the reason for going to Spain and why did they choose the anarchists?

The first part of the study provides an overview of the international background of the Spanish Civil War, the role of foreign volunteers, and the internal political situation of the Spanish Republic. A special focus is given to the dominant anarchist movement in Spain and how the social revolution that occurred in the first year of the Civil War affected the foreign volunteers who gathered from all over the world. The author briefly presents the history of anarchism in Hungary and traces the Hungarian emigrants who were active in the international labour organisations of many countries between the two World Wars. Among them were the volunteers who joined the anarchist movement in Spain in the mid-1930s and created their autonomous political community, “the Hungarian Group” in Barcelona during the Civil War.

Kitelepített magyarok útban Csehszlovákiából, 1947.

Fortepan /Csorba Dániel

===== *Simon Attila* =====

/// Hancsovsky. Egy ellentmondásos történet rekonstrukciója¹

== A Hancsovsky-ügy emlékezete

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy rekonstruálja egy 1945-ben a dél-szlovákiai Tornalján (ma Tornala) bekövetkezett robbantásos merénylet történetét és feltárja a robbantással megvádolt, de a halálos ítélet elől megszökött Hancsovsky Béla sorsát. A csehszlovák Nemzetbiztonsági Testület tornaljai járási parancsnokságának az 1945. augusztus 8-án bekövetkezett felrobbantása a városka magyar lakossága elleni kemény hatósági megtorlást vont maga után. Mintegy 150 személyt hurcoltak el, és tervbe vették a város és a járás teljes magyar nemzetiségű lakosságának az országból való kitoloncolását is. A merénylet elkövetését egy 19 éves fiú, Hancsovsky Béla vállalta, aki a robbantással akarta felhívnia figyelmet a szlovákiai magyarok üldözésére. Hancsovskyt a népbíróság gyorsított eljárásban halálra ítélte, ő azonban kalandos körülmények között Magyarországra szökött át. Mivel azonban Csehszlovákia a fiú kiadatását kérte, és a magyar hatóságok is keresték, 1947-ben Nyugatra szökött tovább. További sorsa kérdéses, feltehetően azonban fiatalon hunyt el. A tanulmány a történet eddigi ellentmondásait, fehér foltjait igyekszik tisztázni, és olyan kérdésekre keresi a választ, hogy vajon tényleg Hancsovsky Béla követte-e el a robbantást, voltak-e társai, és mi történt vele szökését követően.

A történet feltárása azért is fontos, mivel a második világháborút követő csehszlovákiai magyar üldözésekhez a közvélemény, de a szakma is, hagyományosan az elszenvedés attitűdjét kapcsolja, így a korszakkal kapcsolatos történetekben a felvidéki magyarság a legtöbb esetben csak a passzív áldozat szerepében jelenik meg. Csupán az utóbbi évek kutatásai irányították rá arra a figyelmet, hogy a magyar lakosság része az ellenállás különböző formáival próbálkozott, amelynek spektru-

¹ == Jelen tanulmány „A szlovákiai magyar társadalom változásai az utóbbi 100 évben, különös tekintettel a mindennapi kultúrára” című APVV-20-0336 projekt keretén belül készült.

ma az egyéni tiltakozástól a szervezett csoportos földalatti tevékenységig terjedt. Ez utóbbival kapcsolatban különösen Bukovszky László kutatásai fontosak, aki részletesen feltárta az ún. Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség tevékenységét.² A tornaljai robbantás azért is kivételes történet, mert az egyedüli olyan este, amikor a tiltakozás az erőszak tudatos formáját öltötte. Mint ahogy nem mindennapi volt a Hancsovszky Bélával szembeni büntetőeljárás és büntetés sem. A második világháború utáni Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Tanács (*Slovenská národná rada*, a továbbiakban SZNT) 1945. május 15-én elfogadott 33. sz. *A fasiszta bűnösök, meg szállók, az árulók, a kollaboránsok megbüntetéséről, és a népbíróságok létesítéséről* szóló ún. retribúciós rendelete által létrehozott népbíróságok feladata ugyanis a háború alatt elkövetett bűnök büntetése volt.³ Ami felveti annak a kérdését, hogy Hancsovszkyt ügyét miért a nagyrészt laikusokból álló népbíróság tárgyalta, és miért nem a békeidőben elkövetett bűnökben illetékes kerületi bíróság. Másrészt bár a háború után a szlovákiai járási népbíróságok futószalagon igyekeztek gyártani a magyar háborús bűnösöket, a népbírósági perek nagy része felmentéssel vagy viszonylag enyhe ítélettel végződött, halálos ítélettel azonban szinte sohasem.⁴ Hancsovszky halálos ítélete ebből a szempontból is kivételesnek számít.

Mivel a fenti eseményekről a szocializmus évtizedeiben nem lehetett beszélni, a rendszerváltás idején a robbantás helyszínéül szolgáló gömöri kisvárosban is csupán néhány idősebb ember emlékezett Hancsovszky nevére és történetére. A hallgatást első ízben Boross Zoltán, a két világháború közötti felvidéki fiatalok legjelentősebb csoportosulásának, a Sarló mozgalomnak⁵ a tagja törte meg, aki egy Molnár Imrének 1990-ben adott interjúban és az ahhoz függelékként csatolt írásában megemlítette a tornaljai robbantást is.⁶ A nyomtatásban 1992-ben megjelent interjú tartalma akkor ugyan újdonságnak hatott, ma azonban már látni, hogy sok benne a pontatlanság és a megalapozatlan állítás. A téma első történelmi feldolgozása egy helytörténész, Gaál Imre nevéhez fűződik, aki a Tornalja huszadik századi történetét feldolgozó kötetében, amely 2001-ben jelent meg, mintegy háromoldalmi terjedelemben foglalkozott a robbantással és annak következményeivel.⁷ Még ugyanabban az évben, és feltehetőleg nem teljesen függetlenül Gaál könyvétől, a Tornaljáról Budapestre elszármazott Gömör-kutató, Czenthe Zoltán közölte a Kazinczy Ferenc

2 = = Bukovszky, 2016.

3 = = Nariadenie Slovenskej národnej rady č. 33 zo dňa 15. mája 1945 o potrestaní fašistic-
kých zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdnictva.
A rendelet szövegét közli Malatinský, 2019: 193–199.

4 = = Kivételesen említhető Csatóry László pere, akit 1948-ban – távollétében – a kassai zsidóság gettósításában és számos személy kivégzésében játszott szerepéért ítélte halálra a kassai járási népbíróság.

5 = = A Sarló mozgalomról lásd Bajcsi, 2021.

6 = = Ujváry, 1992.

7 = = Gaál, 2001: 306–308.

Társaság évkönyvében, a *Széphalomban* a történeteket több szempontból is új megvilágításba helyező visszaemlékezést a korabeli eseményekről és az általa személyesen ismert Hancsovszky Béláról.⁸

A 2001 óta eltelt két évtizedben csupán ritkán bukkant fel Hancsovszky neve a sajtóban. 2011-ben Popély Árpád tollából jelent meg egy rövid ismeretterjesztő írás a történekről az *Új Szó* című napilapban,⁹ 2015-ben pedig szintén az *Új Szó*ban jelent meg egy interjú Baki Attilával, amelyben a történészt a tornaljai robbantásról kérdezték.¹⁰ Bár a két utóbbi közlés célja inkább az volt, hogy a merénnyel kapcsolatos addigi ismeretanyagot a nagyközönség felé is kommunikálja, Popély a korábbi szakirodalom által nem ismert forrásokat (néhány oldalnyi, a prágai Cseh Nemzeti Levéltárban fellelt anyagból) is felhasznált írásához.

A fentebb felsorolt munkák közül a mai kutató elsősorban Gaál Imre és Czenthe Zoltán írásaira tud támaszkodni. Az előbbi könyvének az értékét az adja, hogy elsősorban levéltári forrásokra épül, amelyet a szerző szóbeli forrásokból származó információkkal egészített ki. Igaz, nem lévén szaktörténész, forrásait nem mindig kezelte a megfelelő forráskritikával, miközben nem egy esetben pontatlanul vagy egyáltalán nem tüntette fel azok leelőhelyét. Két fontos forráscsoportot azonban beemelt a téma feltárásába. Az egyik a rimaszombati járási népbíróságnak a Hancsovszky-per során összegyűlt anyaga, amely jelenleg a beszercebányai Állami Levéltárban kutatható.¹¹ Ebből a vádlott és a tanúk vallomásain keresztül viszonylag jó képet kaphatunk arról, mi történhetett 1945. augusztus 8-án, illetve magának a pernek a lefolyása is jól végigkövethető belőle. Gaál másik fontos forrását a tornaljai városi levéltár jelentette. Az erre vonatkozó hivatkozásai azonban nagyrészt visszakövethetetlenek, mivel a hivatkozott iratok egy része ma már nem található meg városi levéltár – amúgy nem túl rendezett – anyagában.¹²

Czenthe írása – noha megvan benne az ambíció – nem történeti munka, sokkal inkább személyes visszaemlékezés. És épp ez adja a jelentőségét, hiszen az események időpontjában 16 éves tornaljai fiúként jól ismerte Hancsovszky Bélát, ráadásul a Czenthe családot is a robbantás miatt utasították ki az országból. Így ő is Magyarországon folytatta életét, és valamilyen szinten (ez pontosan nem derül ki az írásból) kapcsolatban volt Hancsovszky Béla szintén Magyarországon élő öccsével, Istvánnal. Czenthe írásában keverednek a személyesen tapasztaltak és az olyan információk, amelyek másodkézből jutottak el hozzá, miközben azt csupán feltételezni tudjuk, hogy ezek forrása többnyire Hancsovszky István lehetett. És persze

8 == Czenthe Z., 2001: 169–178.

9 == *Új Szó – Szalon*, 2011. augusztus 6., 9. Popély Árpád: Tornalja – 1945. augusztus 8.

10 == *Új Szó*, 2015. szeptember 25., 9. Egy merénnyel és rejtelmekkel.

11 == ŠA BB, f. OLS RS-T-LUD, 86/45. Trestná vec Vojtecha Hančovského.

12 == Ennek oka – a helyi informátoraim szerint – Gaál munkamódszerében kereshető, aki feltehetően egyszerűen hazahordta a levéltárból az őt érdeklő dokumentumokat.

merített saját családja emlékezetéből is, hiszen nővére, Czenthe Irénke, aki 18 éves volt 1945-ben, naplót vezetett, amelyben Hancsovsky Béláról és a korabeli tornaljai viszonyokról értékes információk olvashatók.¹³

== A robbantás háttere – Tornalja 1945 nyarán

Amikor 1944. december 19-én a 2. ukrán front egységei és a velük együtt harcoló román hadsereg elérte Gömör térségét, az itt élők már sejtették, hogy az 1938 novemberében kezdődő magyar idők véget fognak érni, és ismét Csehszlovákia állampolgáraiként kell folytatniuk életüket. Ez a gondolat azonban akkor nem váltott ki nagyobb félelmet belőlük. Részben mivel a háború befejezése az újrakezdés reményét is magával hozta, másrészt pedig azért, mert az első Csehszlovák Köztársaság, a maga liberális demokráciájával, nem hagyott kifejezetten rossz emléket bennük.¹⁴

A veszélyt talán azért sem érzékelték, mivel a front Gömör fölött viszonylag gyorsan áthaladt, nem okozott nagyobb veszteséget sem emberi életben, sem anyagi javakban, és a szovjet és román katonákra sem volt jellemző az erőszakoskodás olyan mértéke, mint más, kevésbé szerencsés régiókban. Sőt mi több, a front utáni első hetekben, ameddig a szovjet hadsereg parancsnoksága érvényesült, a helyi magyar lakosság befolyása is megmaradt. Köszönhetően annak, hogy a szovjetek nem nemzeti, hanem elsősorban osztályszempontok alapján választották meg, hogy kire támaszkodnak helyi szinten. És mivel a mai Dél-Szlovákiában a kommunisták között a magyarok felülreprezentáltak voltak, a befolyásukat ideig-óráig érvényesíteni tudták. Ezt jelzi, hogy a térség központi városában, Rimaszombatban a helyi magyar kommunisták javaslatára Varga Imre református lelkészt nevezték ki ideiglenes polgármesternek.

Sőt, 1945 elején még az SZNT képviselői is megengedőbbek voltak azzal kapcsolatban, hogy bevonják-e a magyarokat a helyi szintű ügyek irányításába. Ennek jegyében az SZNT akkor még Huszton tartózkodó vezetése 1945 januárjában olyan értelmű utasítást küldött Rimaszombatba, miszerint a helyi képviselőinek együtt kell működniük a demokratikusan gondolkodó magyarsággal, és azokból kell megszervezni a helyi tanácsokat.¹⁵ Erre a gyakorlatra Janics Kálmán is felhívja a figyelmet, aki szerint a magyar vidékre küldött komisszárok és az SZNT különböző szintű testületei a következő hónapokban mindig alkalmaztak magyar tanácsadókat.¹⁶ De említést érdemel Érsekújvár esete is, ahol a szovjet katonai parancsnok által a vá-

13 == A naplóból a Széphalom 2004-es évfolyamában jelentek meg részletek. Lásd: Czenthe I., 2004: 315–331.

14 == A polgárai számára általános választójogot, törvény előtti egyenlőséget és szociális biztonságot kínáló Csehszlovák Köztársaságot a felvidéki magyarok, a csehszlovák állam nemzetállami koncepciójából fakadó nemzetiségi sérelmeik ellenére is élhető államként értékelték.

15 == AMT, D1 NOT, Szlovák Nemzeti Tanács, 1945. január 24.

16 == Janics, 1992: 124.

ros élére kinevezett Prónay Kálmánt (aki a magyar időkben a város főjegyzője volt) április elsején a kommunista párt, a Demokrata Párt és az Agrárpárt képviselőinek tanácskozása is megerősítette pozíciójában.¹⁷

Mindezek ismeretében jobban érthető, hogy a tornaljai járási nemzeti bizottság is egy magyar kommunista, Molnár Dezső vezetésével alakult meg. És az ő felhívása alapján került sor február 13-án a tornaljai helyi nemzeti bizottság megalakítására, amelynek tagjai kizárólag a helyi, „demokratikusan gondolkodó” magyarok közül kerültek ki, vezetője pedig Szabó István szerelő lett.¹⁸ Ennek megfelelően helyi a közigazgatásban és a közéletben továbbra is a magyar nyelv dominanciája volt a jellemző.

Ekkoriban azonban már a magyarok jogfosztásának az első jelei is megjelentek. Ilyen volt többek között az SZNT február 27-i 4/1945. sz. rendelete, amely a németek, magyarok mezőgazdasági vagyonának azonnali hatályú elkobzását mondta ki.¹⁹ Ez az első hullámban olyan jelentősebb vagyonnal rendelkező tornaljai családok vagyonának a lefoglalását jelentette, mint a Tornallyai, a Hevesi vagy a Hámos család.

A nyílt magyarüldözés megkezdésére a csehszlovák kormány programjának április 5-én Kassán történő kihirdetése adott jelet, amely amellett, hogy a kollektív bűnösség elve alapján – az aktív antifasiszták kivételével – háborús bűnösnek nyilvánította a magyarokat, meghirdette a tisztán szláv csehszlovák nemzetállam megteremtését. A kassai kormányprogram szellemiségével összhangban az SZNT elnökségének 1945. április 7-én kelt 26. sz. rendelete kimondta, hogy a magyar és német többségű községekben és járásokban a helyi és járási nemzeti bizottságok helyett azok jogköreit bíró komiszároknak vagy ún. közigazgatási testületeknek kell átvenni a hatalmat.²⁰ Ennek következtében hamarosan feloszlatták a gömői régió választott testületeit, köztük a tornaljai járási és a helyi nemzeti bizottságot is, amelyek helyét a járási és helyi közigazgatási bizottságok vették át. Ezek megalakítása során azonban szigorú szempont volt, hogy magyar nemzetiségű személy csak „szélsőséges esetben” kerülhetett a tagok közé, kizárólag akkor, ha nincs elegendő megbízható szlovák.²¹

A változások dinamikáját jelezték a Gömörrel szomszédos nógrádi események is. A Szlovákia Kommunista Pártja (*Komunistická strana Slovenska*, SZLKP) és a Demokrata Párt által április 1-jén, Losoncon szervezett tömeggyűlés egyik szónoka még a helyi születésű pártfunkcionárius, Keleti Ferenc volt, aki magyar nyelven biztatta a losonciakat, hogy kapcsolódjanak be a csehszlovák népi demokrácia építésé-

17 == Mitáč, 2013: 4.

18 == AMT, D1 NOT, jegyzőkönyv, 1945. február 13.

19 == Popély, 2006: 51.

20 == Uo. 56.

21 == ŠA BB, PoRs, f. OSK Feledince, k. 1, 11/45. Miestne správne komisie – menovanie predsedov.

be.²² Ám a helyi magyarság által április 15-re tervezett nagygyűlés megtartását már nem engedélyezte a hatalom, mint ahogy azt is megtiltották, hogy a füleki munkásság május 1-jei felvonulásán magyar nyelvű beszédek is elhangozzanak.²³ Amikor pedig a feledi járásba tartozó Várgedén a háború befejezését ünnepeelve a 25 éves Kovács Júlia magyar zászlót tűzött ki a helyi templomra, a járási közigazgatási bizottság elnöke és titkára a fiatal nő szigorú megbüntetését követelték.²⁴

1945 májusában egyik napról a másikra bezárták a háború utáni hetekben újrainduló magyar iskolákat, és megkezdődött a magyar állami és közalkalmazottak elbocsátása. Ami egyben a fizetések és nyugdíjak folyósításának a leállítását is jelentette.²⁵ A hónap végétől megkezdődött az ún. „anyások”-nak, vagyis az első bécsi döntést követően a visszacsatolt területre költözött magyaroknak Csehszlovákiából való kitoloncolása, illetve ezzel nagyjából egy időben tömegesen kezdtek letartóztatni a felvidéki magyarokat, akiket internálótáborokba hurcoltak.

Így alig pár héttel az európai háború befejeződését és az ún. felszabadulást követően a Dél-Szlovákiában élő magyarok, akik vagy a masaryki első köztársaság viszonyainak visszatérését, vagy esetleg az SZLKP által hirdetett egyenlőséget várták, döbbenet tapasztalták, hogy jogfosztottá váltak saját szülőföldjükön: földjeiket lefoglalták, nyelvüket kitiltották a közéletből, iskoláikat bezárták. Különösen fájó volt a kiábrándulás a kommunista érzelmű magyarok számára. 1945 májusában közülük még sokan részt vehettek a Szlovákia Kommunista Pártja területi konferenciáin. Ott azonban azzal kellett szembesülniük, hogy a pártvezetés a dél-szlovákiai régiók magyartalanítását és szlovákokkal való betelepítését szorgalmazza, és helyi szlovák elvtársaik mindezt támogatják. A pozsonyi értekezleten részt vett nagyabonyi Molnár Ferenc ezért egyenesen úgy vélekedett, miszerint a területi konferenciának nem kommunista, hanem fasiszta jellege volt.²⁶

A magyarellenes intézkedések miatt az egyes dél-szlovákiai régiókban egyre feszültebbé vált a helyzet. Ezt azonban a szlovák belügyi jelentések részben az általuk irredentának minősített magyarországi propagandának, részben pedig ama bizonytalanság következményének tartották, amit az okozott, hogy a magyar lakosság nem tudta, milyen sors vár rá: maradhat-e szülőföldjén, vagy elűldözik onnan.²⁷ Több helyen ismeretlen eredetű röplapok jelentek meg, amelyek arra biztatták a magyarokat, hogy ne adják fel a reményt, mert még változhatnak az államhatárok. A június folyamán Komáromban lefoglalt – kockás papírra színes ceruzával házi-

22 == Motoška, 1974: 156.

23 == Motoška, 1974: 161.

24 == ŠA BB, PoRs, f. OSK Feledince, k. 1, 34/45. Kováčová Júlia, Hodejov a spol, vyvesenie maďarskej zástavy, 1945. május 10.

25 == Helyzetkép a szlovákiai magyarokról. Közli Tóth (szerk.), 2013: 257.

26 == Janics, 1992: 140.

27 == SNA, f. PV-BO, k. 1, 180/45. Situačná správa z územia Slovenska, 1945. augusztus 30.

lag készített – rölapok egyikének a szövege a következő volt: „*Magyarok! Bízhatok! A határ a nyelvhatár szerint lesz meghúzva, tartsatok ki a magyarságotok mellett, ne hagyjátok magatokat és a várost az angol bizottság megérkezéére eltótosítani. Eljön még a mi időnk is!*”²⁸ Egy másik pedig pedig arról tudósított, hogy „*Komárom magyar volt és magyar lesz. Mienk a jövő.*”²⁹

= = A robbantás és a nyomozás

Különösen feszült volt helyzet Gömörben. A feledi járás katonai parancsnokságának beszámolója szerint 1945 augusztusának első napjaiban a döntő többségében magyarok által lakott járásban a magyar és a csehszlovák határvédelmi erők közötti incidensek mellett egyes magyar nemzetiségű személyeknek az országból való kiutasítása, illetve a hadsereg által a járás több helyén felfestett „jelszavak” okozták a feszültséget.³⁰ Ennek a feszültségnek a következménye volt a jelen tanulmány témáját adó tornaljai robbantás után három nappal bekövetkezett gortvakisfaludi merénylet is. Az ottani, augusztus 8-án kezdődő kitoloncolások, amelyek miatt néhány családnak el kellett hagyni a települését és átköltözni Magyarországra, oda vezettek, hogy ismeretlen tettesek kézigránátot dobtak be a falu élére kinevezett szlovák komisszár, Štefan Lupták házába.³¹ A merénylet következtében Lupták és helyettese, Ján Nosál, akik a helyiek szerint személyesen voltak felelősek a kiutasításokért, az életüket veszítették. A tettesek személyazonosságára sohasem derült fény, de az esetről fennmaradt források azt sugallják, hogy a faluból kiutasított személyek térhettek vissza és dobhattak kézigránátot az őket a kiutasításra kijelölő két személyre.³²

1945 kora nyarán a tornaljai lakosság is megrökönyödve figyelte a háború után még elinduló magyar iskolák bezárását és magyar nyelvnek a közéletből való szinte teljes kitiltását. A magyar lakosság hátrányos megkülönböztetésének további jele az volt, hogy amikor a háború után beszédett rádiókészülékeik visszaadását kérték a járási szervektől, azok az igénylők állampolgári és politikai megbízhatatlánágára, vagyis lényegében nemzetiségére hivatkozva megtagadták azt.³³ De ugyanezt a megkülönböztetést kezdték tapasztalni a gazdasági életben is. A háború utáni első hónapok során a lakosság élelmiszerellátása csak nagy kihagyásokkal működött. A városi lakosság csak nehezen jutott hozzá a vidéken megtermelt élelmiszerhez, amely nagyrészt a feketepiacon végezte. Ezen a nyár kezdetétől az UNRRA³⁴ által folyósított

28 == ABS, f. S, S_2_293, 174/1945. Protištátne letáky – rozširovanie v Komárne, 1945. október 20.

29 == Uo.

30 == ABS, f. 215, S_2_293/31, Atentát na budovu útvarou NB v Tornali, 1945. augusztus 8.

31 == Uo.

32 == Uo.

33 == AMT, D2 NOT, 801-1200/1945, Výmer, 1945. június 6.

34 == United Nations Relief and Rehabilitation Administration, az ENSZ segélyezési és jóvátételi hivatala.

segélyszállítmányok tudtak némileg segíteni. A tornaljai járási közigazgatási bizottság döntése alapján azonban a segélyből (húskonzervek szalonna, kávé, tea, dzsem stb.) a magyarok nem részesedhettek. Legalább is elvileg nem, mivel a támogatók 1166 nevet tartalmazó listáján azért magyar nevek is olvashatók.³⁵

A város magyar jellegének felszámolását szolgálta a helyi közigazgatási bizottság július 11-i döntése az utcanevek megváltoztatásáról, amely értelmében a hagyományos utcaneveket a (cseh)szlovák történelem nagyjainak nevére cserélték: így lett a Fő utcából Štefánik utca, a Vasút utcából Štúr utca, a Rózsa utcából Hurban utca, de szinte valamennyi fontosabb szlovák „nemzetébresztőről” utcát neveztek el a szinte teljesen magyar városban.³⁶ Ugyanezekben a napokban, július 17-én hagyta el a kisvárost a szovjet hadsereg helyőrsége, amelynek helyére Ján Korbačka százados vezetésével csehszlovák katonák érkeztek. Ez tovább növelte a feszültséget, hiszen épp a csehszlovák katonák voltak azok, akik augusztus első napjaiban Tornalján is olyan feliratokat festettek a kerítésekre és kőfalakra, amelyek a kassai kormányprogram szellemében a csehszlovák nemzetállam célkitűzéseit hirdették, és többek között arra szólították fel a lakosságot, hogy kizárólag szlovákul beszéljen. Ez csak olaj volt a tűzre, a feszültség tovább nőtt, amire reagálva a helyőrség parancsnoka augusztus 7-én 21 órától kijárási tilalmat vezetett be.³⁷

A kijárási tilalom sem tudta azonban megakadályozni, hogy még ugyanazon nap este ismeretlenek (minden bizonnyal néhány fiatal fiú) átmázolják a hadsereg magyarságot sértő feliratait, másnap hajnali 2 óra 15 perckor pedig valakik felrobantsák a Nemzetbiztonsági Testület járási parancsnokságának a Vasút (immár hivatalosan Štúr) utcában lévő épületét. A robbantás erejétől az épület ugyan jelentős károkat szenvedett (ezt a szakértők 180-200 ezer csehszlovák koronára becsülték), ám az épületben tartózkodó három személy sérülések nélkül úszta meg a detonációt.³⁸

A merényletet követő reggel rögtön beindult a hatalom megtorló gépezete, a városban statáriumot hirdettek ki, amely rendelettel ismét a szlovák nyelv kizárólagos használatára szólították fel a lakosságot, a NT megerősített egységei pedig átfésülték a várost, házkutatásokat tartottak, és a néhány órán belül mintegy 150 személyt tartóztattak le. A Hámos-féle kastélyba, a Fehér Lóba, az Éva-lakba, a Tornallyjai Dezső-féle kastélyba hurcoltak jó része 20 év alatti fiatal volt (köztük lányok is), mintegy harmaduk felnőtt férfi.³⁹

35 == Gaál, 2001: 304.

36 == Uo. 303.

37 == Uo. 306.

38 == UPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, č. 200, Hančovský Štefan, Hančovský Vojtech, Bohm František, atentát na budovu stanice NB v Tornali (dnes Šafárikovo) – písomný a fotodokumentačný materiál, 1945. augusztus 26.

39 == A szájhagyomány szerint az internált fiatalok között néhány a haláltáborból éppen csak hazatért fiatal zsidó lány is volt, akik rendőröket a „Gestapo, Gestapo” kiáltással fogadták.

A fiatal fiúk többsége a Hámos-féle kúriába került, ahol a minden berendezést nélkülöző üres termekben zsúfolták őket össze. Czenthe Zoltán visszaemlékezése szerint a klottgatyára vetkőztetett fiatalok sem élelmet, sem takarót nem kaptak, azt mintegy két nap után juttathattak be nekik a hozzátartozóik. Napközben a padlót sikáltatták velük, vagy a közeli laktanyába vitték őket különböző takarítási munkákra.⁴⁰ És persze egyiküket-másikukat időnként kiemelték a tömegből, és kihallgatni vitték, amely során gyakran fizikailag is bántalmazták őket.⁴¹

Eközben a városban továbbra is intenzív, ám eredménytelen nyomozás folyt a robbantás elkövetői ellen. Ezért 10-én a felnőttek közül 20 főt túszként Zólyomba vittek, a város lakosságát, illetve a többi internáltat pedig azzal fenyegették meg, hogy ha nem kerülnek elő a tettesek, akkor kivégzik a túszokat.⁴² Pár nappal később azonban, amikor Hancsovsky Béla személyében megtalálni vélték a tettest, szabadon engedték őket.

Czenthe Zoltán visszaemlékezései szerint a Hámos-kastélyban raboskodó fiúk közül ekkor, vagyis 10-én tűnt el Hancsovsky Béla,⁴³ akit a következő naptól már külön őriztek és a robbantás fő gyanúsítottjaként kezeltek. Azt, hogy önként jelentkezett-e, vagy a nyomozás során jutottak el hozzá, nem tudható. Vallomásából az derül ki, hogy feladta magát, a peranyagban viszont utalás történik egy szignó nélküli, keltezetlen feljelentő levelére (amelyről a későbbiekben kiderítették, hogy egy bizonyos Csók István írta). A levélben az illető arra hivatkozva hívja fel az állambiztonsági szervek figyelmét Hancsovsky Bélára, hogy neki Béla öccse, István vallotta be, hogy a bátyja volt az elkövető.⁴⁴ A vizsgálati anyag szerint a levelet Csók nem küldte el, hanem szétépte, és végül személyesen tett vallomást.⁴⁵

A merénylet fő gyanúsítottjává előlépett Hancsovsky Béla ekkor 19 és fél éves volt. Édesanyját Dezső Melániának hívták, az ekkor már nem élő édesapját pedig Hancsovsky Gyulának. A kétgyerekes Hancsovsky család Tornalja jobb módú famíliái közé tartozott, amit a városka fő utcáján felépített kétemeletes, lapostető ház is igazolt, amelynek földszintjén műszaki és kerékpárüzletet működtettek.⁴⁶ A nagyobbik fiú, Béla a tornaljai református elemi követően Rimaszombatban, Rozsnyón, majd Miskolcon járt gimnáziumba, ahol 1943 nyarán fejezte be a hetedik osztályt.⁴⁷ A front átvonulása miatt azonban a nyolcadikat már nem tudta elvégezni, és érettségét sem tudott tenni.

40 == Czenthe Z., 2001: 169–171.

41 == Gaál, 2001: 306.

42 == Czenthe Z., 2001: 174.

43 == Uo., 170.

44 == ŠA BB, f. OLS RS-T-LUD, 86/45. Trestná vec Vojtecha Hančovského (d. n.)

45 == A Csók által szétéptett, majd a rendőrség által összeragasztott levél megtalálható a népbírósi anyagban. Uo.

46 == Czenthe Z., 2001: 173

47 == *A Miskolci...*, 1944: 42.

Azt követően, hogy Hancsovsky Béla augusztus 10-én gyanúsítottá vált, rendkívül felgyorsultak az események, és másnap, a délelőtti órákban már beismerő vallomást is tett. Beismerő vallomását a tárgyi bizonyítékok is alátámasztani látszóttak, közte az a búcsúlevél is, amelyet arra az esetre írt, ha a robbantás során életét veszítené, és amelyet hazatérte után széttépett és az árnyékszékbe dobott. A levél maradványait a vallomását követően a rendőrök halászták ki a budiból és ragasztották újból össze.⁴⁸

Az esetnek az első perctől fogva kiemelt figyelmet szentelt a szlovák belügyminisztérium szerepét ellátó pozsonyi belügyi megbízotti hivatal (*Poverenictvo vnútra*), amelynek vezetője, Gustáv Husák kommunista politikus három nappal a robbantást követően a városba érkezett. A kora esti órákban részt vett a Tornaljai Járási Közigazgatási Testület (JKT) rendkívüli ülésén, ahol javaslatára döntés született arról, hogy először a városból, majd az egész járásból rövid időn belül ki kell telepíteni az összes magyar nemzetiségű személyt.⁴⁹ Elsőként a volt magyar pártok vezetőit és a vagyonosabbakat, míg a munkásokat és kisparasztokat legutoljára. Ez a döntés, amely a hatalom legfelső szintjein született meg, azt jelezte, hogy a szlovák politika a merényletet a csehszlovák nemzetállam megteremtésének szolgálatába kívánta állítani, és egyfajta hivatkozási alapként akarta felhasználni a magyarokkal szemben. Éppen ezért – függetlenül a nyomozás állásától – kezdettől fogva Csehszlovákia elleni csoportos terrorakcióként igyekeztek beállítani a történeteket. A belügyi megbízotti hivatal augusztus 11-én kiadott közleménye szerint ugyanis a merénylet „a magyar terrorista és fasiszta bandák műve”, amelyek Csehszlovákia-ellenes uszító kampányt folytatnak a magyar lakosság között.⁵⁰

Bár a város és a járás teljes magyar lakosságának a kitelepítése irreális célkitűzés volt, a „kiemelt jelentőségű” családok kitelepítése szinte azonnal megkezdődött. A kijelölt személyeknek a felszólítást követő három napon belül kellett elhagyniuk az ország területét, miközben a járási közigazgatási testület döntése értelmében magukkal vihették a teljes bútortárukat, családonként egy tehenet és egy malacot, valamint személyenként 200 kg gabonát.⁵¹ A kiutasítások végrehajtása azonban meglehetősen vontatottan haladt. Szeptember 7-ig összesen 31 család (76 személy) lépte át Bánrévénél az államhatárt. Mint a JKT aznapi jegyzőkönyvéből kiderül, bár Hancsovsky Melánia is felszólítást kapott, ő és kisebbik fia ennek ellenére továbbra is Tornalján tartózkodott. Ezért a testület újabb határozatot fogadott el azonnali kitoloncolásukról.⁵²

48 == ŠA BB, f. OLS RS-T-LUD, 86/45. Trestná vec Vojtecha Hančovského (d. n.).

49 == ŠA BB, PoRs, f. ONV To, Zápinica zo zasadnutia OSK dňa 11.08.1945.

50 == *Pravda*, 1945. augusztus 12. 1. Maďarské teroristické bandy v činnosti; *Čas*, 1945. augusztus 12. 1. Teroristické výčiny maďarských fašistov.

51 == ŠA BB, PoRs, f. ONV To, Zápinica zo zasadnutia OSK dňa, 1945. szeptember 4.

52 == ŠA BB, PoRs, f. ONV To, Zápinica zo zasadnutia OSK dňa, 1945. szeptember 7.

A hatalom számára azonban nem csupán a kiutasítások végrehajtása jelentett gondot, de az is, hogy a szemtanúk állításaival szemben, akik három, a helyszínről elfutó személyről beszéltek, az augusztus 11-i vallomásában Hancsovszky Béla egyedüli elkövetőként nevezte meg magát, és a későbbiekben is határozottan tagadta, hogy társai lettek volna, ami ellentmondott a „fasiszta bandák” elméletének. Ezért a nyomozás a következő napokban elsősorban Hancsovszky tettestársainak a felderítésére irányult, és látszólag meg is hozta az eredményét. Hancsovszky Béla 15 éves testvére, István és a Hancsovszky családnál tartózkodó, újpesti illetőségű 14 éves Böhm Ferenc ugyanis az augusztus 17-én megtartott kihallgatáson elismerték bűnrészességüket. Vallomásuk szerint az utcán őrködtek, amíg az idősebb társuk végrehajtotta a merényletet.⁵³

Mivel az ezekben a napokban a Hancsovszky családnál végrehajtott házkutatás során a rendőrök robbanógyutacsokat, egy román gyártású géppisztolyt és gyújtószinórt találtak és foglaltak le, nem meglepő, hogy augusztus 19-én hivatalosan is letartóztatták a három gyanúsítottat, akik részvételével még aznap megtartották a merénylet helyszíni rekonstrukcióját.⁵⁴ Csakhogy két nappal később, 21-én a járási népbíróság vádlója, Andrej Homola már olyan értelmű utasítást küldött a kerületi bíróság vizsgálóbírójának, amely szerint egyedül Hancsovszky Bélát kell vádlottként kezelni, öccsét, Istvánt és Böhm Ferencet csupán tanúként kell kihallgatni.⁵⁵ Annak okát, hogy mi okozta ezt a váratlan fordulatot, pontosan nem ismerjük. Bizonyára közrejátszott benne az is, hogy a két fiatalabb fiú korábbi vallomását megmásítva tagadni kezdte, hogy részt vett volna a merényletben, és a tanúk sem ismerték fel őket. Ráadásul Hancsovszky István és Böhm Ferenc az augusztus 22-én megtartott kihallgatásuk során nem csupán tagadták a bűnrészességüket, de egyenesen azzal védekeztek, hogy a tornaljai rendőrségen történt első kihallgatásuk során a rendőrök megverték őket, azzal fenyegetőzve, hogy ha nem vállalják, hogy ott voltak a merényletnél, akkor soha többé nem találkozhatnak az édesanyjukkal.⁵⁶ Egy 19, egy 15 és egy 14 éves fiúból amúgy is nehéz lett volna Csehszlovákia biztonságát veszélyeztető fasiszta bűnbandát kreálni. Így bizonyára a pozsonyi belügyi megbízotti hivatalból érkezhettek, vagy legalábbis a vele való konzultáció nyomán született meg a döntés, hogy csupán Hancsovszkyt Bélát ültessék a vádlottak padjára.

Két nappal a bírósági tárgyalás előtt a vádirat azonban még nem volt kész, mivel az ügyész még akkor sem tudta, hogy a SZNT már említett 33/1945-ös retribú-

53 = = ŠA BB, f. OLS RS-T-LUD, 86/45. Trestná vec Vojtecha Hančovského, 1945. augusztus 24.

54 = = UPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, č. 200, Hančovský Štefan, Hančovský Vojtech, Bohm František, atentát na budovu stanice NB v Tornali (dnes Šafárikovo) – písomný a fotodokumentálny materiál.

55 = = ŠA BB, f. OLS RS-T-LUD, 86/45. Trestná vec Vojtecha Hančovského, 1945. augusztus 21.

56 = = Uo.

ciós rendeletének mely paragrafusa alapján kell a Hancsovsky Béla elleni vádat megkonstruálnia. A jelzett rendelet ugyanis öt paragrafusban fogalmazta meg a hátya alá eső bűncselekményeket.⁵⁷ Az első paragrafus a fasiszta megszállóra vonatkozott, amit kizárólag csak külföldi állampolgárokra lehetett alkalmazni. A második paragrafus a belföldi árulókra vonatkozott, akikkel kapcsolatban olyan bűncselekményeket sorolt fel, mint Csehszlovákia és a demokratikus államrend szétverése vagy a „Horthy-Magyarország” szolgálatában végzett cselekedetek. A rendelet harmadik szakasza a kollaboránsokkal, a negyedik a szlovák nemzeti felkelés elárulói-val, az ötödik pedig az ún. kisebb háborús bűnösökkel foglalkozott. Hancsovsky esetében csupán az első két paragrafus alkalmazása jöhetett szóba, ám azt illetően, hogy a vádlottat csehszlovák vagy idegen állampolgárnak kell-e tekinteni, már tanácstalan volt a vádló. Ami nem is csoda, hiszen a robbantás előtt 5 nappal, 1945. augusztus 3-án adta ki Edvard Beneš államelnök a 33/1945. sz. rendeletét, amely lényegében a szlovákiai magyarság egészét megfosztotta csehszlovák állampolgárságától és az ehhez kapcsolódó jogoktól. Ezért az ügyész 22-én táviratban fordult Gustáv Husák belügyi megbízotthoz, és azt tudakolta tőle, hogy milyen állampolgárnak tekinthető a vádlott.⁵⁸ A még aznap kézhez kapott válasz szerint Hancsovsky csehszlovák állampolgár, ezért a retribúciós rendelet 2. paragrafusát kell vele kapcsolatban alkalmazni.⁵⁹

Husák utasítását követve Homola még aznap véglegesítette a vádiratot, amelyben az SZNT 33. számú retribúciós rendeletének 2. paragrafusa alapján a szlovák nemzetet elkövetett sérelemmel vádolta meg Hancsovskyt. Másnap magyar nyelven ismertették vele a vádiratot, amit követően kijelentette, hogy a vádat megértette, és nyilatkozott arról is, hogy nem kér védőt és saját magát sem kívánja védeni.⁶⁰

= = Az ítélet és a kegyelemkérés

A rimaszombati járási népbíróság 1945. augusztus 24-én a kerületi bíróság épületében tárgyalta Hancsovsky Béla ügyét. A délelőtt 9.20-kor kezdődő nyilvános tárgyaláson a szenátus elnöke egy viszonylag fiatal bíró, a negyvenedik évét még be nem töltő Július Valach volt, aki korábban a rozsnyói és a tornaljai járásbíróságon dolgozott. Az ülnökök a rimaszombati járás északi, szlovák falvaiból kerültek ki: Ján Belica likéri, Samuel Baník szilistyei, Pavol Černák klenóci, František Bobala tiszolci lakosok személyében. A vádat pedig Andrej Homola kerületi ügyész képviselte.⁶¹

57 == Malatinský, 2019: 193–195.

58 == ŠA BB, f. OLS RS-T-LUD, 86/45. Trestná vec Vojtecha Hančovského, 1945. augusztus 22.

59 == Uo. 1945. augusztus 22.

60 == Uo. 1945. augusztus 23.

61 == UPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, č. 200, Hančovský Štefan, Hančovský Vojtech, Bohm František, atentát na budovu stanice NB v Tornali (dnes Šafárikovo) – písomný a fotodokumentačný materiál, 1945. augusztus 26.

Miután a vádló felolvasta a vádiratot, amely egyedüli bűnősként Hancsovsky Bélát nevezte meg, a vádlott kihallgatása következett, aki beismerte, hogy ő robbantotta fel a csendőrőrsöt. Vallomása szerint tettét már megbánta, ám azt továbbra is hangsúlyozta, hogy tervéről senki nem tudott, és nem is segített neki senki azt végrehajtani. Ezt követően a tanúkat szólították, elsőként a vádlott testvérét, Istvánt, majd Böhm Ferencet, akik egybehangzóan azt vallották, hogy a robbantásról csak augusztus 9-én, a reggeli órákban értesültek, amikor Hancsovsky Béla elmondta nekik, hogy mit tett.⁶²

A beidéztet tanúk közül néhányan a robbantás közelében laktak, és látták vagy hallották az onnan elfutó tetteseket. Közülük ketten három személyt láttak elfutni, egy magasabbat és két alacsonyabbat, de mindketten azt állították, hogy Hancsovsky Istvántól és Böhm Ferencről magasabbak voltak. Ketten hangokat is hallottak, ám a vádlott hangját egyikük sem ismerte fel.⁶³ A vád által felsorakoztatott tanúk között voltak azok a fiatalok is, akik estéiket a Hancsovsky fiúkkal együtt gyakran töltötték a Vas család udvarában. Hancsovsky Bélára nézve azonban ők sem vallottak semmiféle terhelőt. Viszont hármójukból ketten is említést tettek arról a Derencsényi Józsefről, aki ott volt a robbantást követően letartóztatottak között, ám azóta már ismeretlen helyre távozott. A 16 éves Vas Lajos szerint Derencsényi volt az, aki egy alkalommal, amikor a csendőrség előtt sétáltak el, felvetette, hogy fel kellene robbantani az épületet. Bódy Bertalan pedig arról beszélt, hogy azokban a napokban, amikor a Hámos-kastélyban tartották őket fogva, Derencsényi bevallotta neki, hogy ő volt az egyik robbantó. A tanúk között szerepelt még Rudolf Červenák kocsmáros is, aki a robbantás estéjén Hancsovsky Bélának pálinkát adott, illetve a Nemzetbiztonsági Testület három tagja, akik a nyomozás eredményéről számoltak be, illetve arról, milyen hangulatot tapasztaltak a robbantás előtti napokban Tornalján.

A tanúk kihallgatását követően a vádló összegezte a vádat. Bestiális és kegyetlen tettnek minősítette a robbantást, amelyet szerinte nemzeti bosszúvágyból követett el a vádlott. Vádbeszédében nem volt hiány a nacionalista mítoszokból sem, hiszen többek között a müncheni döntéssel a szlovákoktól elrabolt földről beszélt, és arról is, hogy a Hancsovsky-félék (értsd a magyarok) „erőszakot tesznek a nemzetnek, amely ennek a földnek mindig is a tulajdonosa volt”.⁶⁴

Mivel a vádlott nem kívánt semmit felhozni a saját védelmére, az elnök befejezettnek nyilvánította a tárgyalást, a szenátus pedig ítélethozatalra vonult vissza. A mintegy két óra hosszúságú tanácskozást követően, este hét óra tájban kihirde-

62 == ŠA BB, f. OLS RS-T-LUD, 86/45. Trestná vec Vojtecha Hančovského, 1945. augusztus 24.

63 == Uo. 1945. augusztus 24.

64 == UPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, č. 200, Hančovský Štefan, Hančovský Vojtech, Bohm František, atentát na budovu stanice NB v Tornali (dnes Šafárikovo) – písomný a fotodokumentačný materiál, 1945. augusztus 26.

tett ítélet szerint Hancsovszky Bélát bűnösnek találták és golyó általi halálra ítélték. A bíróság elnökének kérdésére, hogy kér-e kegyelmet, a per lefolyását összefoglaló jelentés szerint Hancsovszky „*kibívó, dacos, ironikus hangú*” nemmel válaszolt. A halálos ítéletet megnyugvással fogadó közönség soraiból (akiket valószínűleg az állam szempontjából való megbízhatóság szempontjából megszürték) olyan vélemények hangoztak el, miszerint „*a vádlottat azonnal ki kellene vinni a főtérre, és ott, a nyilvánosság előtt, figyelmeztetésként agyon kellene lőni*”.⁶⁵

A halálos ítéletről a szlovák sajtó is beszámolt, és nagy elégedettséggel nyugtázta, hogy az igazságosság kardja lesújtott a fasiszta bűnösökre. Ám annak ellenére, hogy Hancsovszkyt egyedüli bűnösnek ítélték el, a lapok továbbra is csoportos akcióként kezelték a robbantást, és igyekeztek felnagyítani annak jelentőségét. Sőt a *Národný front* – nem tudni, milyen információk alapján – egyenesen 24 tagú fasiszta bandáról írt, amely több más robbantást is tervezett.⁶⁶

A tárgyalási rend szerint a vádlott mellett az ügyésznek és a szenátusnak is nyilatkoznia kellett a kegyelem kérdéséről. Az előbbi az ítélet kihirdetését követően a szenátusnak eljuttatott állásfoglalásában azt tanácsolta, hogy a szenátus ne kérjen kegyelmet Hancsovszkynek, amit azzal indokolt, hogy a régióban a tornaljai robbantás óta további merénylet (ez utalás volt a gortvai esetre) és sok határincidens is történt. Ezért a kegyelem helyett az ítélet mielőbbi végrehajtását kérte.⁶⁷ A még aznap összeülő szenátus azonban mintegy 20 perces megbeszélést követően mégis azt javasolta, hogy a halálos ítéletet főbüntetésként 15 év fogházban letöltendő büntetésre és 15 év munkatáborra, mellékbüntetésként pedig a vádlott polgári jogainak 15 évre történő elvesztésére változtassák.⁶⁸ Döntésük pontos okát nem ismerjük, ám a peranyagban utalások találhatók arra, hogy a bíróság elnökének kifogásai voltak azzal kapcsolatban, hogy egy 19 éves fiút ítéljenek halálra. Egy hét múlva aztán, augusztus 30-án maga Hancsovszky Béla is kegyelemért folyamodott, sőt másnap az SZNT igazságügyi megbízotti hivatalába írt levelében Homola vádló is a kegyelem megadását javasolta.⁶⁹

Azzal kapcsolatban, hogy az ítélethirdetést követően a kegyelmet elutasító Hancsovszky Bélát mi vitte rá döntésének megváltoztatására, csak sejtéseink vannak. A halál árnyékában az ember sok mindent átértékel, ami már önmagában is elegendő ok lehetett arra, hogy kegyelmet kérjen. Azt pedig, hogy ezt miért nem tette már meg az ítélethozatalkor, ő maga a betegségéből származó depressziójával

65 == Uo.

66 == *Národný front*, 1945. augusztus 29. 2. Tornaľský vrah pred ľudovým súdom.

67 == ŠABB, f. OLSRS-T-LUD, 86/45. Trestná vec Vojtecha Hančovského, 1945. augusztus 24.

68 == Uo.

69 == Uo.

indokolta.⁷⁰ A hatóságok gyorsan reagáltak a kérvényre, és Hancsovskyt már aznap orvos szakértő vizsgálta meg, akinek a feladata az volt, hogy állást foglaljon az elítéltnél a kegyelmi kérvényben említett betegségével és depressziójával kapcsolatban. A doktor sem a Hancsovsky által megnevezett betegség (gonorrhoea), sem pedig a depresszió tüneteit nem észlelte, szakvéleményében azonban jelezte, hogy mivel az ilyen betegséggel járó depresszió a betegség elmúltával általában el szokott tűnni, ez elítélt esetében sem zárható ki.⁷¹

Érdekesebb kérdés az, hogy a korábban a vádlott azonnali kivégzését kérő Homola miért változtatta meg a véleményét. Saját bevallása szerint ennek az volt az oka, hogy megérzése szerint valami nincs rendben az elítélt körül, valamit titkol, talán magának a valódi bűnösnek a személyét. Márpedig ha Hancsovskyt kivégzik, akkor elveszik annak a lehetősége, hogy az igazság előbb vagy utóbb kiderüljön. Ráadásul – írta Homola – az ítélethirdetést követően Hancsovsky négy szemkört bevallotta neki, hogy nem ő követte el a robbantást, és azért vállalta a tettet magára, hogy egyrészt mentse a letartóztatott mintegy 150 tornalját, másrészt pedig őt magyarként büszkeséggel töltötte el, hogy másokért feláldozhatja magát. És – tette hozzá a kegyelmi kérvény indoklásában az ügyész – ha ehhez még hozzávesszük, hogy a betegsége miatt Hancsovsky amúgy is az öngyilkosság gondolatával foglalkozott, akkor még inkább érthető, hogy akár a halálos ítélet ellenére is magára vállalta a robbantás elkövetését.⁷²

Homola a SZNT belügyi megbízotti hivatalának szeptember 24-én írt jelentésében még két további okot is említett. Egyrészt azt, hogy az érvényes büntető törvénykönyv szerint azt a vádlottat, aki halálos ítélettel vagy életfogytiglani börtönbüntetéssel sújtható bűnt követ el, és a 18. évét már betöltötte, de a 20.-at még nem, 15–25 év börtönbüntetésre kell ítélni, halálos ítélet azonban nem szabható ki rá.⁷³ A másik okként pedig Bódy Bertalan vallomását említette, akit Homola augusztus 31-én újból kihallgatott, és aki azt vallotta, hogy a robbantást követő letartóztatásuk idején Derencsényi József 19 éves asztalosinas bevallotta neki, hogy ő is az elkövetők között volt. De aztán Derencsényi megszökött.⁷⁴ Ebben az érdekes persze az, hogy jogilag képzett személyként Homolának már korábban is tudnia kellett, hogy 20

70 = UPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, č. 200, Hančovský Štefan, Hančovský Vojtech, Bohm František, atentát na budovu stanice NB v Tornali (dnes Šafárikovo) – písomný a fotodokumentačný materiál, 1945. október 1.

71 = ŠA BB, f. OLS RS-T-LUD, 86/45. Trestná vec Vojtecha Hančovského, 1945. augusztus 30.

72 = UPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, č. 200, Hančovský Štefan, Hančovský Vojtech, Bohm František, atentát na budovu stanice NB v Tornali (dnes Šafárikovo) – písomný a fotodokumentačný materiál, 1945. október 1.

73 = Uo. 1945. szeptember 24.

74 = Uo.

éven aluli személyt nem lehet halálra ítélni, Bódy pedig nem augusztus 31-én be-
szélt először Derencsényiről, hanem a bírósági tárgyalás során is elmondta ugyanezt.

Az SZNT elnöksége jókora késéssel, csupán október 9-én foglalkozott Hancsovszky Béla kegyelmi kérvényével, és a felsorolt érvek ellenére elutasította azt. Ez azonban már egy teljesen új helyzetben történt, hiszen szeptember 25-én az elítélt megszökött a rimaszombati fogdából és a zöldhatáron át Magyarországra távozott.

= = Szökés az ismeretlenbe

A kerületi bíróság börtöne, ahol Hancsovszkyt a halálos ítélet kihirdetését követően fogva tartották, a bíróság Tompa Mihály téri székházával egy időben, az 1880-as években épült fel a bíróság udvarában. A kétemeletes épületet eredetileg 150 fogvatartott számára tervezték, a szökés körülményeiről készült jelentés szerint azonban az események idején háromszor annyi rab tartózkodott benne, akikre a szükséges 12 helyett csupán 4-5 ór vigyázott. Ráadásul az épület is rendkívül rossz állapotban volt. Bár ezt hivatalosan a háborúban elszenvedett károk számlájára írták, a Hancsovszky-per ügyészenek szavai szerint az épület azért volt szinte teljesen szétverte, „*miel ott nemrég a szövetséges szojjet hadsereg katonái voltak elhelyezve*”.⁷⁵

Mindenesetre a helyhiány következtében – a halálraítéltekre vonatkozó szabályokkal ellentétben – Hancsovszkyt nem magánzárkában őrizték, hanem egy többszemélyes cellában. Bár a szökésről készült vizsgálati anyag⁷⁶ és Czenzhe Zoltán verziója⁷⁷ több ponton eltér egymástól, az események nagy vonalakban mégis rekonstruálhatók: Hancsovszky Béla szeptember 25-én a hajnali órákban egy becsempészett fogóval szétszedte a celláján lévő zárat, kinyitotta az ajtót, majd rövidzárlatot okozott. Ezt követően a sötétség leple alatt az őrszobára ment, ahonnan elhozta az örök fegyvereit, majd visszatért a cellájához, és amikor a sötétben az egyik őr, egy Vician nevezetű, arra ment, leütötte. Ezt követően rövid tűzpárbajba keveredett egy, az őrszemélyzet mellé kirendelt katonával, majd a szenespince ablakán kimászva az börtön udvarára jutott, felmászott a börtön külső falára, onnan pedig kijutott az utcára, és eltűnt.

Arra a kérdésre, hogy mindezt hogyan tudta egy 19 éves fiú véghezvinni, nem könnyű választ adni. Csupán annyit lehet bizonyosan állítani, hogy segítség nélkül ez nemigen sikerülhetett volna. A szlovák hatóságok kezdettől fogva arra gyanakodtak, hogy a már említett Vician nevű őr összejátszott vele. Ő ugyanis azt vallotta, hogy a szökést megelőző napon – noha szolgálatban volt – két alkalommal is beült az egyik kocsmába, és estére úgy lerészegedett, hogy az őrszobán elaludt. A hatóságok szerint azonban Vician csak megjátszotta a részegséget, hogy ezzel teremtsen magának alibit. Ráadásul miután Hancsovszky egy vasrúddal leütötte (a hatóságok

75 == Uo. 1945. szeptember 10.

76 == A szökésről készült vizsgálati anyagot lásd uo.

77 == Czenzhe Z., 2001: 175.

feltételezése szerint ez is megjátszott volt), az őt elhagyta a börtönt, ápolást kért a kórházban, és csak utána riasztotta a rendőrséget.

Függetlenül attól, hogy Vician segítette-e Hancsovszkyt, az őrszemélyzet magatartása nem felelt meg az előírásoknak, hiszen a fiú szökésének az idején a szabályok szerint két őrnek az őrszobán kellett volna tartózkodnia, egynek pedig a folyosón járőröznie. A valóságban azonban az őrszobán csak a „részeg” Vician aludt, a másik két őr pedig a második emeleten tartózkodott. És mivel nem észlelték, hogy a börtön a rövidzárlat miatt sötétségbe borult, feltehetően ők is aludtak. Emellett az épületben volt egy katona is, aki egyedülként megpróbálta megállítani Hancsovszkyt, ám amikor az visszalőtt, elbújt a pince egyik sarkában, és lényegében hagyta, hogy a rab megszökjön.

Czenthe Zoltán szerint Hancsovszky a börtön faláról leugorva kifecamította a lábát, és elájult, majd fél órát feküdt a fal tövében eszméletlenül.⁷⁸ A hatóságok viszont arra gyanakodtak, hogy külső segítsége is volt, és létrán mászott le a falról.⁷⁹ Bárhogyan is volt, nem valószínű, hogy a Rimaszombatból a magyar államhatár felé vezető valamelyik közúton indult volna el, hiszen joggal feltételezhető, hogy azokat ellenőrizni fogják. Életszerűnek az tűnik, hogy az utakat és falvakat kerülve, a várostól a Rimaszécs irányban húzódó erőkön, bokros réteken, legelőkön keresztül indult az államhatár felé, majd a Rimán átkelve Jéne és Harmac térségében jutott át a zöldhatáron és ért Bánrévére. Mivel ez 35–40 km-es távolságot, vagyis akár 7-8 órányi gyaloglást jelentett, úgy véljük, hogy miután a hajnali órákban elhagyta Rimaszombatot, néhány órányi gyaloglást követően valahol megpihent, és csupán alkonyattájt folytatta az útját. Ez egyébként megfelel Czenthe információinak, aki szerint 25-én este, már sötétedés után ért Bánrévére.⁸⁰

A kivégzés elől menekülő Hancsovszky Béla nem véletlenül ment a közvetlenül az államhatár mentén fekvő magyarországi községbe, hiszen azokban a napokban egy ottani istállóban tartózkodtak a robbantás óta Tornaljáról kiutasított családok, így a Hancsovszky és a Czenthe család is.⁸¹ Mivel azonban félő volt, hogy az őt üldöző csehszlovák hatóságok akár az államhatárt is átlépi majd, csupán néhány órát tartózkodott a helyszínen, majd a biztonságosabbnak ítélt Vay-Serényi-kastélyba ment át. Másnap a családjával együtt Putnokra távozott, ahol mintegy két-három hetet tartózkodhatott. Hogy pontosan meddig, nem tudni, mindenesetre október utolsó napjaiban már Miskolcon volt letartóztatásban.

Letartóztatásával és fogva tartásával kapcsolatban sok a megválaszolatlan kérdés. Az bizonyos, hogy a szlovák hatóságok már három nappal a szökése után körö-

78 == Uo.

79 == UPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, č. 200, Hančovský Štefan, Hančovský Vojtech, Bohm František, atentát na budovu stanice NB v Tornali (dnes Šafárikovo) – písomný a fotodokumentáčný materiál, 1945. október 4.

80 == Czenthe Z., 2001: 175.

81 == Vö. Czenthe I., 2004: 330.

zést adtak ki rá, és mivel a magyar hatóságok nem tűntek túl együttműködőnek, Pozsony a Magyarország fölött ellenőrzést gyakorló szovjetek segítségét kérte az előkerítéséhez.⁸² Hancsovskyt végül a miskolci államügyészség vette őrizetbe.⁸³ Az nem derül ki a forrásokból, hogy ezt az NKVD nyomására tették-e, vagy épp ellenkezőleg, azért tartották őrizetben, hogy így az oroszoktól és azáltal a Csehszlovákiának való kiadatástól megvédjék. Mindenesetre a pozsonyi belügyi megbízotti hivatal november 12-én azzal a kéréssel fordult a szovjet nagykövetséghez, hogy a Magyarországot megszállva tartó Vörös Hadsereg főparancsnoksága rendelje el az elítélt kiadatását.⁸⁴ Erre azonban nem került sor, és Hancsovsky Béla az 1945-ös év végét – feltehetően a magyar hatóságok, illetve néhány hatósági személy jóindulatának köszönhetően⁸⁵ – már ismét szabadlábbon töltötte.

Szabadlábba kerülését követően Hancsovsky az ózdi vasgyárban dolgozott, 1946 őszétől pedig ezzel párhuzamosan megkezdte gimnáziumi tanulmányai utolsó évét az ózdi Paraszt Dolgozók Gimnáziumában. Csakhogy a csehszlovák hatóságok ismételten a kiadatását kérték Magyarországtól, és mivel a hivatalos megkeresés előtt a magyar állami szervek nem térhettek ki, Csánk Béla, az igazságügy-minisztérium osztályfőnöke 1947 márciusában a miskolci államügyészhez fordult, hogy az járjon el az ügyben.⁸⁶ Miután az államügyész az ózdi és a putnoki rendőrkapitányságtól kapott információk alapján megállapította, hogy a keresett személy az ózdi vasgyár kőművesbrigádjában dolgozik, 1947. április 12-én parancsot adott Hancsovsky Béla őrizetbe vételére, ami még aznap meg is történt. Hancsovsky azonban csupán egyetlen napot és éjszakát töltött fogságban, mivel 13-án, az éjjeli órákban megszökött.⁸⁷ Czenthe Miklós szerint, aki tévesen májusra datálja a szökést, a fogvatartottnak az öccse, István csempészte be azt az álkulcsot, amelynek segítségével kijutott a fogdából. Ezt követően Ózdról Putnokra menekült, ahol két hétig a Tornaljáról kiutasított Kiss nevű építész padlásán rejtőzködött.⁸⁸

Az újabb letartóztatása ráébresztette Hancsovskyt arra, hogy egyre inkább tarthatatlanná vált helyzete, és ha el akarja kerülni azt, hogy kiadják Csehszlovákiának, akkor el kell hagynia az országot. Czenthe Miklós szerint erre 1947 júniusában került sor, amikor Fertőszentmiklós térségében a zöldhatáron keresztül Ausztriá-

82 = = UPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, č. 200. Hančovský Vojtech 1926, útek z väznice do Maďarska, 1945. november 12.

83 = = UPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, č. 200. Hančovský Štefan, Hančovský Vojtech, Bohm František, atentát na budovu stanice NB v Tornali (dnes Šafárikovo) – písomný a fotodokumentačný materiál, 1945. november 3.

84 = = Uo.

85 = = Vö. Czenthe Z., 2001: 176.

86 = = ÁBTL 3.1.9. V-96259 Sümegi Flórián és tsa Pető Gyula, Hancsovsky Béla kiadatási ügye, 1947. március 27.

87 = = Uo. 1947. április 15.

88 = = Czenthe Z., 2001: 176.

ba szökött át, ahonnan később Franciaországba távozott.⁸⁹ Az időpont ugyan kérdéses, ám Hancsovsky franciaországi tartózkodását más források is igazolni látszanak. A Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságának miskolci osztálya ugyanis egy Hancsovsky által 1949 júliusában Magyarországra küldött levél alapján ugyanerre a következtetésre jutott.⁹⁰

Magyarországról való távozása azonban sokáig sem a magyar, sem a csehszlovák hatóságok előtt nem volt ismert. Legalábbis erre utal az, hogy Hancsovsky ügye még 1948 őszén napirenden volt a két ország hatóságai közötti kommunikációban. Miskolcon ugyanis ekkoriban bukkant fel egy Barankay Bertalan nevezetű, 1926-os születésű fiatalember, aki azt híresztelte magáról, hogy részt vett a tornaljai csendőrörs felrobbantásában, amiért őt halálra ítélték. Amikor a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság miskolci kirendeltsége közvetítésével ez az információ a csehszlovák hatóságok tudomására jutott, a pozsonyi belügyi megbízotti hivatal azonnal nyomozást indított Barankay után.⁹¹ Mivel azonban Barankay neve sem a per, sem a korábbi nyomozás folyamán nem merült fel, születési éve pedig megegyezett a Hancsovskyéval, a csehszlovák hatóságok arra a megállapításra jutottak, hogy Barankay nem más, mint maga Hancsovsky Béla, aki álnéven él Magyarországon.⁹² Ezért 1949 elején „Barankay” letartóztatását és Csehszlovákiának való kiadatását kérték a magyar hatóságoktól. Budapest ezúttal sem sietett, és csupán 1950 tavaszán válaszolt a megkeresésre: mivel semmiféle bizonyíték nincs arra nézve, hogy Barankay a tettestársa lett volna Hancsovskynak, sem a letartóztatása, sem pedig kiadatása nem jöhet szóba.⁹³

A források alapján eddig lehetett követni a Hancsovsky Béla életútját, a további sorsa ismeretlen előttünk. Czenthe Zoltán szerint Franciaországban Maróthy Marót követségi titkárnak és Dessewffy Gyula kisgazdapárti politikusnak köszönhetően „a legjobb párizsi körökbe” lett bejáratos, miközben „új, választott hivatására és újabb bosszúra” készült.⁹⁴ Azt, hogy ez ügynöki megbízás lett volna, Czenthe nem mondja ki, csupán a sorok között utal rá. Mindenesetre Czenthe azt is tudni véli, hogy Hancsovsky Béla 1951 márciusában titokban visszatért Magyarországra, hogy ott valamiféle megbízást elvégezzen. Állítólag egy börténében hozta magával a feladat elvégzéséhez szükséges eszközöket. Budapesten több ismerősével is kapcsolatba lépett, miután azonban azt feltételezte, hogy megfigyelik, előbb szállodáról szállodára vándorolt, majd egy Pest környéki hétvégi házban húzza meg

89 == Uo. 177.

90 == ÁBTL 3.1.g. V-39884. Hancsovsky Béla és tsa. 1949. szeptember 4.

91 == UPN, f. KS ZNB S ŠtB Banská Bystrica, č. 200, Hančovský Štefan, Hančovský Vojtech, Bohm František, atentát na budovu stanice NB v Tornali (dnes Šafárikovo) – písomný a fotodokumentáčný materiál 1948. október 19.

92 == Uo. 1948. október 27.

93 == Uo. 1950. április 18.

94 == Czenthe Z., 2001: 177.

magát. Itt azonban nyoma veszett. Czenzhe szerint „Bélát vagy lelőtték, vagy valahol kényszerhelyzetbe került, és az elfogatás helyett végzett magával”.⁹⁵

Mindenesetre a család Tornalján található síremlékére valakik valamikor felvésették Hancsovszky Béla nevét, születésének és halálának évszámát: 1926-ot és 1951-et. Ha ez hiteles, akkor 25 évet élt.

== Összegzés

A fentiek alapján úgy véljük, hogy a tornaljai csendőrőrs 1945. augusztusi felrobantásának a körülményei részben tisztázottnak tekinthetők. Az nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a robbantó Hancsovszky Béla volt. A beismerő vallomásaán kívül ezt többek között az általa írt búcsúlevelével is igazolja. Továbbra sem tisztázható viszont teljesen az, hogy kik voltak a segítők. A tanúvallomások alapján abban nem kell kételkednünk, hogy Hancsovszky Béla nem mondott igazat, és a robbantást nem egyedül követte el. Azt viszont kizártnak tartjuk, hogy 15 éves öccse és annak 14 éves barátja, Böhm Ferenc lettek volna a segítők. És nemcsak azért, mivel a tanúk magasabb, idősebb személyeket láttak elfutni, de azért is, mert nem feltételezzük, hogy Béla épp István öccsét – saját halála esetén özvegy édesanyjuk egyetlen támaszát – vonta volna be egy ilyen kockázatos akcióba.

Persze így továbbra is nyitva marad a kérdés, kik voltak Hancsovszky Béla társai. Derencsényi József vagy Barankay Bertalan? Vagy mások? Miként nehezen rekonstruálható az is, mi történt vele, miután 1947-ben a magyar–osztrák államhatárt átlépve Nyugatra távozott. Czenzhe fentebb olvasható verziója meglehetősen meszerű ugyan, de feltehetően olyan személyes szóbeli információkra épül, amelyekben (ha a részletek nem is minden esetben pontosak) nincs okunk kételkedni. Hiteles források nélkül minden más magyarázat, így azok az elképzelések is, hogy halálhíre csupán a hatóságokat volt hivatott megtéveszteni, csupán a képzelet játéka maradnak.⁹⁶

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

v-96259 Sümegi Flórián és tsa Pető Gyula

v-39884 Hancsovszky Béla és tsa

95 == Uo.

96 == A kutatás során például egy visszaemlékező arról számolt be, hogy nagymamája az ötvenes vagy a hatvanas években levelezésben állt az akkor Ausztráliában élő Hancsovszky Bélával. Állítására azonban nem találtunk semmiféle bizonyítékot.

Archív bezpečnostných složek České republiky (ABS)
[Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára]
Studijný ústav MV, fond S – Sbíрка různých písemností (f. S)
[Különbéle iratok gyűjteménye]

Slovenský národný archív (SNA) [Szlovák Nemzeti Levéltár]
fond Poverenictvo vnútra – Bezpečnostný odbor (f. PV-BO)

Štátny archív v Banskej Bystrici (ŠA BB) [Besztercebányai Állami Levéltár]
fond Okresný ľudový súd V Rimavskej Sobote (f. OLS RS-T-LUD)
(Rimaszombati járási népbíróság)

Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Rimavská Sobota (ŠA BB, PoRs)
[Besztercebányai Állami Levéltár Rimaszombati Fióklevéltára]
fond Okresná správna komisia, Feledince (f. OSK Feledince)
[Feledi Járási Közigazgatási Bizottság]
fond Okresný národný výbor Tornaľa (f. ONV To)
[Tornaljai Járási Nemzeti Bizottság]

Archív ústavu pamäti národa (UPN) [Nemzeti Emlékezet Hivatalának Levéltára]
KS ZNB s ŠTB Banská Bystrica [Besztercebánya]

Archív mesta Tornaľa (AMT) [Városi Levéltár, Tornalja]
D1 NOT
D2 NOT

=== Hivatkozott irodalom ===

Bajcsi, 2021

Bajcsi Ildikó: *Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Bukovszky, 2016

Bukovszky László: *A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség és a Mindszenty-per szlovákiai recepciója.* Nemzeti Emlékezet Intézete – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Budapest–Somorja.

Czenthe I., 2004

Czenthe Irénke: Háború, üldözés, kiűzetés. (Napló 1945-ből).
Széphalom, 14. sz. 315–331.

Czenthe Z., 2001

Czenthe Zoltán: A tornaljai magyarság háború utáni megpróbáltatásai, Hancsovsky Béla hősi helytállása és tragédiája. *Széphalom*, 11. sz. 169–178.

Gaál, 2011

Gaál Imre: *Száz év Tornalja történetéből*. Méry Ratio, Pozsony.

Janics, 1992

Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után (1945–1948)*. Madách, Pozsony.

Malatinský, 2019

Malatinský, Michal: *Pred súdom národa. Retribúcia na Slovensku a národný súd v Bratislava 1915–1947*. Post Scriptum, Bratislava.

A Miskolci..., 1944

A Miskolci Királyi Katolikus Fráter György Gimnázium évkönyve az 1943–44. tanévről. (Szerkesztette: Zelenka Árpád.) Miskolc. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Miskolc_20529_katolikus_fogimn_20585_1943/?query=hancsovsky&pg=43&layout=s (utolsó letöltés: 2022. 06. 06.)

Mitáč, 2013

Mitáč, Ján: Administratívno-mocenské opatrenia československej štátnej moci na južnom Slovensku po roku 1945 (príklad novozámockého okresu). *Pamäť národa*, 2. sz. –21.

Motoška, 1974

Motoška, Vladimír: *Protifašistický odboj v Novohrade*. Osveta, Martin.

Popély, 2006

Popély Árpád: *A csehszlovákiai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1992*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.

Simon, 2014

Esterházy János és a szlovenszkói Magyar Párt. Iratok a szlovákiai magyarok történetéhez (1938–1945). Szerkesztette: Simon Attila. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.

Tóth (szerk.), 2013

Hontalanok. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság történetéhez 1945–1948/1949.

Emlékiratok, naplók, versek, mondák, egyéb írások. Szerkesztette: Tóth László.
Kalligram, Pozsony.

Ujváry, 1992

A Felvidéki magyarság szolgálatában. Interjú dr. Boross Zoltánnal. In Ujváry Zoltán
(szerk.): *Gömör Néprajza. XXXIII. Tanulmányok Faggyas István tiszteletére.*
Debrecen, 137–192.

==== Sajtó ====

Čas, 1945

Národný front, 1945

Pravda, 1945

Új Szó, 2011–2015

Kulcsszavak

=====

Csehszlovákia, határon túli magyarok, népbírósági tárgyalások

Síremlék. 1942.

Fortepan /Csorba Dániel

/ Hancsovsky. Reconstruction of a Controversial Story /

The article attempts to reconstruct the story of a bombing incident in Tornaľa, southern Slovakia, in 1945, and reveal the fate of Béla Hancsovsky, who was accused of the attack but escaped the death sentence.

The explosion of the Tornaľa district headquarters of the Czechoslovak National Security Corps on 8 August 1945 led to harsh official reprisals against the Hungarian population of the small market town. Some 150 people were deported, and plans were made to deport the entire Hungarian population of the town and the district. It was a 19-year-old young man, Béla Hancsovsky, who claimed responsibility for the explosion, with which, as he stated in his testimony, he wanted to draw attention to the persecution of Hungarians in Slovakia. Hancsovsky was sentenced to death in a summary trial by the People's Court, but he escaped to Hungary under adventurous circumstances. However, as Czechoslovakia requested his extradition and the Hungarian authorities were looking for him too, he fled further west in 1947. His fate afterwards is uncertain, but it is presumed that he died young. The article tries to clarify the contradictions and white spots in the story and seeks answers to questions such as whether Béla Hancsovsky really committed the bomb attack, whether he had accomplices and what happened to him after his escape.

Duhnovics (ekkor Horthy Miklós) tér, Városháza,
Munkács, Kárpátalja. Ukrajna, 1944.

Fortepan / Vörös Hadsereg

===== Szamborovszkyné Nagy Ibolya =====

/// „Maradatok meg ezért a hitben szilárdan és állhatatosan”

A kárpátaljai református közösség megmaradási esélyei és lehetőségei a Szovjetunióhoz történt csatolás után

Mindent szabad, de nem minden használ
(1Kor 6,12)

== Bevezetés

A kárpátaljai református közösséget a 20. század folyamán kétszer szakították ki a magyarországi református anyaegyház szervezeti kötelékéből: először az első világháborút követően, majd a második világháború után. Ezen erőszakolt elszakíttóság generálta, hogy 1923-ban a Kárpátok nyugati lábánál maradt több tíz ezer hívet tömörítő egyházközségek kénytelenek voltak létrehozni saját egyházkerületüket, amely aztán húsz év alatt önálló szervezetté fejlődött. Így az öt és fél évnyi *kismagyar* időszakot követő szovjet bekebelezés majdhogynem *ismerős* helyzetbe toltja újra az ott ragadt reformátusokat. Az 1944 ősze és 1949 decembere közötti időszak azonban egy háború utáni átmenetet jelentett a Szovjetunióhoz csatolt területen rekedt reformátusok számára, hiszen egyrészt a közösségek a jelzett időszakban nem kaptak engedélyt az új államhatalomtól hivatalos működésükre (illegálisan tevékenykedtek), másrészt az állami hivatalok arra törekedtek, hogy valahogyan *besorolják* ezt a számukra új felekezetet saját meglévő struktúráikba. Jelen tanulmányban az 1944 októbere és 1948 áprilisa közötti, igen sűrű időszaknak a történéseit vizsgáljuk.

Az elemzés elsődleges célja, hogy rávilágítson arra a bonyolult történelmi állapotról, amely 1944 után determinálta a Kárpátalján működő református egyházközségek tevékenységét, valamint hogy feltárja, miként érvényesítette autoritását a szovjet hatalom velük szemben, illetve hogyan gátolta meg a közösség saját belső mechanizmusa alapján történő egyházi vezetőválasztást. Emellett párhuzamosan arra fektetjük a hangsúlyt, hogy – túllépve a történelmi kronológia szabta faktokráfiai narratíván – feltárjuk az események belső mechanizmusait, mely más megvilágításba helyezi a korabeli történések szereplőit, cselekedeteik mozgatórugóinak vizsgálatát helyezve a fókuszba.

Fenti szempontok alapján kettős módszertani megközelítést alkalmaztunk, mely során elsősorban levéltári források alapján tártuk fel a tárgyalt korszak eseményeit, majd ezek vizsgálatát és értelmezését végeztük el Rogers Brubaker – nemzeti kisebbség, nemzetiesítő állam és anyaország – hármass konfigurációjának elmélete alapján.

A téma úgy a magyar, mint az ukrán nyelvű történetírásban megjelenik. Utóbbi kutatások főleg a vidék protestáns felekezeteire koncentrálnak (főleg az evangéliumi keresztény-baptisták miatt),¹ ám olyan munkák is születtek, melyek a kárpátaljai reformátusok 1944 utáni kérdésével foglalkoznak.² Azonban ezek a munkák mindenekelőtt egyes momentumokra, eseményekre összpontosítanak, s mivel forrásul szinte kizárólagosan a szovjet állami vallásügyi hivatalban képződött iratanyagot használják, nagyrészt a szovjet állami struktúrák felőli perspektívából tárják fel a korszakot és a kérdést. Eközben a magyar nyelven megjelent munkákat a református lelkészek letartóztatási történetét feldolgozó tanulmányok és egy gyűjtemény,³ illetve az azokat túléltek visszaemlékezései uralják.⁴

= = = Vizsgálati kiindulópontok

Elemzésünk alapvetése a fent említett Brubaker hármass konfigurációjának elmélete, amely szerint a 20. századi kelet-közép-európai régióban szembetűnően megszűnt a kulturális és politikai határok közötti egybeesés. Az újonnan kialakult és/vagy létező politikai hatalmak – *nemzetiesítés* címszó alatt – emberek tízmillióit helyezték *saját* nemzeti területükön kívül.⁵ A brubakeri konfiguráció három pillérét a nemzeti kisebbségek, az őket bekebelező nemzetiesítő állam és anyaország képezi. Ebbe a viszonyrendszerbe kerültek a kárpátaljai magyar reformátusok (nemzeti kisebbség), miután 1944 őszén a Szovjetunió (nemzetiesítő állam) elszakította a területet Magyarországtól (anyaország). A Szovjetunió a szó klasszikus értelmében nem volt mononacionális nemzetiesítő állam, mert nem volt kinyilatkoztatott államalkotó népe. Ez a klasszikusnak tartott viszonyrendszer a kiindulópontja a régióban politikailag kialakult helyzetnek, amely ebben a konkrét esetben még két szereplővel bővült: az egyik az evangéliumi keresztény-baptisták (ЕКВ) szervezete,⁶ a másik a Keleti Baráti Kör (amely elkülönült a reformátusokon belül). Előbbi színre lépését az mozgatta, hogy befogadja protestáns gyűjtőszervezetébe a – Magyarországról nézve – *pásztor nélkül maradt* reformátusokat, míg utóbbiakat saját dogmatikus elveik

1 = = Лисенко, 1998; Лешко, 2002; Войналович, 2005; Бондарчук, 2019.

2 = = Саламаха, 2001; Лешко, 2003; Шерстюк, 2012; Капітан, 2013a, 2013b.

3 = = Fodor, 2016; 2017a; 2017b.

4 = = Kovács, 1990; Forgón, 1992; Hargita (szerk.), 1995; Horkay, 1998; Szántó (szerk.), 2000.

5 = = Brubaker, 2006: 4.

6 = = 1947-ra az EKB szervezetébe már beolvasztották a szabad keresztényeket, a pünkösdistákat, majd az észt, lett és litván baptistákat, az Apostoli tanítás szerinti evangéliumi keresztényeket, végül a mennonitákat is. Lásd: Белякова–Добсон, 2015: 23.

megvalósítási lehetőségét szerették volna előmozdítani. Jelen esetben így vált a klaszszikusnak tartott brubakeri rendszer ötszereplőssé: kárpátaljai magyar reformátusok, Szovjetunió, anyaország, evangéliumi keresztény-baptisták és a Keleti Baráti Kör (КБК). Utóbbi szereplő belépésével az addig statikusnak vélt viszonyrendszer dinamikussá alakult, amikor a КБК saját csoportjától (reformátusok) történő elkülönülését és a szemben álló félhez (ЕКВ) történő csatlakozásának egyértelmű szándékát kinyilatkoztatta. Hogy ezekben a kapcsolatrendszerekben mennyire érhető tetten a kárpátaljai reformátusok esetleges nemzeti közömbösségének és/vagy felekezeti azonosulásának kettősségbe rendeződése (vagy inkább spektrumba, esetleg halmazba tolódása),⁷ tanulmányunkban ezt is vizsgáljuk. A szerteágazó viszonyrendszerben tetten érhető kötődések számtalan kérdést vetnek fel, ezeket a könnyebb áttekinthetőség érdekében két halmazba rendezve vizsgáltuk.

Először a kárpátaljai reformátusok halmazában gyűjthető kérdéseket fogalmazzuk meg: miként kapcsolódtak és integrálódtak az új állam szerkezetébe; miért bomlott meg csoportidentitásuk homogenitása, és miért akart egyik részük feltétel nélkül csatlakozni az ЕКВ-hoz; ugyanekkor miért ellenezte oly hevesen másik részük ezt a lehetséges csatlakozást? S felmerült-e bármelyik félben a nemzetiség kérdése akármilyen konstrukcióban? Elvégre a kárpátaljai reformátusok etnokulturális affinitása egyértelműen magyar volt, vagyis *magyar nemzeti kisebbségről* beszélünk, nem pusztán etnikailag magyar származásúakról.⁸ Nem kevésbé releváns megvizsgálni azt is, mit diktált az adott helyzet logikája, és a reformátusok mit válaszoltak rá. Egyben mérlegelték-e a szovjet birodalom lehetséges válaszreakcióját vagy annak a közösségre gyakorolt hatását? Végezetül, milyen eredménnyel járt számukra a döntés?

A kérdések másik csoportja a szovjet államszervezet működésével kapcsolatos: a szovjet állam miként érvényesítette autoritását a reformátusokkal szemben; miért és minek a következtében és hogyan változott meg a bürokrácia álláspontja a reformátusok elsődleges beolvasztásának akaratából kiindulva, azok önálló egyházként történő elismeréséig? Hogyan zajlott az álláspontváltás, milyen események és okok késztették a – különben merev – szovjet hivatali rendszert elképzelésének megváltoztatására? Mindeközben nem hagyható figyelmen kívül a kárpátaljai reformátusok és a szovjet állam viszonyának egyértelműen és erősen aszimmetrikus volta sem. Ez pedig felerősíti annak a kérdésnek a jelentőségét, hogy az állami bürokrácia arra a következtetésre jutott, miszerint se fel nem számolta (mint a kárpátaljai görög katolikusok munkácsi püspökségét), se be nem olvasztotta a református közösséget, hanem külön egyházként legitímálta.

A kérdések megválaszolása során nem kerülhető meg az identitás fogalma sem, hiába merülnek fel időnként annak túlhaladottságáról szóló állítások.⁹ Úgy véljük,

7 = = Egrý, 2015: 473.

8 = = Brubaker, 2006: 12.

9 = = Fox–Miller-Idriss, 2008.

ebben a konkrét esetben megkerülhetlenné válik a csoportok elkülönülésének, álláspontjuknak, (ön)meghatározásuknak vizsgálata. A folyamatosan változó viszonyrendszerben is tetten érhető a többszörös identitás megnyilvánulása: protestáns – református – magyar nemzetiségű – szovjet állampolgár. Mindez ugyan kényszerhelyzet szülte állapotot jelez, de (a csoport túlélése céljából) valamilyen kiegyezési kapcsolatszerződésben mégiscsak együtt volt kénytelen létezni. Ez ebben az esetben – felekezeti szempontból – többszörös identitásvállalást jelentett, ugyanis a magyar nemzetiségű ember nem csak és kizárólagosan református volt Kárpátalján (mert római vagy görög katolikus is lehetett, protestánsként pedig még a hetednapos adventisták közösségének tagja is). Ha a felmerülő kérdésre, miszerint volt-e a fenti identitáslánc elemei között hierarchia, a válasz igen, akkor az újabb kérdést generál: a viszonyrendszerben szereplők közül kinek a szempontjából vizsgáljuk a hierarchiát?

Tanulmányomban arra törekszem, hogy az események korabeli helyzetképét rögzítsem, s a két- vagy többoldalú interakciók folyamatát az egykori történeti képracionális állapotához közelítsem, nem pedig egy utólag – a visszaemlékezések által – kreált múlthoz gyűjtsek megerősítő forrásokat. Ebben a helyzetben az alulnézeti perspektíva (bottom-up approach) adja a legalkalmasabb lehetőséget a feltárássra, ami a korabeli forrásanyag elemzésével lehetőséget ad a megalapozott következtetések levonására.

Nem elhanyagolható az a szempont sem, hogy az egész eseménysorra rányomja a bélyegét az a történeti tér, ahol az események játszódnak, amit még inkább megerősít a többségükben hivatali iratok elemzése. Ezekből az iratokból azonban (az esetek zömében) csak a csoportidentitás rajzolódik ki, az azonban erős kontúrokkal és pontosan meghatározza a *mi csoportunk* és az *ő csoportjuk* közötti különbségeket.¹⁰ Ezek a csoportkonstrukciók nem (vagy elsősorban nem) az államhatalom-váltás következtében jöttek létre, hanem egy előtte is létező erős felekezeti identitást feltételeztek a reformátusok részéről, amely nem állt szemben az evangéliumi keresztény-baptistákkal, csak védte saját önmeghatározásainak elemeit és kereteit. Ahogy Egry Gábor kiemelte, miközben a saját csoporttulajdonságaikat erősítették, a másiktól elválasztó különbségeket is esszencializálták.¹¹ Megfigyelhető, hogy ezzel a folyamattal egyben etnicizálták is azokat.¹²

= = = Az 1944-es impériumváltás és a reformátusok

A reformátusok megmaradásért folytatott küzdelme olyan régióban zajlott, amely igazi peremterület vagy – Morgane Labbé szóhasználatával élve – határterület, amely vallások és politikai rendszerek találkozásának színtere volt mindegyik államalaku-

10 = = Jenkins, 2002.

11 = = Egry, 2012: 72.

12 = = Feischmidt, 2010: 7–29.

latban, amely a 20. században bírta azt.¹³ Frederick Jackson Turner meghatározása szerint ez a határvidék *a hullám külső széle*,¹⁴ amelyet figyelmen kívül hagytak a történelmi kutatások,¹⁵ vagy ha mégis foglalkoztak vele, akkor azt legtöbbször egyszempontú megközelítéssel tették, az épp időszerű hatalom látószögéből.

Lakossága úgy nemzetiségi, mint felekezeti és identitási szempontból is sokszínű volt. A vidék megnevezése 1919-től attól függően változott, hogy épp melyik államhatalom, birodalom bírta. A régió jelenlegi elnevezése is különböző az egyes nyelveken. Az első világháború végéig a térség a Magyar Királyság Ung, Bereg, Ugoicsa és Máramaros vármegyék közigazgatásához tartozott, s nem volt különálló régió. 1919-ben a frissen megalakult első Csehszlovák Köztársaságban szervezték politikai-közigazgatási régióvá *Podkarpatska Rus* (Kárpátaljai Rusz) néven. Akkori elnevezése birodalmi szemszöveget rögzített,¹⁶ ugyanis a régió – Csehszlovákia földrajzi viszonyait tekintve – semmilyen sajátos földrajzi jellemzővel nem rendelkezett, kizárólag a prágai kormányzat térértelmezése szerinti elhelyezkedése alapján kapta nevét ('a Kárpátok hegység lábainál, alján elterülő'), vagyis közigazgatásba történő szervezése tisztán politikai döntés eredménye volt. A cseh elnevezés saját nyelvű változatát használta a helyi ukrán/ruszin és magyar lakosság is, mert számukra földrajzilag pontosan határozta meg azt a helyet, ahol éltek. Miután az 1938-as első bécsi döntés értelmében a vidék délnyugati síksági része visszakerült Magyarországhoz, azokat visszacsatolták az eredeti vármegyéikhez, s csak az 1939 márciusában visszafoglalt (ruszin/ukrán többségű) területet nevezték Kárpátaljai Kormányzóságnak. E rövid időszak után, az 1944-ben történt államhatalom-váltás idején, a régió szovjet fennhatóság alá került, s elnevezésének a *Pod-* ('alatt') előtagja *Za-ra* ('túli') lett cserélve, mivel megváltozott a földrajzi viszonyítási pont. Moszkvából nézve ez a terület immár 'a Kárpátok hegységen túli vidék'-ké vált, s immár *Zakarpattja* ('Kárpátontúl') lett belőle, miközben a helyi közösségek lokális identitása továbbra is mint *kárpátaljai* élt tovább. Jelenleg is a szovjet birodalmi elnevezést használják a vidék hivatalos megnevezésére, ugyanis a területet magába foglaló állam fővárosából nézve a régió a hegyláncon túl van.

13 == Labbé, 2019: 162.

14 == Turner „határelmélete” a 19. század végén a határterületek fejlődésében kimutatta az interakciók (oda-vissza történő hullámzások) és a földrajzi helyzet szerepét és jelentőségét, amelynek következtében ezeken a területeken olyan egyedi, eredeti társadalmi és egyéni helyzetek jöttek létre, amelyek nem sajátosságai a homogén politikai, etnikai, kulturális közegeknek. Ez az állapot a mai napig jellemző az általunk tárgyalt régióra, Kárpátaljára.

15 == Тернер, 2011: 13.

16 == Az első Csehszlovák Köztársaságot klasszikus nemzetállaként definiálják a mai napig, holott nem volt homogén nemzetállam: csehek, morvák, szlovákok, németek, magyarok, ruszinok/ukránok éltek benne jelentős számban. Birodalmi jelzővel sem igazán illik hivatkozni rá, pedig reakcióiban, hatalmi döntéseiben, viszonyulásaiban (nem minden állampolgárához viszonyult egyformán) a birodalmiság vonása több helyen és időben is tetten érhető volt.

1944. október végére a szovjet csapatok befejezték a vidék birtokbavételét. A beözönlő Szovjet Hadsereget nem fogadta polgári ellenállás, az etnikailag és felekezeti-
leg egyaránt kevert Kárpátalján november végétől mégis tömeges deportálások zaj-
lottak,¹⁷ amelyek nem transzfer jellegűek voltak,¹⁸ ahogyan az 1945 utáni német-
lengyel–magyar–csehszlovák lakosságcsereket és a németek kitelepítését nevezték eu-
femisztikusan.¹⁹ Jelen esetben ez etnikai (magyar és német) és nemi (férfi lakosság)
alapú válogatás utáni deportálás volt. S ez is az etnikai (szláv) homogenitás eléré-
sét célozta meg, hisz kivonta a régióból a (18–50 év közötti) nemzőképes férfi lakos-
ságot és – a Szovjet Hadsereg közreműködésével – a szovjet birodalom különböző
kényszermunkatáborába hurcolta. A nemzeti kérdés eltűnt a nyilvánosságból, mert
a maradék nem szláv lakosságot magyarul beszélő szovjet állampolgárokká minő-
sítették,²⁰ amely megfogalmazás teljesen megfelelt az internacionalizmus ideoló-
giájának. Ezt követően a Szovjetunióban és szocialista holdudvarában (1991-ig) nem
esett szó a Kárpátalján élő magyar nemzetiségű emberekről, akik nemcsak etnikailag
voltak magyar származásúak, hanem magyar nemzeti kisebbségként maradtak meg
a szovjet birodalom legnyugatibb csücskében.²¹

Az internálások során a történelmi egyházak papjait nem vitték el, de a refor-
mátus hívek száma jelentősen megcsappant. Az elhurcolások több 10 ezer embert
érintettek,²² a református gyülekezetek 20–25%-át *deportálták*.²³

A vidéket 1944-ben még nem csatolták a Szovjetunióhoz. Az 1944. október 28.
és 1946. január 22. közötti időszakban egy átmeneti államalakulat, *Zakarpatszka Uk-
rajina* (Kárpátontúli Ukrajna) működött a területen. Ez a szovjet bábállam szinte
azonnal elkezdte a vidék történelmi egyházainak visszaszorítását, amelynek fokoza-
tai voltak: az állam és az egyház, illetve az állam és iskolák azonnali szétválasztása;
a felekezeti iskolák államosítása; a hitoktatás kiszorítása az iskolákból, majd teljes
betiltása; az egyházközségi tulajdon közvagyonná, a templomok állami tulajdonná
nyilvánítása. 1946. január 22-én a Szovjetunió hivatalosan is magához csatolta a régi-
ót, és 1946. január 25-én a területen hatályba léptek a Szovjetunió 1936-os, illetve az

17 == A szovjet hadsereg *háromnapos helyreállítási munka* címszó alatt vitte el a kato-
naköteles német és magyar férfiakat a Szovjetunió különböző területeire.

18 == Mivel csak a férfiakat vitték el, s hivatalosan csak egy meghatározott időre.

19 == Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea, 2011: 51–52.

20 == Uo. 53.

21 == A szovjet hatalom a vidék magyarságát *szovjet-magyaroknak* nevezte, akik szár-
mazása azonban soha sehol nem jelent meg hivatalos szinten, mintha mindig is
a Szovjetunió területén éltek volna. Ennek az elvnek a mentén vált lehetővé, hogy
1953-tól engedélyezték a magyar nyelvű középiskolai oktatás, az 1960-as évek máso-
dik felétől pedig a magyar nyelvű sajtó- és könyvkiadást is.

22 == MRE ZSL, 2.f. fond, 41.d. 1947/1726. Jelentés az Zakarpacka Ukrajnai Magyar Reformá-
tus Egyház helyzetéről, 1946. október 1-i állapot szerint, 3.

23 == Uo. 1.

Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság 1937-es alkotmánya és törvényei.²⁴ Ebből kifolyólag életbe lépett a Népbiztosok Tanácsának 1918. január 20-i dekrétuma a lelkiismereti szabadságról és az egyházi és vallási közösségekről. A vallási szervezetek ellenőrzését Kárpátalján is az 1943–44-ben felállított két állami szervre (Orosz Ortodox Egyház Ügyeinek Tanácsa és a Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa) bízta.

A szovjet bürokrácia nem vesztegette idejét, s a bekebelezés után szinte azonnal napirendre tűzte a kérdést, hogyan lehetne az itt talált protestánsokat állami ellenőrzés alá helyezni. A probléma megoldását az evangéliumi keresztény-baptisták 1944-ben legalizált²⁵ szervezetének felhasználásával vélték megtalálni, amely ekkorra szorosán együttműködött az államhatalommal, aminek következtében a szovjet politika eszközévé váltak.²⁶ 1946 januárjának végén érkezett meg Kárpátaljára A. L. Andrejev,²⁷ akinek elő kellett készítenie az ún. *szabad* keresztény gyülekezeteknek²⁸ az Evangéliumi Keresztény-baptisták Össz-szövetségi Tanácsához (ЕКВÖТ) (eredeti orosz megnevezése: Всесоюзный совет евангельских христиан-баптистов) történő csatlakozását. Az ЕКВÖТ és a szabad keresztények között a tárgyalások február 22-én Munkácson el is kezdődtek, ám végül mégsem született a szovjet hivatalnak tetsző végeredmény, mert a kis protestáns felekezetek a csatlakozási szerződést a kényszer hatása alatt ugyan aláírták, ám később pont a kényszerítő körülményekre hivatkozva, visszakoztak, s önállóságuk megőrzését deklarálták.²⁹ 1947-re az ЕКВ szervezetébe beolvasztották a szabad keresztényeket, a pünkösdistákat, majd az észti, lett és litván baptistákat, az Apostoli tanítás szerinti evangéliumi keresztényeket, végül a mennoitákat is.³⁰

1946 tavaszán mindezek ismeretében látogatott Kárpátaljára a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa (eredeti orosz megnevezése: Совет по делам религиозных культов) ukrán tagköztársasági szervének vezetője, Petro Viljhovij,³¹ aki Munkácsot is felkereste, s megbeszélést folytatott a város két – Kovács József református és Stumpf Jenő baptista – lelkészével is. A kijevi hivatalvezető feltette a kérdést, hogy a kárpátaljai református lelkészek melyik kormányt tekintik magukra nézve jogérvényesnek: a szovjetet vagy a magyart? A megjelentek válaszukban leszögezték: „*A Szentírás alapján*

24 == Данилець, 2013: 91.

25 == Működését az állam hivatalosan elismerte és engedélyezte.

26 == Белякова, 2019: 427.

27 == Andrejev A. L. (1882–1966) ekkor az Evangéliumi Keresztény-baptisták Össz-szövetségi Tanácsa elnökének helyettese, az USZSZK főpresbitere volt.

28 == A szabad keresztények megnevezés valójában a plymouthi testvéreket vagy darbistákat takarja, az ébredési mozgalom John Nelson Darby (1800–1882) írországi prédikátor után kapta elnevezését.

29 == Лешко, 2002: 105–114.

30 == Белякова, 2015: 23.

31 == Мицель, 1998. Petro Viljhovij 1945 februárja és 1959. december között állt a VKÜТ ukrán tagköztársasági szervének élén.

*álva minden hívő református lelkipásztor engedelmeskedni köteles a felsőbb hatalmaságoknak, akiket Isten fölébük rendelt. Így a magyar református lelkipásztorok a bekövetkezett változást látva és annak minden következményét levonva nem tehetnek mást, minthogy maguk fölött jogérvényesnek a szovjet kormányt tekintsék.*³² Vagyis a találkozon részt vevő reformátusok egyértelműen elismerték az új hatalom jogérvényességét maguk fölött. A megbeszélés után, 1946 júniusában Szergij Ljamin-Agafonov³³ kérte a három református egyházmegye vezetőjét, hogy terjesszék fel az esperesi kerületükben tevékenykedő lelkészek névsorát. A beérkező jelentésekből tudjuk, hogy az Ugocsa Egyházmegyében Lajos Sándor volt az esperes, és 24 lelkész maradt a helyén.³⁴ Az Ungi Egyházmegyét Gencsy Béla esperes irányította, 20 szolgáló lelkész tartozott hozzá.³⁵ Legnagyobb a Beregi Egyházmegye volt, ahol 44 lelkész szolgált Bary Gyula esperessége alatt.³⁶ Vagyis 1946 nyarán 88 református lelkész volt Kárpátalján,³⁷ ám a gyülekezetek számát ezek a források nem jelezték. Azonban a VKÜT által 1947. február 27-én a Szovjetunió Minisztertanácsához benyújtott, az 1946. évről szóló beszámolóban 99 református gyülekezet volt feltüntetve.³⁸ Ljamin-Agafonov 1946. december 31-én Viljhovijnak küldött beszámolójában 40 ezer főre tette a református hívek számát Kárpátalján,³⁹ lényegesen alábecsülve létszámukat, ugyanis az 1941-es hivatalos adatok szerint a reformátusok lélekszáma 92 949 fő volt.⁴⁰

Miután 1946 végén Ljamin-Agafonov kinevezését véglegesítették, már tudhatta, kit fog a kárpátaljai reformátusok területi megbízotti posztjára felkérni. A pozíció betöltésére Bary Gyula esperest szemelte ki, aki amellet, hogy a szovjet bevonulás

32 == MRE ZSL 2.f. F. 41.d. 1947/1726. 3.

33 == Szergij Ljamin-Agafonov majd csak 1946 decemberében kapta meg végleges kinevezését a területi vallásügyi megbízotti posztra a Kárpátontúli területi Tanács Végrehajtó Bizottságától, ám 1946 februárjától ideiglenesen megbízottként foglalkozott a VKÜT kárpátaljai ügyeivel.

34 == ДАЗО Ф. Р-1490. Оп.1. Од.зб. 9. Арк. 9–10. 268/1946. sz. felhívására betérjesztem egyházmegyéim lelkészeinek adatait. 1946. július 11.

35 == Uo. 11. Kimutatás az Ungi Egyházmegye lelkészeiről. 1946. július 15.

36 == ДАЗО Ф. Р-1490. Оп.1. Од.зб.9. Арк.5–6. Kimutatás a Kárpátontúli Területen /Zakarpatska Oblast/ a „Beregi református Egyházmegye” kötelékében működő lelkipásztorokról. 1946. július 23.

37 == Annak fényében, hogy az utolsó hivatalos adatok 1941-ben 113 református lelkészt és segédlelkészt tartottak nyilván, amelyből 1944 őszén 23–25 fő elmenekülését lehet alátámasztani, a többi a helyén maradhatott, s így a lelkészek 88 főnyi száma is teljesen reális adat.

38 == РГАСПИ Ф. 82. Оп.2. Д.498 Л.105. Отчетный доклад Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по состоянию на 1 января 1947 г. 1947. február 27.

39 == ЦДАВОВУ, Ф. 4648. Оп.4. Од.зб.17. Арк.5. Отчёт Уполномоченного Совета по делам религиозных культов за IV.квартал 1946 года по Закарпатской области. 1946. december 1.

40 == Kiss (szerk.), 1941.

után is helyén maradt, rangidős egyházi vezető is volt. Bary tiszteletes azonban egészségügyi állapota miatt nem tudott eleget tenni a vallásügyi megbízott decemberi meghívásának, így maga helyett – Györke István Beregi Egyházmegyei főjegyzővel egyeztetve⁴¹ – utóbbit javasolta és küldte Ungvárra.⁴² A megbeszélés legfontosabb kérdése a reformátusok ún. állami *előjárójának* megválasztása lett volna, aki az állam előtt képviselte felekezetét. E kérdés tisztázására tartottak Munkácson 1947. január 20-án lelkészi értekezletet, majd az értekezlet eredményét január 22-én szövegbe is foglalták, ami szerint a tisztségre Györke Istvánt javasolták. A három egyházmegye gyülekezeteiben elrendelt választások eredményét 1947. február 12-én hozták nyilvánosságra, eszerint az esperesek által javasolt Györke István választották meg területi megbízottnak.⁴³

Az eredményről Ljamin-Agafonov február 22-én tájékoztatta Viljhovijt,⁴⁴ aki ezt a megjegyzést írta a beszámoló lapszélére: „*Utasítást adni Szazanov elv-nak: 1. Elutasítani Györke István Jánosé püspökké történt megválasztását. 2. Tartózkodni az újabb püspökválasztástól a külön rendelkezés kiadásáig.*”⁴⁵ Felettese pár nap múlva megrovó levelében utasította kárpátaljai beosztottját, hogy tartsa be a kapott utasításokat a reformátusokkal kapcsolatban, ne legyen velük elnéző, és főleg ne *barátkozzon* velük, hanem minél hamarabb lásson neki a református egyház lelkészeinek nyilvántartásba vételéhez⁴⁶ és a Györke István nevével fémjelzett Keleti Baráti Kör⁴⁷

41 == Bary Gyula beregi ref. esperes levele Nagytiszteletű Györke István úrnak egyházmegyei főjegyző, tanácsbíró Beregújfalu. A levelet Györke Szabolcs, Györke István fia bocsátotta rendelkezésünkre, amit ezúton is köszönök neki.

42 == Bary Gyula beregi ref. esperes levele a Területi Vallásügyi Meghatalmazottnak Ungvárra. 1.K.i./1947. sz. alatt. A levelet Györke Szabolcs, Györke István fia bocsátotta rendelkezésünkre, amit ezúton is köszönök neki.

43 == ДАЗО, Ф. Р-1490. Оп.1. Од.36.18. Арк. 4. Jegyzőkönyv a kárpáton túli terület református egyházközségeiből a területi megbízott és titkárja megválasztása céljából beterjesztett szavazatok felbontásáról és az eredmények megállapításáról. 1947. február 12.

44 == Уо. 3. Протокол написаний дня 12. лютого 1947 року в Великих Берегах на собранію Закарпатській Области реформатської церковної общини для виборів обласного уповноваженого откриття вибочих голосів і счислення результата. 1947. február 12.

45 == ЦДАВОУ, Ф.4648. Оп.4. Спр.34. Арк.130. Доповідна записка С. Ляміна-Агафонова від 15 березня 1947 р. „Про вибори старшого реформатської церкви”. 1947. március 15.

46 == ГАРФ, Ф. 6991. Оп.3. Д.1114. Арк. 91–92. Уполномоченному Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Закарпатской области тов. Лямину-Агафонову С.Н. 1947. március 22.

47 == A Keleti Baráti Kör a kárpátaljai református lelkészeknek egy szűk körét jelölte, amely 1936-ban jött létre azzal a céllal, hogy belső missziós tevékenységével lelki ébredést indítson el a hívek között. Az orosz és ukrán nyelvű forrásokban azonban a megnevezésük eltorzult, s így lett belőle „Keleti Barátok klubja”.

ellenőrzéséhez.⁴⁸ Erről azonban a kárpátaljai reformátusok semmit nem tudtak, mint ahogyan arról sem, hogy Györke István március közepén – az államhatalom előtt – lemondott megválasztott tisztségéről.⁴⁹ És arról sem, hogy megválasztását követő naptól figyelte őt az államvédelmi hatóság. Ekkor történt, hogy a Keleti Baráti Kör három tagja – Simon Zsigmond, Zimányi József és Horkay Barna – 1947. március 26-án bementek a KGB beregszászi körzeti hivatalába, ahol elmondták hitvallásukat, amelyet Sztálinnak címeztek.⁵⁰ Ám a körzeti államvédelmi hivatal vezetője közölte a három lelkésszel, hogy ők vallási ügyekkel nem foglalkoznak, s elküldte őket Ljamin-Agafonovhoz Ungvárra. A három lelkész március 29-én el is ment hozzá, ahol leírták a Sztálinnak szánt gondolataikat. Ezt a szöveget a vallásügyi megbízott szinte azonnal továbbította Kijevbe.⁵¹

A történetek után Ljamin-Agafonov április 5-én különértesítésben üzent meg Bary Gyulának, hogy mivel továbbra is ő a református egyház szeniorja (rangidős lelkésze),⁵² berendelte őt Ungvárra. Bary április 15-én el is indult, azonban vágányzár miatt nem jutott el a városba. A találkozóra végül Beregszászban került sor 1947. május 6-án. Ljamin-Agafonov arra akarta rávenni a nagybereg-i lelkészt, hogy ideiglenesen vállalja el a területi megbízotti tisztséget. Ám Bary ellenkezett, mondván, az egyházi választások alapján a tisztséget már betöltötték Györke István személyében. A vküt-meghatalmazott ekkor közölte, hogy a kijevi vezetés érvénytelenítette a február 12-i választás eredményeit, egyben Györke is lemondott. Így Baryt Ljamin-Agafonov – mondhatni – zsákutcába szorította, aki végül elvállalta a *sztársij* (más megfogalmazásban a területi megbízott) szerepét.

Közben két hónapnyi vizsgálat után – 1947 májusában – az állambiztonsági szervek megállapították,⁵³ hogy „*a Baráti Kör szovjetellenes szervezet, amely a fasiszta Magyarországnak segít Kárpátontúli Ukrajnát szentistváni birtokká tenni*”, s azt sürgősen

48 == ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр.34. Арк.134. зв. Уполномоченному Совету по делам религиозных культов при СМ СССР по Закарпатской области тов. Лямину-Агафонову С.Н. 1947. március 22.

49 == ГАРФ, Ф. 6991. Оп.3. Д.1114. Арк.88. Уполномоченному Совету по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР тов. Вильховому П.Я. на Но-48 с от 22 марта 1947 года. 1947. április 24.

50 == Erről bővebben lásd: Fodor, 2022: 70–81.

51 == ГАРФ, Ф. 6991. Оп.3. Д.1114. Арк.82–85. Уполномоченному Совету по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украине тов. Вильховому П.Я. 1947. április 7. Ez a hitvallás később mint a „*Sztálinnak írt levél*” címmel lett közismert.

52 == Уо. 88. Уполномоченному Совету по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украине ССР тов. Вильховому П.Я. на Но-48 с 22 марта 1947 года. 1947. április 24.

53 == Ekkor a Szovjetunióban az Állambiztonsági Minisztérium látta el ezt a szerepet (rövidítése MGB, orosz nyelven – МГБ), amelyet 1953-ban rendeltek a belügyminisztérium alá, s lett belőle Állambiztonsági Bizottság (KGB).

fel kell számolni.⁵⁴ Viljhovij ezt a javaslatot terjesztette fel Moszkvába, ahol a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő vallásügyi tanács 1947. május 20-án kelt utasítására ennek Kárpátontúli területi megbízottja feloszlatta a magát „»Keleti fővérek« klubjának nevező illegálisan működő szervezetet”.⁵⁵ Ez a vizsgálati eredmény ideiglenes működési zavart okozott a VKÜT bürokráciájában, mert azt érzékelték, valamit nem értenek a reformátusokkal kapcsolatban. A történeket követően elrendelték a kárpátaljai református közösség teljes átvilágítását, amely szinte mindent érintett: az egyházközségek anyagi állapotát, a hívek számát, nemzetiségét; a lelkészek havi javadalmazásait (a pénz- és a természetbelieket egyaránt); a befolyásos egyháztagok politikai nézeteit; az egyházközségek ifjúsági, női és gyermekegyesületeit. Ljamin-Agafonovnak össze kellett állítania minden lelkész részletes életrajzát és tevékenységének listáját.

= = Elképzelések a reformátusok és az evangéliumi keresztény-baptisták egyesülésére

1946-ban, mielőtt Magyarországgal elkezdődtek volna a békeszerződést előkészítő tárgyalások, Ravasz László, a Magyar Református Egyház Egyetemes Konventjének lelkészi elnöke szerette volna elérni, hogy a Kárpát-medence újra elszakított magyarlakta területein élő magyar anyanyelvű reformátusok megmaradhassanak egy egységes református egyházszervezetben. Ám a tervet még csak megvitatásra sem került a párizsi tanácskozások folyamán.⁵⁶ Ekkor merült fel Ravaszban, hogy a Konvent Elnöksége forduljon az amerikai Déli Baptista Unióhoz (*Southern Baptist Convention*) legalább a kárpátaljai reformátusok megsegítése ügyében. Ugyanis az említett szervezet elnöke ez idő tájt járt Moszkvában,⁵⁷ s azt nyilatkozta a felekezeti lapokban, hogy a szovjetunióbéli baptistáknak mind a moszkvai állami közegek, mind pedig a külföldi protestáns egyházak vezetőségei felé jó kapcsolatai vannak.⁵⁸ A javaslat, miszerint meg kellene kérni a Baptista Uniót, „vegye gondjába” a kárpátaljai református gyülekezeteket, egy március 11-i keltezésű levél formájában is testet öltött, amelyben a kárpátaljai magyar reformátusok gyülekezeteinek az oroszországi protestánsok szövetségébe történő „beépítését” kérte a Konvent.⁵⁹ Ezzel egy időben a híveknek címzett

54 = = ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.4. Спр.34, Арк.134. Уполномоченному Совету по делам религиозных культов при СМ СССР по Закарпатской области тов. Лямину-Агафонову С.Н. 1947. március 22.

55 = = АУСБУ ЗО, Ф. 2258. Оп.1. Од.36.5983. Д. О-2274. A Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő vallásügyi tanács Kárpátontúli területi megbízottjának 001.s/sz. igazolása. 1948. január 13.

56 = = Peyer-Müller, 1994: 397.

57 = = MREZSL, 2.f. fond, 41. d. 1947/5478. 2. Louis D. Newton levele. 1947. április 12.

58 = = Uo. 1947/870. A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Elnökségének levele Dr. Révész Imre püspöknek. 1947. február 12.

59 = = Uo. 1947/1485. 3. Az Amerikai Déli Baptista Unió Elnökének. 1947. március 11.

levélben Ravasz arra szólította fel a gyülekezeteket, hogy „*Isten országának együttes építése céljából keressék a kapcsolatot az oroszországi protestánsokkal*”.⁶⁰ Vagyis félreérthető fogalmazásbéli különbség volt a két levél között, ami aztán elég sok problémát okozott a kárpátaljaiak és az evangéliumi keresztény-baptisták közötti megbeszélések ideje alatt. Ez a közeledési lehetőség a reformátusok és az evangéliumi keresztény-baptisták között akkor kapóra jött a szovjet bürokráciának, hiszen azt gondolták, ahogy annak idején a *szabadegyházakat*, most a reformátusokat is *beterelhetik* az evangéliumi keresztény-baptisták szervezetébe.

Az Evangéliumi Keresztény-baptista Össz-szövetségi Tanács (ЕКВÖТ) megbízottja, Ivanov Illés Grigorjevics (aki ekkor a Moldáv SZSZK főpresbitere volt) 1947. június 2-án érkezett meg Ungvárra, egy már kész egyesülési tervvel.⁶¹ A javaslat szerint a reformátusoknak joghatóságilag teljes mértékben a tanácsnak kellett volna alárendelniük magukat. A református közösségek vezetői és az ЕКВÖТ-megbízott közötti tárgyalások – kisebb nagyobb megszakításokkal – június 3. és július 17. között zajlottak. Június végére azonban holtpontra jutottak a megbeszélések, ugyanis a református vezetők nagyon megosztottak voltak. A Simon Zsigmond vezette lelkészek csoportja az egyesülés mellett foglalt állást, míg Bary Gyulával és Lajos Mihálylyal (aki ekkor Máramaros-Ugocsi esperes volt) együtt többen kategorikusan elutasították az evangéliumi keresztény-baptistákhoz történő csatlakozást.⁶² Bary a tárgyalások során csak a református egyházakozsége legalizációjának folyamatában volt hajlandó elfogadni az ЕКВÖТ jogi segítségét. Ettől nem tárgyalt, mondván, Ravasz László levele már nem mérvadó az adott politikai helyzetben, illetve az egyesüléssel a reformátusok elveszítenék saját felekezeti identitásukat. Ivanov szerint azonban a jogi segítséget csak abban az esetben tudják biztosítani, ha a reformátusok elfogadják a Moszkva-központú ЕКВÖТ teljes joghatóságát maguk felett. A megrekedt tárgyalásokat Gencsy Béla próbálta továbblendíteni javaslatával, miszerint a párbeszédet mindenképpen folytatni kell még akkor is, ha nem értenek egyet a Ravasz által javasolt teljes egyesüléssel. A június 27-i beregszászi tanácskozáson arra a döntésre jutottak, hogy írásbeli nyilatkozatot küldenek Ljamin-Agafonovnak arról, hogy hajlandóak együttműködni a baptistákkal;⁶³ az ЕКВÖТ képviselőjének átadnak egy levelet, melyben kijelentik, „*hajlandók megkezdeni az említett együttműködés gyakorlati keresztülvitelét*”;⁶⁴ végül kitűzték az első hivatalos tárgyalás idejét és helyét.⁶⁵

60 == Uo. 1. A kárpátaljai magyar református gyülekezetek pásztorainak. 1947. március 11.

61 == Королева–Королев–Артемова, 2013: 77.

62 == Войналович, 2005: 652.

63 == ДАЗО Ф. Р-1490. Оп.1. Од.36. 18. Арк.18–19. Уполномоченному Совету Министерства по делам религиозных культов в Ужгороде. 1947. június 27.

64 == Uo. 20–21. A Szovjetunióbeli Evangéliumi Keresztény-Baptista Főtanács Moszkvában, 1947. június 27.

65 == Uo. 17–18. A Szovjetunió Vallásügyi Minisztériumi Tanácsának meghatalmazottja Ungváron, 1947. június 27.

Bary kitartott véleménye mellett, és nem ment el a megbeszélésre július 8-án Bátyúba, szavazati jogát átadta két esperestársának. Az értekezleten részt vevő 58 lelkész két határozatot fogadott el: az egyik, hogy támogatják tárgyalás kezdetét az evangéliumi keresztény-baptistákkal, a másik, hogy kinevezték a tárgyalódelegáció tagjait.⁶⁶ A hat lelkész alkotta küldöttség névsorába a csatlakozást támogató Baráti Kör tagjai közül egy sem került be.⁶⁷ A református delegáció július 11-én Beregszászban újra leült tárgyalni Ivanovval (a tolmács szerepét Kovács Ferenc, a kárpátaljai baptisták főpresbiter-helyettese töltötte be). A tárgyalás azonban nem járt eredménnyel, az udvariassági formulákon túl alig fogalmaztak meg többet,⁶⁸ tehát nem jutottak előrébb a szervezeti *egyesülés* kérdésében. A patthelyzetet megint Gencsy Béla próbálta feloldani, javasolva, hogy fogadják el az *együtműködést* az evangéliumi keresztény-baptistákkal, de csak bizonyos feltételekkel. A feltételeket Gencsy kilenc pontba szedte. Eszerint a reformátusok elfogadják az ЕКВÖТ-t lelki központként, ha oda saját képviselőt delegálhatnak; a terület főpresbiterének adminisztratív hatalmát is elismerik, de megtartják saját istentiszteleti rítusuk minden sajátosságát, miközben az egyházközségek vezetését maguk a reformátusok végzik; megtartják saját espereseiket, de önkéntesen hozzájárulnak az ЕКВÖТ kiadásaihoz; ezért az ЕКВÖТ minden jogi és lelki felelősséget magára vállal, többek között a Református Egyház törvény szerinti regisztrációját is.⁶⁹ Mindezekkel lényegesen módosultak az eredeti egyesülési terv pontjai. A feltételeket átadták Ivanovnak, aki a megfogalmazott kitételek ellenére a Kárpátaljáról történt elutazása előtt a területi vallásügyi megbízottnak benyújtott saját kezű beszámoló feljegyzésében sikeresnek minősítette a reformátusokkal folytatott megbeszéléseket, s reményét fejezte ki, hogy azok majd egyesüléssel fognak végződni.⁷⁰

Mindeközben a Baráti Kör tagsága tovább folytatta missziós tevékenységét, s az ébredési mozgalom konferenciái, imaalkalmai, bibliakörei több ezer embert mozgattak meg Kárpátalja-szerte. Viljhovij úgy érezhette, hogy az események kicsúsztak a kárpátaljai vallásügyi meghatalmazott kezéből, s felszólította, hogy személyesen járjon el a КВК tevékenységének beszüntetésében. Szeptemberben Ljamin-Agafonov

66 == Уо. 25. Jegyzőkönyv a Református Egyház Lelkipásztorai Értekezletének 1947. július hó 8-án Bátyú községben hozott határozatáról, 1947. július 8.

67 == Уо. 28. Список пасторов реф. Церкви участвовавших в совещании 8. июля 1947 г. в с. Батьево. 1947. július 8.

68 == ДАЗО Ф. Р-1490. Оп.1. Од.зб. 18. Арк. 29. Запись №1 совещания уполномоченных Закарпатской Венгерской Реформатской Церкви совместно с членом Президиума Всесоюзного Совета Эвангельских Христиан-Баптистов братом Ивановым И.Г. и при участии работника ВСЭХБ, брата Ковача Ф.И., состоявшегося 11 июля 1947 г. в Берегове. 1947. július 11.

69 == Саламаха, 2001: 377.

70 == ДАЗО Ф. Р-1490. Оп.1. Од.зб. 18. Арк. 31. Уполномоченному Совету по делам религиозных Культур при Совете Министров СССР по Закарпатской области. 1947. július 15.

magához hívatta a kör vezetőjét, Simon Zsigmondot, tevékenységük felhagyására szólítva fel. Azonban az evangelizációs és missziós foglalkozások folytatódtak. Ez pedig a VKÜT vezetése számára egyértelműsítette: ungvári meghatalmazottjuk tehetetlen, s így szeptember végén felmentették Ljamine-Agafonovot. Helyére (megbízotti beosztásban) Dubrovcskij került, aki nem volt képes azonnal átlátni a szövényes helyzetet.⁷¹ Október elején pedig a „Biblia-körös fiúkat” hívogatni kezdték a KGB-re.⁷² Végül még abban a hónapban a КВК két legaktívabb tagját, Zimányi József és Horkay Barna lelkészeket (egy hét különbséggel) letartóztatták.⁷³

A reformátusok és az evangéliumi keresztény-baptisták között július végén kompromisszumos megoldással zárult tárgyalások után hat hónappal a VKÜT-nél 180 fokos fordulat következett be a kérdést illetően. Az illetékes apparátusi vezetőhöz – titkos minősítéssel ellátva – eljutott Viljhovijnak az az összefoglalója, mely szerint a kijevi hivatal nyugtalanította, hogy „*az EKB-kal történő tárgyalások felélénkítették a reformátusok »fanatikus« részét, és újra elburjánzottak a gyülekezések, megbeszélések, »kongresszusok«.* Mindezekkel a Szovjetunió elleni következő rágalmozást készítik elő [...] Ezért semmilyen »közlekedést« nem lehet megengedni a reformátusoknak az evangéliumi keresztény-baptistákkal és a lehető leghamarabb fel kell számolni ezt a »barátkozást«, főleg az ún. »ébredési« mozgalom tagjai és az EKB között.”⁷⁴ Az 1947. évi utolsó negyedévről készített beszámolójában Viljhovij már konkrét javaslattal állt elő Moszkvának: „*A reformátusok (kálvinisták) egyházát az EKB-kal egyesíteni nem célszerű [...] Azok a folyamatok, amelyek a református egyházban zajlanak, arról tanúskodnak, hogy ezt az egyházat ún. »üvegbúra« alatt kell tartani, nem pedig eldugni az evangéliumi-baptisták ernyője mögé.*”⁷⁵ Az USZSZK vallásügyi megbízottjának véleményét osztotta moszkvai felettese, Poljanszkij is, aki 1948. április 20-i határozatában jóváhagyta a reformátusok és az evangélikus keresztény-baptisták egyesülésének megakadályozását, tehát a két felekezet közötti tárgyalásokat az állami szervek megszakították. Ugyanezzel a határozattal utasították a VKÜT helyi meghatalmazottját, hogy kezdje el a református egyházközségek regisztrációját.⁷⁶ A kárpát-

71 == ГАРФ, Ф. 6991. Оп.3. Д. 1112. Арк.138. Заместителю председателю Совета по делам религиозных Культур при Совете Министров СССР тов. Садовскому Ю.В. на № 662с от 10/IX -47 г. 1947. szeptember 26.

72 == Horkay, 1998: 152.

73 == АУСБУ ЗО, Ф. 2258. Оп.1. Од.36. 5983. Д. С-2274. с. 5, 7.

74 == ЦДАВОВУ, Ф.4648. Оп.2. Спр. 55. Арк. 11–14. Председателю Совета по делам религиозных культур при Совете Министров СССР тов. Полянскому И.В. 1947. december 25.

75 == ЦДАГОУ, Ф.1. Оп.23. Спр.5069. Арк. 34. Отчёт Уполномоченного Совета по делам религиозных культур за IV. квартал 1947 года по Украинской ССР. 1947. december 20.

76 == ГАРФ, Ф.6991. Оп.3. Д. 1112. Арк.177. Уполномоченному Совету по делам религиозных культур при Совете Министров СССР по Украинской ССР тов. Вильховому. 1948. április 20.

aljai reformátusok így kerültek el az EKBÖT-ba történő beolvasztást, s maradhattak meg különálló felekezeti és egyházként a szovjet birodalom legnyugatibb csücskében.

= = = Összegzés

Végezetül elmondható, atipikus az a folyamat, amelyen a kárpátaljai reformátusok át-estek 1944–1948 között. A történetekben a lokális közösség és az állam viszonyának folyamata tükröződik, illetve az a dialektikus folyamat, amely során – egy háború utáni átmeneti időszakban – végül engedélyt kaptak közösségeik állami bejegyzésének elindítására. A kényszerpályára kerülés úgy felekezeti, mint nemzetiségi hovatartozásuk miatt történt. Végigkövethető a közösség autonómiájának, önrendelkezésének az államhatalom általi csorbítása, illetve az erre való törekvés.

A kutatási kérdések első csoportjában felvetett problémáknál egyértelműen Brubaker meghatározása szerint értelmezhetjük az etnicitás *csoportos* (groupist) felfogását,⁷⁷ mivel itt a csoport valóban úgy jelenik meg, mint nemzeti kisebbség,⁷⁸ amely világosan elhatárolható homogén tagsággal bírt. Jól meghatározhatók voltak céljai is: megmaradni reformátusnak és magyarnak. Ennek ellenére, mikor megjelent a birodalmi szempont, amely szerint *jó lett volna* beolvadniuk az EKBÖT-be, akkor a csoportidentitás felekezeti vetületében addig lappangó *szövetszakadás* nyilvánvalóvá vált, ugyanis megoszlott a véleményük az egyesülről. A Keleti Baráti Kör tagsága a bibliai tanításra koncentrált, és az általa helyesnek vélt irányba történő haladást felekezetének szervezeti autonómiája elé helyezte, amikor egyértelműen az evangéliumi keresztény-baptistákkal történő egyesülés mellett foglalt állást. Vagyis abban a többes identitásláncban (protestáns – református – magyar nemzetiségű – szovjet állampolgár), amelyet a fent jelzett kényszerhelyzet szült, a Keleti Baráti Körnél a *protestáns* szegmens jelentette az elsőbbséget. Ebben az állásfoglalásban azonban sehol nem jelent meg a nemzetiség iránti közömbösség, mint a különböző nemzetiségek közötti ingadozás, sem a nemzetiség megtagadása, bár 1944-ben a szovjet birodalom peremvidékére kerültek.⁷⁹ A protestáns felekezeten belüli irányzatok iránti közömbösségként értelmezhetjük, hogy a reformátusok egy csoportja (a Keleti Baráti Kör tagsága) úgy vélte, hogy az ő bibliai értelmezésük szerinti lét megélése szempontjából teljesen közömbös, hogy az a református vagy az evangéliumi keresztény-baptisták egyházszervezetén belül zajlik-e. Az ő identitásukba belefért egy nagyobb, nem református egyházszervezetbe történő belépés. A kérdés, miszerint a belépéssel vállalták volna-e a teljes liturgikus hasonulást is, az egyesülés elmaradása miatt nyitott maradt.

77 = = Brubaker, 2001: 60–66.

78 = = Brubaker, 2006: 11.

79 = = Zahra, 2017: 5–42.

A reformátusok másik csoportja (Bary Gyula és lelkésztársai) azonban az evangéliumi keresztény-baptistákkal történő egyesülésben az egyházszervezet (egyházmegyék és egyházkerület) addigi hagyományos egyházközségi autonómiájának elvesztésén túl magának a református identitásnak az elvesztését is látta. Számukra nem fért bele a keretek oly mértékű tágítása, amely a felekezeti identitásukat meghatározó sajátosság, a zsinat-presbiteri elv feladását jelentette volna.⁸⁰ Náluk a többes identitásláncból (protestáns – református – magyar nemzetiségű – szovjet állampolgár) a hagyományos református hitvallás és liturgiához történő ragaszkodás, tehát a *református* maradt az elsődleges. Ebben a csoportban sem jelent meg a kérdés nemzetiségi vetülete: nem azért utasították el az EKB-val az egyesülést, mert azok más nyelvűek voltak, hiszen a baptistáknak Kárpátalján 1946-ban tíz magyar gyülekezete működött.

A reformátusok 1944-ben öt év után újra egy idegen állam fennhatósága alatt találták magukat. A közösség az új birodalommal sem mérete, sem ereje miatt nem volt képes szembefordulni. A helyzetből az adódott volna, hogy a túlélés érdekében éljenek a birodalmi bürokrácia felajánlotta lehetőséggel, s csatlakozzanak az evangéliumi keresztény-baptistákhoz. Ennek ellentmondott azonban a felekezet struktúrája és a már említett zsinat-presbiteri elv, amely a másik protestáns irányzatba történő beolvadással előbb-utóbb felszámolódnak volna. Vagyis míg a Baráti Kör elsődleges mozgatórugója a helyzet szülte logika feltétel nélküli elfogadása volt, addig a másik csoportot (Baryékat) az önszerveződési struktúra létrehozta mozgástér és gondolati sík fel nem adása mozgatta, s nem a kisebb ellenállás felé történő haladás. Ebben a polarizált patthelyzetben – talán törvényszerűen – jelent meg a Gencsy Béla megfogalmazta *arany középút*, amely valójában *hintapolitika* volt. Az *ide is, oda is* elvből a gyakorlatban *ide se, oda se* irány lett. A jelenből nézve mindkét álláspont tekinthető a *helyzet logikája* által diktálnak, ugyanis az eset azt mutatja, hogy többszörös alávettetésben is van döntési lehetőség, amely ráadásul reális alternatívának is számíthat, hiszen az egyesülésnek is volt esélye és a különállásnak is.

A szovjet birodalmi halmazhoz tartozó kérdések közül kronologikusan először a birodalom autoritása érvényesítésével találkozunk. Az ezzel kapcsolatos alaptételt a Kárpátaljára 1946 februárjának végén kiterjesztett szovjet egyházpolitika állította fel. Ezt firtatta Viljhovij 1946 tavaszán, amikor Munkácson felvetette a kérdését, miszerint a kárpátaljai református lelkészek magukra nézve melyik kormányt tekintik jogérvényesnek: a szovjetet vagy a magyart? Ebben egyértelműen az identitás-meg-

80 == A magyar református egyház alulról építkező, és a zsinat-presbiteri elvet követi. Ez azt jelenti, hogy az egyház szervezeti alapegysége az egyházközség, melynek tagjai azok a 18 évet betöltött, konfirmált emberek, akik anyagilag hozzájárulnak a gyülekezet fenntartásához, ezért az egyházközségi gyűlésen szavazati joggal bírnak. Az egyházközség tagjai presbitereket választanak, majd a presbiterek közül gondnokot. Az egyházközség képviselője a lelkész (lekipásztor) és a gondnok. A presbiterek választják az egyházmegye, az egyházkerület tisztségviselőit és a Zsinat tagjait.

határozásnak a kérdését látjuk viszont, ahol a birodalom szempontjából a szovjet állampolgárság állt az első helyen. A reformátusok nem tehettek mást, mint hogy maguk fölött jogérvényesnek a szovjet kormányt ismerték el. Innentől kezdve vált a kárpátaljai reformátusok és a szovjet állam viszonya egyértelműen és erősen aszimmetrikussá, ahol a birodalom diktálta a feltételeket, amelyekhez a reformátusok alkalmazkodtak (vagy nem). Azonban addig élvezett szervezeti autonómiájukat a református közösségek egyértelműen elvesztették.

A bürokrácia közben kereste azt az embert, akin keresztül ezt a közösséget is irányítani tudja. A reformátusok által 1947 februárjában megválasztott területi megbízott személyét azonban a VKÜT nem hagyta jóvá, mert nem egyeztettek előtte arról a hivatallal. Ezzel egy időben zajlott (a magyarországi püspök kezdeményezésére) a puhatolózás az evangéliumi keresztény-baptistákhoz történő esetleges csatlakozásról, és az ЕКВÖТ képviselőjének Kárpátaljára történt megérkezése is. Ugyancsak ekkor került képbe, hogy Györke István múltját kutatva az állambiztonsági szervek arra jutottak, hogy személye veszélyt jelent a szovjet államra, mert még saját felekezetén belül is szembefordult az egyházi vezetéssel. Az evangéliumi keresztény-baptistákhoz csatlakozni szándékozó КВК három tagja pedig ugyancsak ekkor vetette papírra Ungváron az ún. Sztálinnak írt levelet. Mindez oly mértékben összekuszálta az állami hatóság számára a reformátusokkal kapcsolatos, addig is nehezen átlátható helyzetet, hogy megakasztotta a hivatal fogaskerekeit. Úgy tűnik, a birodalmi bürokrácia számára az egyidejűleg rázúduló túl sok új információ jelentette a fordulópontot, amelynek következtében megváltozott a hivatal álláspontja. Persze ez azt is jelenthette, hogy a kárpátaljai reformátusok tüzetesebb megismerése valójában csupán adatgyűjtést takart, mielőtt véglegesen döntött volna róluk. Az elindított feltérképezés sokrétűsége és szerteágazása lehetett az oka, hogy az eljárás közel fél évig tartott. Legelőször az derült ki, hogy a zsinat-presbiteri elvre épülő rendszerük nem hierarchikus, hanem autonómián alapul. Ezért válhatott lehetségessé, hogy annak keretein belül már egy évtizeddel azelőtt, az egyházi vezetéssel egyet nem értők külön csoportosulást (a Keleti Baráti Kör) hozhattak létre. Szovjet szemszögből ez az elv az állam autoritását erősen sértette, sőt, szembement vele. Hiszen ha ez az autonómiához szokott csoport bekerül egy már államilag irányított szervezetbe (ЕКВ), akkor ott már fedett formában tevékenykedhet.

Az evangéliumi keresztény-baptistákkal a reformátusok egy kompromisszumos kiegyezésig jutottak, amely az egyesülés előszobája lett, egyben felélénkítette az egyesülést támogató Baráti Kör tevékenységét is. Időrendben ezután a bürokrácia részéről egy újabb fordulat következett, amelynek során az addig üdvösnek vélt egyesülési folyamatot megakasztották. A VKÜT moszkvai vezetője 1948 áprilisában egyenesen megtiltotta az egyesülésüket, s a reformátusok számára inkább a több mint két éve akadályozott állami bejegyzési folyamatot kötelezően és gyorsított eljárásban elindította. Tehát végeredményben a szovjet bürokrácia nem olvasztotta be és nem is számolta fel a református közösséget, hanem külön egyházként legitimálta.

Így történt, hogy a reformátusok 1948 tavaszán megkapták az engedélyt aktív egyházközségeik hivatalos bejegyzésére (mivel addig engedély nélkül működtek). Úgy lettek a szovjet birodalom alkotóelemei, hogy lokális önszerveződésük alapelemeit (felekezeti liturgia, hagyományok megőrzése, istentisztelet nyelve) megtarthatták, még ha nekik is létre kellett hozniuk a „húszas tanácsokat”.⁸¹ Ezekben a tanácsokban szinte kivétel nélkül ugyanazok voltak jelen, mint előtte az egyházközségi vezetésben. Annak ellenére, hogy hitéletük megélése visszaszorult Isten házába és a családi körbe, a hívek nem tűntek el. A tradíciójukhoz ragaszkodó reformátusok így szigetként lokális identitást képviseltek a szovjet birodalomban, ahol a protestáns felekezeteket az észti és a lett evangélikus-lutheránusok, a hetednapos adventisták, valamint az észti metodisták mellett a Kárpátaljai Református Egyház képviselte, amely a legkisebb, míg az evangéliumi keresztény-baptistáké a legnagyobb egyházszervezet volt. Ezt a megmaradási formát akár izolált vagy zárványos létként is megfogalmazhatjuk, ám utólag úgy tűnik ez tette lehetővé a magyar közösség számára az anyanyelv megtartását is. Mivel a magára birodalmi elitként tekintő hivatalnokok és párttagok számára érthetetlen volt ez az önfejűen saját önszerveződéséhez, hagyományaihoz makacsul ragaszkodó réteg, mindvégig mint idegen testet kezelték, felügyelték a kárpátaljai reformátusok tevékenységét és mindennapjait, több ezer feljegyzést, beszámolót, feljelentést, statisztikai kimutatást készítve és hagyva így az utókor számára.

A kutatás során felmerült olyan kérdés is, amelyre a források nem adtak egyértelmű választ. Ilyen volt például az, hogy csak egyszer találtunk utalást a Gencsy-féle alternatív cselekvési program megfogalmazásának jegyzőkönyvében arra, hogy a közösségnek gondolnia kellene arra is, hogy az állam felé történt akciójukra a birodalom milyen lehetséges válaszreakciót adhat, és ez milyen perspektívát, jövőt nyújthat és jelenthet később a reformátusok számára. Ezenkívül ilyen világias megfontolások sehol nem merültek fel a református felekezet részéről, csak dogmatikusak. Ennek fényében talán nem is olyan meglepő, hogy pont Gencsy Béla lett Bary Gyula után a Kárpátaljai Református Egyház feje 1949 decemberében.

81 = = A Húszas Tanács a szovjet rendszer által elfogadott ortodox egyház gyülekezet-szervezési rendszerének kiterjesztése volt minden más felekezetre, amelynek értelmében 20 helyileg választott gyülekezeti tag képviselte az egyházközséget az állam felé. A reformátusoknál tagja volt a gondnok, a jegyző, a kántor, a harangozó, a pénztáros és a presbiterek.

=== Levéltári források ===

АУСБУ ЗО – Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області, Ужгород [Ukrajna Biztonsági Szolgálat Kárpátaljai területi Hivatalának Levéltára, Ungvár]

Фонд 2258. Криминальные дела [2258. fond, Büntetőügyek]

Опис 1. Дел постоянного хранения за 1939–1993 годы [1. opisz.

Állandó megőrzési akták 1939–1993 évekről]

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України, Київ [Ukrajna Társadalmi Egyesületeinek Központi Állami Levéltára, Kijev]

Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ),

м. Київ (1918–1991) [1. fond. Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottsága (УКР КВ), Kijev (1918–1991)]

Опис 23. Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина) 1941–1959 pp. [23. opisz. Az Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottsága általános osztályának (speciális szektor) iratai (titkos rész), 1941–1959]

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ [Ukrajna Legfelső Hatalmi és Igazgatási Szerveinek Központi Állami Levéltára, Kijev]

Фонд 4648. Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники: (об'єднаний фонд) [4648. fond. Ukrajna Migrációs és Nemzetiségi Minisztériuma alá tartozó Vallási Ügyek Tanácsa és annak elődei (összevont fond)]

Опис 2. Уполномоченный совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. Дел постоянного хранения за за 1944–1965 гг. [2. opisz. Az SZSZKSZ Minisztertanácsa alá tartozó Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa az Ukrán SZSZK-ban. Az 1944–1965 közötti évek állandó megőrzésű ügyei]

Опис 4. Опис 4. Уповноважений Ради в справах релігійних культів при РНК РМ СРСР по УРСР, дел за 1944–1965 pp. [4. opisz. Az SZSZKSZ Minisztertanácsa alá tartozó Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa az Ukrán SZSZK-ban, az 1944–1965 közötti évek ügyeig]

ДАЗО – Державний архів Закарпатської області, Ужгород [Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Ungvár]

Фонд Р-1490. Уполномоченный совета по делам религиозных культов [Р-1490. fond. Vallási Kultuszok Ügyei Tanács kárpátaljai területi meghatalmazottjának iratai]

Опис 1. Документальные материалы постоянного срока хранения
Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете
Министров СССР по Закарпатской области за 1946–1956 годы [1 opisz.
A Szovjetunió Minisztertanácsa alá tartozó Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa
kárpátaljai meghatalmazottjának 1946–1956 közötti évek állandó megőrzésű
ügyei]

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации, Москва [Orosz
Föderáció Állami Levéltára, Moszkva]

Фонд 6991. Совет по делам религий при Совете Министров СССР [6991.
fond. Az SZSZKSZ Minisztertanácsa mellett működő Vallásügyi Tanács]

Опис 3. Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР.
1944–1960 гг. [3. opisz. Az SZSZKSZ Minisztertanácsa mellett működő
Vallási Kultuszok Ügyei Tanács. 1944–1960]

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MRE ZSL)
2.f. fond Egyetemes Konvent iratai, Konventi Külügyi bizottság iratai

=== Internetes hivatkozások ===

РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической
истории, Москва [Orosz Állami Társadalompolitikai Történeti Levéltár, Moszkva
Фонд 82. Молотов (наст. Скрябин) Вячеслав Михайлович (1890–1986)]
82. fond. Molotov (eredetileg Szkrjabin) Vjacseszlav Mihajlovics (1890–1986)
Опис 2. Молотов (Скрябин) Вячеслав Михайлович (1890–1986) [2. opisz.
Molotov (Szkrjabin) Vjacseszlav Mihajlovics (1890–1986)]
<http://istmat.info/node/59127> (utolsó letöltés: 2021. 12. 05.)

=== Magántulajdonban található levelek ===

Bary/1

Bary Gyula beregi ref. esperes levele a Területi Vallásügyi Meghatalmazottnak
Ungvárra. 1.K.i./1947. sz. alatt.

Bary/2

Bary Gyula beregi ref. esperes levele Nagytiszteletű Györke István úrnak
egyházmegyei főjegyző, tanácsbíró Beregújfalu.

=== Hivatkozott irodalom ===

Белякова, 2019

Надежда Белякова Всесоюзный совет евангельских христиан-баптистов – продукт и заложник сталинской религиозной политики. In *Конфессиональная политика Советского государства в 1920-50-е годы: материалы XI международной конференции*. Москва: Полит. энцикл.: Президентский центр Б. Н. Ельцина. 418–429.

Белякова–Добсон, 2015

Белякова, Надежда – Мириам Добсон: Женщины в евангельских общинах послевоенного СССР. 1940–1980-е гг. Исследование и источники. Москва: «Индрик».

Бондарчук, 2019

Бондарчук, Петро: *Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років): Історико-релігієзнавче дослідження*. Київ: Інститут історії України.

Brubaker, 2001

Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. Ford. Neményi László. *Beszélő*, 7–8. sz. 60–66.

Brubaker, 2006

Brubaker, Rogers: Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában. Ford. Erdősi Péter. *Regio*, 3. sz. 3–29.

Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea, 2011

Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Jon Fox – Lina Grancea: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Ford. Berényi Gábor, Boris János, Károlyi Júlia. L'Harmattan, Budapest.

Данилець–Міщанин, 2013

Данилець, Юрій – Віктор Міщанин: Православна церквана Закарпатті в умовах становлення радянської влади (1944–1950 pp.). *Русин*, 4. sz. 88–112.
DOI: 10.17223/18572685/34/8

Egry, 2012

Egry Gábor: „Két pogány között”? Régió, nemzet, őslakók és gyarmatosítók a két világháború közti Erdélyben. *Múltunk*, 4. sz. 66–88.

Egry, 2015

Egry Gábor: Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944. *Napvilág*, Budapest.

Feischmidt, 2010

Feischmidt Margit: Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In uő (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 7–29.

Fodor, 2016

Fodor Gusztáv: A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában. In Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász. 170–197.

Fodor, 2017a

Fodor Gusztáv: A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954). In Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, Málenkij Robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiába (1944–1953)*. „Rik-U” Kiadó, Beregszász–Ungvár. 97–117.

Fodor, 2017b

Fodor Gusztáv: *Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepció perai kárpátaljai református lelkészek ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek*. Kárpátaljai református Egyház – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, Debrecen.

Fodor, 2022

Fodor Gusztáv: A Sztálinnak írt „levél” keletkezése és jelentősége a Napkeleti Baráti Kör lelkészeinek perében. In Erdős, Kristóf – Szamborovszkyné Nagy Ibolya (szerk.): *„Hívek maradtak bajban, vészben...” Fejezetek a Kárpátaljai Református Egyház 20. századi történetéből*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, Budapest. 61–90.

Forgon, 1992

Forgon Pál: *Ott voltam, ahol a legszebb virágok nyílnak. Egy kárpátaljai magyar református lelkész a Gulágon*. Kálvin, Budapest.

Fox–Miller-Idriss, 2008

Fox, Jon E. – Cynthia Miller-Idriss: Everyday nationhood. *Ethnicities*, 4. sz. 536–576.
DOI: 10.1177/14687968080888925.hal-00571904

Hargita (szerk.), 1995

Tűzszlopoddal jéghegyek között: Zimányi József életútja. Szerkesztette: Hargita Árpád. Fundamentum Alapítvány, Budapest.

Horkay, 1998

Horkay Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*. K. n., h. n.

Jenkins, 2002

Jenkins, Richard: Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizáció és hatalom.
Ford. Dóczy Éva. *Magyar Kisebbség*, 4. sz. 243–268.

Капітан, 2013a

Капітан, Лариса: Реформатська церква Закарпаття у контексті антирелігійної політики радянської адміністрації повоєнних років. *Гуржіївські історичні читання*, 6. sz. 240–244.

Капітан, 2013b

Капітан, Лариса: Процес реєстрації реформатських громад в повоєнному Закарпатті: прояв лояльності чи політична гра. *Краєзнавство*, 2. sz. 139–145.

Kiss (szerk.), 1941

A magyarországi református egyház egyetemes névtára 1941. Szerkesztette: Kiss Gyula. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.

Королева–Королев–Артемова, 2013

Королева, Л. А. – А. А. Королев – С. Ф. Артемова: Власть и евангельские христиане-баптисты в России 1945–2000 гг.: эволюция взаимоотношений. ПГУАС, Пенза.

Kovács, 1990

Kovács Zoltán: *Bilincsből és békességben Istennel*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.

Labbé, 2019

Labbé, Morgane: National indifference, statistics and the constructivist paradigm.

The case of the Tutejsi ('the people from here') in interwar Polish censuses. In Van Ginderachter, M. – Fox, J. (szerk.): *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. (1. ed.) Routledge, London, 161–179. <https://doi.org/10.4324/9781315145402>

Лешко, 2002

Лешко, Оксана: Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках. In *Carpatika–Карпатика*. Вип. 20: Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Вид-во УжНУ, Ужгород, 105–114.

Лешко, 2003

Лешко, Оксана: Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40–50-х роках. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія: Історія*, 9. sz. 74–82.

Лисенко, 1998

Лисенко, Олександра: *Церковне життя в Україні 1943–1946 рр.* Київ: Інститут історії України НАНУ.

Мицель, 1998

Мицель, Михаил: *Общины иудейского вероисповедания в Украине*. Київ. (<http://judaica.kiev.ua/old/eg9/mizel/miz3.htm>)
(utolsó letöltés: 2022. november 10.)

Peyer-Müller, 1994

Peyer-Müller, Fritz: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*. Református Zsinati Iroda Tanulmányi osztálya, Budapest.

Шерстюк, 2012

Шерстюк, Інна: Закарпатська реформатська церква у перші повоєнні роки. *Історична пам'ять*, 28. sz. 85–92.

Саламаха, 2001

Саламаха, Ігор: Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1945–1948). *Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції*. (Кн.1.) Львів: Логос. 372–378.

Szántó (szerk.), 2000

Mélységből a magasba: bizonyágtétel az elmúlt időkről. Gulácsy Lajos önéletírása. Szerkesztette: Szántó János. Kárpátaljai Református Egyházkerület, [Munkács].

Тернер, 2011

Тернер, Ф. Д.: Значення фронтиру для американської історії. Ford. Маргарита ЄГОРЧЕНКО Україна Модерна. *Пограниччя. Окраїни. Периферії*, 18. sz. (online kiadvány, elérhető: <https://uamoderna.com/md/18-turner>).

Войналович, 2005

Войналович, Віктор: *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ: Світогля.

Zahra, 2017

Zahra, Tara: Képzelt nemközösségek: a nemzeti közömbösség, mint elemzési kategória. Ford. Berecz Ágoston. *Regio*, 2. sz. 5–42.

Kulcsszavak

=====

határon túli magyarok, Kárpátalja, református egyház, Szovjetunió

Ülés, háttérben szocialista üzenettel és a kommunista munkásmozgalom alapítóival, 1973.

Fortepan / Magyar Rendőr

/ “Continue in the Faith, Stable and Steadfast” /

**The survival chances and possibilities
of the Transcarpathian Calvinists after the annexation
to the Soviet Union**

The article examines the dilemma faced by the Transcarpathian Reformed community in the years 1946–47 following the annexation to the Soviet Union. The basic problem was caused by the fact that among the Protestant denominations, only the Evangelical Christian-Baptists (ЕКВ) had a legal license to operate in the Soviet Union, which had become an empire. The study aims to explore the dialectics of the dilemma arising among the leaders of the Reformed Church, according to which they had to choose between two mutually exclusive options: they either merge into the ECB organization, or they insist on their denominational characteristics and take the risk of termination. The article also shows how the choice of the Reformed Church was influenced by the denominational autonomy it had enjoyed and by national traditions. The state authorities offered an opportunity for a routine solution to the emerging difficulty, which was the entry into the organization of the ECB. However, the reactions of the members of the Reformed Church to this created an unexpected problem in the Soviet bureaucratic system, as their religious affiliation was linked to their nationality. Thus, a new situation and problem appeared at imperial level. The study also highlights to what extent the response of the religious minority was a consequence of religious and/or ethnic affiliation in this case. Finally, it also reveals how the initial idea of the authorities changed during the exploration of the dilemma, and then what conclusions and results it entailed.

Szabadság tér, a Tőzsdepalota előtt a ledöntött szobor:
„A nagy Sztálinnak a hálás magyar nép”, Kisfaludi Strobl
Zsigmond alkotása, 1956.

Fortepan /Nagy Gyula

= Határon belül =
////////////////////////////////////

Múzeum körút a Kálvin tér felé nézve, szovjet tankok,
1956.

Fortepan /Nagy Gyula

===== Csapody Tamás =====

/// Légrády Gyula szerepe Tóth Ilonáék perében

Az 1956-os forradalom idején Tóth Ilona¹ szigorló orvos a budapesti Domonkos utcai kiegészítő kórház vezetője volt.² Az ellene és a társai ellen indított népbírószági perben azzal vádolták meg, hogy különös kegyetlenséggel meggyilkolták az ávósnak hitt Kollár István gépkocsikísérőt. A vádlottak a perben teljes körű beismerő vallomást tettek. Tóth Ilonát és két halálra ítélt bűntársát, Gyöngyösi Miklóst és Gönczi Ferencet 1957-ben kivégezték. A rendszerváltás időszakában, 1989-ben – még nem a szabadon választott országgyűlés tagjai – törvényt hoztak az 1956-os forradalom után kivégzettek ítéletének semmissé nyilvánításáról.³ A népbírószági ítélet szerint Tóth Ilona és társai köztörvényes bűncselekményt követtek el, ezért a semmisségi törvény hatálya nem terjedhetett ki rájuk. A rendszerváltást követően a tényállás tisztázása érdekében, vagyis a per újraindítása iránt két alkalommal nyújtottak be kérelmet. Ezeket azonban a Legfelsőbb Bíróság (1990), majd az igazságügyi miniszter (1994) elutasította. A 2000-ben elfogadott negyedik semmisségi törvény, közismert nevén „lex Tóth Ilona”, azonban kimondta, hogy semmisnek tekintendő a „*népbírószági tanács előtti eljárásban – a forradalom és szabadságharc céljával, eszmeiségével való azonosulásra tekintettel – a forradalommal, illetve harci cselekménnyel összefüggésbe hozott cselekmény miatt – történt elítélés*”.⁴ E törvény alapján a Fővárosi Bíróság 2001-ben mondta ki Tóth Ilona ítéletének semmisségét.

1 == Tóth Ilona (Tóth Ilona Gizella) (1932–1957).

2 == A Budapest, XIV. kerületben lévő Domonkos utca 3. szám alatt (a volt Tanács Akadémia épületében, korábban a Szent Domonkos rendházban) volt a kiegészítő kórház. A tanulmányban az utcaneveket a korabeli elnevezésüknek megfelelően használom: Domonkos (ma: Cházár András) utca és Landler Jenő (ma: István) utca.

3 == 1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról.

4 == 2000. évi CXXX. törvény az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolásról összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról. 1. §.

Ebben az ügyben tehát ekkor sem került sor perújításra, a törvényi tényállás tisztázására, annak kiderítésére, hogy történt-e bármilyen bűncselekmény. Változatlanul nem tudjuk megmondani, hogy Tóth Ilona köztörvényes vagy politikai gyilkosságot követett-e el, vagy hogy egyáltalán elkövetett-e gyilkosságot. Az 1956-os mártírként széles körben tisztelt Tóth Ilona jogi rehabilitálása nem történt meg, jogi értelemben tehát nem került sor a történetek tisztázására. A jogi mellett azonban létezik a történettudomány megközelítése is. Az ún. történeti tényállás felderítésére számos kutatás történt: a következőkben négy olyan történész munkájára támaszkodom, akiknek a kutatásai megkerülhetetlennek számítanak a kérdésben. A tudományos munkák szerzői sokszor a legalapvetőbb kérdésekben és a részletkérdések sokaságában állnak vitában egymással. Mindezek ismertetése, esetleg elemzése vagy integrálása szinte megoldhatatlan feladat elé állítana. Erre azonban itt semmi szükség, mivel kizárólag egyetlen kérdéssel foglalkozom: ki volt, vagy pontosabban megfogalmazva, ki nem lehetett a Tóth Ilonáék által megölt személy, ha valakit meggyilkoltak egyáltalán? A tanulmánynak nem tárgya annak megállapítása, hogy Tóth Ilonáék elkövették-e vagy elkövethették-e a terhükre rótt bűncselekményt. Kizárólag azzal foglalkozom, hogy valójában ki az a személy, aki a potenciális áldozati körhöz tartozhatott, de nem azonos a hivatalos verzió szerint a Tóth Ilonáék terhére rótt gyilkosság áldozataként meghatározott Kollár Istvánnal.

= = Felkelők a VII. kerületben

A szovjet csapatok 1956. november 4-i bevonulását követően a forradalmárok közül sokan visszaszorultak Budapest VII. kerületébe, és folytatták a fegyveres harcot. A Péterfy Sándor utcai kórház mellett megnőtt a szerepe a Domonkos utcai kisegítő kórháznak is.⁵ Eörsi László kutatásai szerint a VII. kerület eme részén öt felkelőcsoport-bázis azonosítható 1956. november 5–6-ától kezdődően.⁶ Ezek közül három tartozott az ún. Fürj-csoporthoz: a központi szerepet betöltő Fürj (Füri)⁷ vendéglő (Landler Jenő utca 44.) és a két női munkásszálló (Landler Jenő utca 26. és Murányi utca 30.). A másik két bázis sem volt messze a vendéglőtől, az egyik a Thököly út 44-ben (Thököly úti csoport), míg a másik a Garay tér 14-ben (Garay téri csoport) rendezkedett be. A Landler Jenő utca és a Dózsa György út kereszteződésében lévő, ma egy kínai étteremnek helyet adó Fürj vendéglő kultúrtermébe és az épület pincéjébe vette be magát a legjelentősebb „Fürj-csoport”. A Fürj-csoportokban összeolvadt egymással a Baross-csoport maradéka (50–60 fő) és a többségében különböző fogva tartási helyekről szabadultak csoportja.⁸ Három csoportot

5 = = Kiss – M. Kiss, 2007: 84–87.

6 = = Eörsi, 2011: 15.

7 = = A vendéglő eredeti neve „Füri” volt. A „Fürj” megnevezés ennek torzult, de széles körben elterjedt formája. A továbbiakban magam is így használom.

8 = = Eörsi, 2011: 100.

hoztak létre, melyek tagjai járőröztek, közbiztonsági és felderítő feladatokat láttak el, figyelték a szovjet csapatok mozgását, fegyveres összecsapásokba bocsátkoztak velük, összegyűjtötték az ávósokat,⁹ valamint a pártfunkcionáriusokat, továbbá sebesülteket és élelmet szállítottak.¹⁰ A Fürj vendéglőben a felkelők vezetője a korábban a Baross téri forradalmárokhöz csatlakozó, 21 éves Palotás József bányász volt. Beosztottja volt többek között a forradalom kitörése előtt a csolnoki munkatáborból szabadult, 25 éves Bognár Ottó tűzoltó, a 23 éves Futácsi Endre bányász, a 24 éves Horváth Sándorné segédmunkás, továbbá a 26 éves Koklács Mihály bádogos.

Az említett öt felkelőcsoport nevéhez számos fegyveres harc kapcsolódik. 1956. november 6–8-a között a Nefelejcs utca környékén, a Dózsa György út –Thököly út sarkán harcoltak a szovjet csapatokkal és a Landler Jenő utcában próbálták megakadályozni a szovjet katonák előrenyomulását.¹¹ A Bethlen moziban 1956. november 7-én karhatalmistáknak vélt személyeket támadtak meg. A fegyveresek bázisaként használt Fürj vendéglő 1956. november 8-án elesett, és másnap a környéken a fegyveres harc is véget ért. A szovjet csapatok pacifikálták a városrészt.

= = = Halottak a Városliget sarkán

A történészek közül elsőként Kiss Réka és M. Kiss Sándor hívta fel a figyelmet a Tóth Ilona aktájában elfekvő, 1957. január 31-én kelt jelentésre.¹² Ebben Király Lajos rendőr nyomozó hadnagy ezt írta: *„Jelentem, hogy a kapott utasítás értelmében felderítést folytattam egy olyan személy azonosságának megállapítása céljából, akit a Városligetnél az Ajtósi Dürer sor felé eső oldalon 1956. nov. 6. és 8. között lelőttek. A felderítés folyamán megállapítottam, hogy a wc körül, a megadott helyen két hullát temettek el. A városligeti gondnokságtól kapott értesülés szerint a két hulla közül valamelyik Államvédelmi beosztott volt. A helyszínen megállapítottam, hogy a két hulla közül az egyik Légrádi Gyula nevű 39 éves hullát kb. december első felében az egyik hétfőre virradó reggelre a sírból felszedték, és valahova elszállították. A másik hulla, Futácsi Endre 23 éves (lak.: Bp., XIII. Béke u. 5. 5. ép. 5. lépcső, II. em. 149.) jelenleg is ott fekszik.”*¹³

A Városliget sarkán lévő egyik hulláról más forrásokkal is rendelkezünk. A Tóth Ilona-perben tanúként idézték meg a Landler Jenő utcában lakó Koklács Mihályt, aki 1956. november 5-én csatlakozott a Fürj vendéglőbe települt fegyveres

9 == Az ÁVH-s, ávós stb. megnevezést azonban a közbeszédben, a korabeli hatóságok dokumentumaiban és az 1956-tal foglalkozó szakirodalomban egyaránt használták és használják.

10 == Eörsi, 2011: 100–120.

11 == Uo. 154, 294, 403.

12 == Kiss – M. Kiss, 2007: 91.

13 == ÁBTL 3.1.9. V-142621. Király Lajos rendőr nyomozó hadnagy jelentése, 1957. január 31. 190.

csoporthoz. Koklács szerint Gyöngyösi Miklós, Palotás József és Horváth Sándorné egy megölt személyre vonatkozóan azt mondták neki, hogy „minden áruló úgy jár, mint a hadnagy”. *„Ez a hadnagy élelmiszert szállított oda [ti. a vendéglőbe]. Úgy hallottam, hogy ezt a hadnagyot tarkón lőtték. Én láttam a holtestét letakarva a liget sarkán.”*¹⁴

Kiss Réka és M. Kiss Sándor figyeltek fel először a Tóth Ilonáék perében érintett és az adott időszakban a Domonkos utcai kiegészítő kórházban lakó, illetve ott dolgozó három személy¹⁵ egybehangzó állítására is. A vallomásuk szerint a kiegészítő kórházban megölt személyt pokrócba csavarva kivitték a Városligetbe és ott temetlenül hagyták vagy elhantolták. Tehát az áldozatot nem a Domonkos utcai templom¹⁶ mellett temették el, ahol a hivatalos verzió szerint a hatóság megtalálta.¹⁷

= = = A Futácsi-szál

A Király Lajos nyomozó által nevesített, a Városliget sarkán eltemetett Futácsi Endre¹⁸ forradalom alatti tevékenységéről viszonylag sokat tudunk. Szokolczai Attila szerint a sebesültek mentésében és az élelem szállításában vett részt.¹⁹ A történészek mindegyike felfigyelt arra, hogy a Tóth Ilona-ügyhöz kapcsolódik a Palotás József felkelő ellen 1956 végén indított per.²⁰ Ebben Bognár Ottót a forradalmárok által ávosnak és árulónak vélt Futácsi megölésével vádolták meg. Az eljárás során meghallgatott Horváth Sándorné tanúvallomására hivatkozva Szokolczai Attila azt írta, hogy Palotás 1956. november 4-én utasított két felkelőt arra, hogy egy volt ávos tisztet lőjenek agyon a Városligetnél. Ezt az ávost a forradalom előtt ismeretlen okból elítélték, szabadulását követően 1956. november 4-én már a felkelők között találjuk.²¹

Tóth Ilonáék perében, valamint később, a pernek a semmisségi törvény hatálya alá helyezése miatt az áldozat államvédelmis mivoltának megállapítása kulcskérdésé vált. Ezért 1956–1957-ben és 1989 után egyaránt alapos kutatást végeztek, hogy (Kollár István mellett) Futácsi Endre esetleges ávos mibenlétére is fény derülhessen. A kutatások azonban nem jártak eredménnyel. M. Kiss Sándor szerint Futácsi

14 == ÁBTL V-142621/1. Koklács Mihály tanúvallomása, 1957. április 29. 47. Idézik: Kiss – M. Kiss, 2007: 93–94.

15 == Fazekas Pálné (Csendes Margit) orosz nyelvtanár, tolmács, Veszprémi István betegápoló és Török Éva.

16 == Budapesti Rózsafűzér Királynője templom. Budapest, Thököly u. 58.

17 == Kiss – M. Kiss, 2007: 94. 419.

18 == Futácsi Endre (a. n. Németh Mária; Budapest, 1933. X. 4. vagy 5. – Budapest, 1956. XI. 4.) bányász, raktáros.

19 == Szokolczai, 2016: 470.

20 == BFL XXV.4.a. 3308/1957.

21 == BFL XXV.4.a. 3308/1957. Horváth Sándorné. Budapest, 1956. december 21. Vö. Szokolczai, 2016: 477–478.

Endre ávós voltára nincs bizonyíték, és „*nincs okunk kételkedni abban, hogy társai végezték ki*”.²² Szakolczai Attila más álláspontot képvisel. Szerinte Futácsit 1956. november 4-én szovjet katonák tarkólövessel végezték ki a Városliget sarkánál. Ezt támasztja alá a boncolás eredménye (tarkólövés), a rokonok vallomásai, a haláláról elterjedt hírek és a végleges sírjára később vésett felirat. Utóbbiak mind arra utalnak, hogy Futácsi az ellenséggel vívott harcban halhatott meg.²³ Az 1956-os forradalom és szabadságharc áldozatairól összeállított kötetben Futácsi Endre neve is szerepel, halálának okaként a háborús harc közben kapott fejlövést jelölték meg.²⁴ A népbíróság mindenesetre bizonyítottan ítélte Futácsi megölését, amiért 1958-ban Bognár Ottót és Palotás Józsefet egyaránt halálra ítélték.

A Palotás-ügy peranyagából tudható, hogy Futácsi hulláját a rokonai felismerték, és egy szomszéd és egy házfelügyelő segítségével temették el, sietve, miközben körülöttük lövöldöztek, a Városligetben, két ásonyom mélyen, 1956. november 7-én.²⁵ Amennyiben az említett halálozás és a temetés dátuma igaz, úgy ebben az esetben Futácsi teteme három napig temetetlenül feküdt valahol, talán a Városliget sarkán. A sírral ezután közel egy hónapig nem történt semmi. A Király Lajos nyomozó jelentéséről mit sem tudó rokonok viszont a holttestet kihantolták, és a halottat a Kerepesi úti temetőben temették el 1957. február 27-én. Noha ekkor már 44 napja készen volt a Tóth Ilona elleni vádirat (1957. január 14.), csak az újratemetés után közel három hónappal került sor Futácsi hatósági exhumálására, majd egy nappal később a boncolására (1957. május 21.).²⁶ A holttest azonosítása ekkor már nem volt könnyű, de a jobb kezének hüvelykujján lévő körömperc sérülése alapján egyértelműen sikerült.²⁷

= = = A Légrádi-szál

A Király Lajos nyomozó által nevesített, a Városliget sarkán eltemetett másik személy Légrádi Gyula volt. Futácsi Endrével ellentétben róla szinte semmit nem tudunk, neve ugyanis egyetlen népbírósági perben sem került elő. Csak jóval később hoztak összefüggésbe az ügygel egy hasonló nevű személyt. Eörsi László figyelt fel arra először,²⁸ hogy egy másik eljárás irataiban szerepel egy „*Lévári vagy Lédervári*” nevű megölt személy.²⁹ A gyilkosságot a hatóság összefüggésbe hozta az akkor már kivégzett Tóth Ilonáék ügyével. M. Kiss Sándor könyvének egyik teljes fejezete

22 == M. Kiss, 2015: 29.

23 == Szakolczai, 2016: 473.

24 == Horváth–Tulipán, 2006: 123.

25 == BFL 3308/1957. 164. Jegyzőkönyv. Idézi: M. Kiss, 2015: 272.

26 == Szakolczai, 2016: 478–479.

27 == Uo. 476.

28 == Eörsi, 2011: 372.

29 == ÁBTL 3.1.9. V-154422. 406. „Gyáli” nevű zárkaügynök jelentése, 1966. október 12.

foglalkozott ezzel,³⁰ de Szokolczai Attila is részletesen elemezte a történeteket.³¹ Ez az ügy a később tíz év börtönre ítélt Pap István segédmunkás ellen 1966-ban indított eljárás volt. A forradalmárt azzal vádolták meg, hogy az 1956. november 4-e utáni napokban részt vett a Landler Jenő utca 44. szám alatt lévő édességbolt kifosztásában. Közben odajött hozzájuk egy jól öltözött, „40 év körüli, közepes természetű, kb. 170 cm magas”³² ismeretlen civil férfi, akit később a per során több néven is emlegettek. A Belügyminisztériumban vagy egy büntetés-végrehajtási intézményben dolgozó férfi fényképeket akart róluk készíteni. Pap István az általa kémnek vélt személyt lelőtte. A férfi a helyszínen vagy a Tóth Ilona vezette Domonkos utcai kiegészítő kórházban halt meg. A Landler utca 44.-nél, azaz a Városliget sarkán elkövetett bűncselekmény időpontjaként a bíróság ítélet 1956. november 5-i vagy a november 6-i dátumot állapított meg.³³ Végül „Lévári vagy Lédervári” személyét és eltemetésének helyét nem azonosították, de a népbíróság Pap Istvánt emberölés kísérletének elkövetéséért elítélte.³⁴ M. Kiss Sándor jogosan jegyezte meg, hogy a „»Légrádi-szál« kimaradt a nyomozás menetéből 1957-ben és 1966-ban is”.³⁵

A kutatók közül senki sem talált semmilyen további dokumentumot, adatot vagy utalást Légrádi Gyula személyére és a perekben játszott esetleges szerepére, ávós mivoltára, továbbá eltemetésének és kihantolásának körülményeire vonatkozóan. Pedig a titokzatos halott kérdését a szerzők kiemelten fontosnak tartották. Kiss Réka és M. Kiss Sándor könyvükben több oldalon keresztül foglalkoztak Légrádival,³⁶ M. Kiss Sándor nyolc évvel később megjelent önálló kötetében még részletesebben írt róla.³⁷ Szokolczai Attila egy egész alfejezetet szentelt neki, és egyenesen rejtélyesnek nevezte a Légrádi-ügyet.³⁸ A Légrádi személyével való részletes foglalkozás oka az, hogy a szerzők keresték, de hitelt érdemlően nem találták meg a corpus delictit Tóth Ilonáék perében. Ennek hiányában pedig bizonyítottnak látták – Eörsi László kivételével³⁹ –, hogy Tóth Ilonáék pere koncepciós per volt. A történelmi tényállás általuk elvégzett rekonstruálása szerint az áldozat kiléte ismeretlen, annak azonosítása nem történt meg. Arra a következtetésre jutottak, hogy

30 == M. Kiss, 2015: 123–169.

31 == Szokolczai, 2016: 179–180, 592–593.

32 == ÁBTL 3.1.9. V-154422. 118. Pap (Papp) István gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1966. szeptember 7. Szám: 399/-3785/1966.

33 == ÁBTL 3.1.9. V-154422. 497. Ítélet. Budapest Fővárosi Bíróság. B II. 7685/1966. 8. sz. Budapest, 1967. május 18.

34 == Uo. 492–510.

35 == M. Kiss, 2015: 175.

36 == Kiss – M. Kiss, 2007: 91–93.

37 == M. Kiss, 2015: 25–29.

38 == Szokolczai, 2016: 461–465.

39 == Eörsi, 2002: 82–96.

a hivatalosan áldozatként azonosított Kollár István agnoszkálása nem tekinthető bizonyítottnak, azaz nem bizonyítható, hogy a Domonkos utcai templomkertben az ő tetemét találták meg. A perben Kollár Istvánként azonosított személynek létezik egy exhumálási és egy boncolási jegyzőkönyve, de a kettő nincs szinkronban egymással. Szokolczi szerint „a megtalált hulla nem tekinthető sem Tóth Ilonáék áldozatának, sem Kollár Istvánnak”.⁴⁰ Az említett szerzők ezért bizonyítottnak tekintik, hogy a kihantolt tetem nem a Tóth Ilonáék perében tárgyalt gyilkosság áldozata, a „*corpus delicti nem azonos az áldozattal*”.⁴¹ A gyilkosság elkövetésének talán legfontosabb bizonyítéka, a corpus delicti vált ezáltal kétségessé. A bűncselekmény megtörtént ugyan, de mivel azt nem Tóth Ilonáék követték el, esetükben a corpus delicti hiányzik.⁴² Mindebből pedig egyenesen következik, hogy Tóth Ilonáék nem követték el a terhükre megállapított bűncselekményt, és igazolhatóvá válik az ártatlanságuk. Ebben a kontextusban Légrádi Gyula személye és halálának körülményei különösen fontossá váltak. Kiss Réka és M. Kiss Sándor lehetségesnek gondolták a Kollár–Légrádi személyazonosságot, és elképzelhetőnek tartották, hogy Légrádinak a Városliget sarkáról 1956 „december első felében” eltűnt holttestét találták meg a Domonkos utcai templomkertben.⁴³ Véleményük szerint Légrádi azonosíthatatlansága, sírjának hirtelen eltűnése újabb bizonyítékot szolgáltathat arra, hogy Tóth Ilonáék pere koncepció per volt és az államvédelmi hatóság manipulációja áll a halottak összecserélésének hátterében.⁴⁴

== = Ki volt Légrády Gyula?

Légrády Gyula életéről, pályafutásáról, ezen belül az 1956-os forradalomban vitt szerepéről eddig semmilyen információval nem rendelkezünk. Légrády Gyuláról⁴⁵ – innentől kezdve helyesen, azaz ipszilonnal írva a nevét – a legtöbb információt a Hadtörténeti Levéltárban őrzött, eddig ismeretlen dossziéjából⁴⁶ és halotti anyakönyveiből, a most megtalált hozzátartozóitól és ismerőseitől tudhatunk meg. Légrády a Körmendhez közeli Nagykölked községben született 1917-ben, így tehát Király Lajos nyomozó jelentésében helyesen szerepel, hogy 1956-ban 39 éves volt. Édesapja, Légrády Lajos a ma már Körmendhez tartozó Felsőberkifaluból száрма-

40 == Szokolczi, 2016: 463.

41 == Uo. 287. Szokolczi Attila Kiss Rékával és M. Kiss Sándorral egyetértve szögezi le véleményét.

42 == Uo. 507.

43 == Kiss – M. Kiss, 2007: 92.

44 == Uo. 92–93.

45 == Légrády (Légrádi) Gyula (a. n.: Veszolovics [Weszolovics] Mária; Nagykölked, 1917. VII. 15. – Budapest, 1956. XI. 7.) hivatásos honvéd hadnagy, főhadnagy, pályamunkás, minőségi ellenőr, esztergályos, bérelszámoló, körmendi és budapesti lakos.

46 == HM HIM KI 59294.1. Légrády életét a dosszié a katonai pályafutásától kezdve a haláláig nyomon kíséri, sőt a halálát követő történésekről is tartalmaz adatokat.

zott, és szintén katonatiszt volt. A paraszti származású apa az első világháború után továbbszolgáló katona, hivatásos tiszthelyettes lett a szombathelyi hadtestparancsnokságnál. A család beköltözött Körömdre, és az apa alhadnagyi rangban, a körömdi nagylaktanya tiszti étkezdéjének gondnok-számvevőjeként fejezte be katonai pályafutását 1945-ben. A fia Szombathelyen szerzett reálgimnáziumi érettségét 1938-ban, majd katonai pályafutását a soproni karpaszományos iskolában kezdte meg. Innen egyenes út vezetett a Ludovika Akadémiára. Itt avatták hadnaggyá 1942. december 6-án,⁴⁷ többek között a forradalom honvédelmi miniszterével, az 1958-ban kivégzett Maléter Pállal együtt. Az akadémiai tablón lévő fényképén⁴⁸ Légrády zubbonyán látható a „Nagy honvéd sportügyességi jelvény”, amelyet az országos főiskolai szabadstílusú birkózó bajnokság háromszori megnyerése után kapott.⁴⁹ Eredménye és kitüntetése nem véletlen, mivel gyerekkora óta többféle sportot űzött, az atlétikától a tenisz, asztalitenisz át a birkózásig.

1. kép Légrády Gyula menyasszonyával és szüleivel Körömden⁵⁰

47 = = Légrády Gyula katonai azonossági száma: 2377.17.0009. Hadnagyi rangszáma: 15. Tartalékos tiszti igazolványának száma: 033325. Fegyverneme: gyalogság. Különleges katonai képzettsége: nehézfegyver, anyagi tiszti.

48 = = M. kir. Honvéd Ludovika Akadémia, 1942.

49 = = *Honvédségi Közlöny*, 1942. december 22. 60. fsz. 1377. Az avatásra 1942. december 6-én került sor.

50 = = A műtermi kép feltehetően 1940-es évek végén készült Körömden. Forrás: Varga László tulajdonában.

Légrády a hadnaggyá avatását követően több mint egy éven át Kőszegen, majd 1944. május 15-től Kőrmenden szolgált, egészen a hadműveleti területre történő vezényléséig. 1944. szeptember 9. és 1944. október 10. között az Arad és Kiskunfélegyháza között harcoló zászlóaljban aknavető szakaszparancsnok, majd egy lövészszázad parancsnoksága lett. Az Arad környéki harcokban megsebesült, de csapattestét nem hagyta el. Azt, hogy pontosan milyen sérülést szenvedett, nem tudjuk, mindenesetre október közepén egy kórházvonaton feküdt. Felgyógyulását és egészségügyi szabadságát követően szolgálatra jelentkezett, és 1944. december 4-én visszatért Kőrmendre. A különböző időpontokban kelt dokumentumokban a „*fegyveres szolgálatra alkalmas*” bejegyzés szerepel, a katonai alkalmassági foka pedig „*katonai szolgálatra alkalmas*” maradt.⁵¹ A harcokban való helytállásáért kapta az Erdélyi Emlékérem (1944) és a Signum Laudis kardokkal 1. osztályú tűzkereszt (1944) kitüntetések.⁵²

2. kép Légrády Gyula karpaszományos őrmester egyenruhában⁵³

3. kép Légrády Gyula hadnagy egyenruhában⁵⁴

51 == HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyula hivatásos hadnagy. Nyilatkozat. Magyar Honvédelmi Minisztérium. Kőrmend, 1946.10.26.

52 == HM HIM KI 59294.1. Szolgálati adatlap, 1955. július 25. 16. Forrás: Varga László tulajdonában.

53 == A fénykép feltehetően 1940-es évek végén készült. Forrás: Varga László tulajdonában.

54 == A fénykép Háber Frigyes körmenyi fényképész műtermében készült, feltehetően 1942 körül. Forrás: Varga László tulajdonában.

Légrády Gyula akkor tért vissza Körmentre, amikor szülőföldje már a frontvonal szomszédságában húzódott. A szovjet csapatok ekkor már elfoglalták Kaposvárt, és elérték a Margit-vonalat. A Nyugat-Magyarországra menekült nyilas vezetés megkezdte a kitelepülést nyugatra, de a front megmerevedése miatt a szovjet csapatok végül csak 1945. április 1-én vonultak be Körmentre. Légrády nem tartott az 1944. december 12-én Németországba távozókkal, hanem a városban maradt, mint „a visszamaradó rész parancsnoka”.⁵⁶ Saját kézzel írt beszámolójában megnevezte parancsnoki feladatait is (laktanya, raktárak és a vasúti kocsik őrzése, katonai étkezde vezetése). Viszont nem említette meg, hogy egyike volt azoknak a katonatiszteknek, akik a körmenti nagylaktanyában folyó kivégzéseket levezényelték. Kutatásaim szerint

4. kép Légrády Gyula hadnagy az Erdélyi Emlékérem kitüntetéssel⁵⁵

1945 első három hónapjában összesen mintegy 50 katonaszökevényt, zsidó munkaszolgálatost, továbbá három, katonai szolgálatot megtagadó Jehova tanúját végeztek ki itt.⁵⁷ Légrády Gyulának a későbbiekben említett internálásával kapcsolatban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fennmaradt dokumentumai szerint az ügyében „*lefolytatott nyomozás során megállapítást nyert, hogy a nevezett Szálasi uralom ideje alatt feltétel nélküli kiszolgálója volt a nyilas uralom vezetőinek, s mint tiszt a Szálasi kormány által kijelölt hadbíróóság által hozott halálos ítéletek végrehajtásánál mint vezénylő tiszt működött közre*”.⁵⁸ Megállapítást nyert továbbá, hogy „*a halálos ítéletek végrehajtásának idején a helyőrségben hivatásos tiszt (csapattiszt) egyedül volt, mint egységparancsnok és az állomásparancsnokság csak nevezettet utasíthatta a zárónégszög felállítására és az ítélet végrehajtására. Ezen megbízatást az állomásparancsnokságtól írásban kapta maga a Szolg[álati]. Szab[ályzat]. megfelelő pontja értelmében. Nevezett nem önként, nem saját elhatározásából koncolta fel a halálraítélteket, hanem az akkori törvényes hadbírói ítélet alapján, parancsra.*”⁵⁹

55 == A fénykép feltehetően 1944-ben készült. Forrás: Varga László tulajdonában.

56 == HM HIM KI 59294.1. Kérdőív. 336. honvéd bevetési központ parancsnokság. Körment, 1946. június 26.

57 == Csapody, 2023: 155–187.

58 == ÁBTL 2.5.2. 349/128. Véghatározat. Ny.: 105/1946. sz. pol. Körment, 1946. március 29.

59 == ÁBTL 2.5.2.-534/120. Véghatározat. Ny.: 80/Vm. pol. 1946. Szombathely, 1946. április 5.

Légrády Gyulának a kivégzésekben való részvételéről más forrásaink is vannak. A Körmenten jól ismert Légrády Gyulát a kivégzéseket szemtanúként megfigyelő személyek közül később többen is megnevezték.⁶⁰ Többek között a körmendi helytörténész, Komjáthy Kálmán,⁶¹ aki a Légrády család körmendi utcaszomszédja volt. Komjáthy csak az 1980-as évek végén volt hajlandó megnevezni az 1956-ban „*furcsa körülmények között*” meghalt hadnagy nevének kezdőbetűit.⁶² Hallgatását azzal indokolta évtizedekkel később, 2002-ben, hogy tekintettel kívánt lenni a hadnagy körmendi rokonaira.⁶³

A körmendi nagylaktanyát 1945. március végén heves bombatámadás érte, és a szovjet csapatok immár megállíthatatlanul haladtak előre. Légrády a szovjet katonák közeledtének hírére néhány napig a család körmendi házában, annak lefalazott bejárati részében bujkált.⁶⁴ A körmendi állomásparancsnokság maradéka és velük együtt Légrády Gyula végül 1945. március 29-én Ausztriába menekült. A Graztól nyugatra lévő Pack községben esett angol fogságba 1945. május 10-én, és a weissensteini hadifogolytáborba került. Innen közel hat hónap elteltével tért vissza Magyarországra. A körmendi bevonulási parancsnokságon jelentkezett szolgálatételre 1945. december 4-én. A szombathelyi 3. honvéd kerület igazolóbizottsága igazolta, és dossziéja tartalmazza az erről szóló határozatot is.⁶⁵ Néhány hónappal később, 1946. március 29-én azonban a Szombathely közeli Vátra internálták.⁶⁶ Az ezt kimondó véghatározatot megfellebbezte, ezért internálását rendőri felügyelet alá helyezésre változtatták át, majd padig hamarosan ezt is megszüntették (1946. április 5.).⁶⁷ Az iratait átették a népjegészségre, de végül semmilyen büntetést nem kapott.⁶⁸

Légrády Gyulát a körmendi 336. bevetési központ létszám feletti állományában tartották nyilván 1946. szeptember 23-ig. Ekkor a Honvédelmi Minisztérium által kiállított véghatározat szerint végkielégítés mellett a tényleges szolgálatból elbocsátották.⁶⁹ A hivatalosan figyelembe vett tényleges katonai szolgálati idejét

60 = = Pósfai, 1995: 4.; Farkas, 1945.

61 = = A szerző telefoninterjúi Komjáthy Kálmán körmendi festőmesterrel, amatőr helytörténésszel, néprajzkutatóval, 2015. március 17., március 24., április 1., április 20.

62 = = Komjáthy, 2001: 30.; 1989: 31–32.

63 = = MJTE (Video 5.) Vi-93. Németh József interjúja Komjáthy Kálmánnal a körmendi emléktábla-avatáson, Körment, 2002. március 7.

64 = = Varga László személyes közlése a szerzőnek, Horvátnádálja, 2020. július 22.

65 = = HM HIM KI 59294.1. 2191. ig. biz.–1945. Határozat (Szombathelyi 3. honvédkerület igazoló bizottsága), Szombathely, 1946. január 22.

66 = = ÁBTL 2.5.2. 349/128. Légrády Gyula. Véghatározat. Nyt.: 105/1946. sz. pol. Körment, 1946. március 29.

67 = = ÁBTL 2.5.4. 101/64. Véghatározat. Szám: 319181/1946. IV/15. Budapest, 1946. június 3.

68 = = Uo. A népjegészségre áttett iratai nem találhatóak meg sem az MNL VML-ben, sem pedig a BFL-ben.

69 = = HM HIM KI 59294.1. Véghatározat a közszolgálatból való elbocsátásról, 1946. szeptember 23.

végül 1939. november 5-e és 1946. december 3-a között állapították meg. Viszont a szombathelyi honvéd kiegészítő parancsnokságon 1951. január 27-én letette a katonai (honvéd) esküt a Magyar Honvédségre.⁷⁰ Annak azonban semmilyen nyoma sincs, hogy újból szolgált volna, ugyanis polgári munkahelyeken, a szombathelyi általános biztosítónál ügynökként és a szintén szombathelyi (vasúti?) mérnökségen segédmunkásként dolgozott. 1950-ben ráadásul Budapestre költözött, ahol szintén csak a polgári munkahelyei ismertek (különböző gyárakban segédmunkás, minőségi ellenőr, esztergályos, bérelszámoló). A forradalom előtt a Rákospalotai Bőrkonfekció Gyárban foglalkoztatták bérszámfejtőként, a forradalom alatt pedig az újpesti Bányagépgyártó Vállalat dolgozója volt.⁷¹ Házasságot már Budapesten kötött Árpássy Teréziával 1951-ben. Egyetlen közös gyermeküket azonban csak részben nevelték együtt, mert a forradalom idején már különváltan éltek.⁷²

A bizonytalanságot tovább fokozza a személyi anyagában fennmaradt, Szombathelyen, 1950. április 14-én saját kezűleg írt önéletrajza.⁷³ A megfogalmazás alapján ezt valamilyen kérdőívben feltett kérdésekre válaszolva írhatta, a fejléce szerint karhatalmi századparancsnokként. Mint ismeretes, a karhatalmi századokat 1949-ben a Belügyminisztériumon belül, a ВМ АҮН belső karhatalmi századok néven szervezték meg. Tagjait kifejezetten a hivatásos állományból és a rendőrökből toborozták, az őrségi századokat Budapesten kívül a megyeszékhelyeken – így Szombathelyen – is létrehozták.⁷⁴ Légrády karhatalmi századparancsnoki tevékenységéről ennél többet nem tudunk meg sem az önéletrajzából, sem pedig más dokumentumokból. Nem jutunk közelebb ávós mivoltának megállapításához akkor sem, ha politikai aktivitását nézzük: 1945 után rövid időre tagja lett a Kisgazdapártnak, de később semmilyen pártba nem lépett be. Tagja volt még a Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezetének, valamint a kommunista párt irányítása alatt álló tömegszervezetnek, a Magyar Szabadságharcos Szövetségnek. Közelebbről meg nem határozható minőségében és témában alap- és középfokú „*politikai szemináriumokat*” végzett Budapesten (1951, 1952, 1955).⁷⁵

Légrády dossziéja arra vonatkozóan is tartalmaz utalásokat, hogy 1945 előtt és után miért kapott büntetéseket. A kőszegi katonai szolgálata alatt ismeretlen okból egy hónap fogházbüntetésre ítélték, amit végül saját lakásában tölthetett le. A jelenlétében kitöltött Szolgálati adatlapjára bejegyzésre került, hogy 1952-ben egy rozsdás fegyvert talált, amit nem szolgáltatott be.⁷⁶ A rendszerváltás után a Légrády

70 == HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyula hadnagy esküje, 1951. január 27.

71 == HM HIM KI 59294.1. Szolgálati adatlap, 1955. július 25. 7.

72 == HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyuláné cím nélküli feljegyzése, 1993. február 18.

73 == HM HIM KI 59294.1. Cím nélküli önéletrajz, 1950. április 14.

74 == Tarján, 2015: 31.

75 == HM HIM KI 59294.1. Szolgálati adatlap, 1955. július 25. 17.

76 == HM HIM KI 59294.1.

család úgy tudta, hogy Légrády Gyulát a munkahelyén a be nem vallott ludovikás múltja miatt másfél évre elítélték 1952-ben, amiből hét hónapot letöltött, és ez idő alatt egy kőbányában dolgoztatták.⁷⁷ Légrádynak a Budapest Főváros Levéltárában őrzött börtön-kartonja szerint „*társadalmi tulajdon elleni jogtalan elsajátítás*”, azaz lopás miatt a Budapest Központi Bíróság 1 év 6 hónap börtönbüntetésre és 2 év közügyektől való eltiltásra ítélte 1952. április 8-án.⁷⁸ A Kozma utcai börtönből Tatabányára került, ahol az 1950-es években elítélteket is alkalmazó bánya-munkatábor üzemelt. A Komárom megyében lévő három bánya-munkatábor közé tartozott a csolnoki, az oroszlányi és a tatabányai is. A hozzátartozók visszaemlékezése alapján arra lehet következtetni, hogy Légrády valószínűleg Tatabánya-Felsőre került, ahol robbantott mészkövet darabolt.⁷⁹

Légrády abban az időszakban került Tatabányára, amikor a büntetésvégrehajtás az Igazságügyi Minisztériumtól a Belügyminisztériumhoz került. A munkatáborok az ÁVH irányítása alatt álltak.⁸⁰ Jogerős ítélete szerint 1953. augusztus 12-én kellett volna szabadulnia, de ez – ismeretlen okból – hét hónap letöltése után, már 1952 szeptemberében megtörtént.⁸¹ A munkatáborból így személyesen nem ismerhette az 1954-ben és 1955-ben a csolnoki és az oroszlányi rabtáborban egyaránt megforduló, a Tóth Ilona-ügyben többször említett Bognár Ottót és Futácsi Endrét.

Mint láttuk, Légrády Gyula 1951 elején katonai esküt tett, ám nincs nyoma annak, hogy ténylegesen is szolgált volna. Csak mintegy négy és fél évvel később, 1955 nyarán kezdeményezték reaktíválását. Lehet, hogy mellékbüntetése, a közügyektől való eltiltása ekkor járt le. Mindenesetre új fejezet kezdődhetett volna az életében, ha munkahelye nem állított volna ki elmarasztaló véleményt róla: „*nem őszinte*”, „*semmilyenféle politikai munkát nem végez*”, ráadásul „*iszákos, többször pénzeket [sic!] kért kölcsön, amit nem hajlandó visszafizetni. Gyanús nőismerősei vannak. Erkölcstelen életet él.*”⁸² Ennek nyomán bő egy hónappal később az „*igénybe nem vehető*” kategóriába sorolták.⁸³ Légrády tehát 1955 nyarán alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a Magyar Néphadsereg kötelékébe lépjen.

77 = = Légrády–Légrády, 1992: 22. A kőbányában való munkavégzésre vonatkozó információ Varga Lászlótól származik, személyesen közölte a szerzővel, Horvátnádálja, 2020. július 22.

78 = = BFL XXV.101.b.6. 8-A-O 69. Légrády Gyula börtönkartonja. Ítéletének száma: B.20756/52. Az ítélet nem található meg a levéltárban.

79 = = Varga László személyes közlése a szerzőnek, Horvátnádálja, 2020. július 22. Marschal, 2016: 19.

80 = = Marschal, 2016: 19.

81 = = HM HIM KI 59294.1. Címzés, dátum, aláírás nélküli lap.

82 = = HM HIM KI 59294.1. Feljegyzési lap, 1955. június 7.

83 = = HM HIM KI 59294.1. Elbírálás-lap, 1955. július 27.

5. kép Légrády Gyula fényképe a katonai dossziéjában⁸⁴

A Légrády Gyula dossziéjában szereplő adatok szerint 1955. április 18-a vagy július 25-a óta lakott a Budapest, Landler Jenő utca 45. számú ház 1. emelet 21. számú lakásában.⁸⁵ A katonai nyilvántartónak küldött hivatalos értesítés szerint egészen haláláig itt lakott.⁸⁶ Az 50 lakásos, gangos bérház az öt ház választja el a szemközti oldalon lévő Fürj vendéglőnek helyet adó épülettől. Volt feleségének feljegyzéséből tudjuk, hogy Légrády „két néninél lakott”, akikkel az asszony személyesen is találkozott férje halála után.⁸⁷ A „két néni” személyére vonatkozó információkat a Landler Jenő utca 45. számú ház ma legöregebb lakójától, az 1956-ban 16 éves Klein Ilonától sikerült megtudnom.⁸⁸ A Klein család ugyancsak az első emeleten, a gangnak ugyanazon oldalán élt, és jól ismerték Légrádyt. Klein Ilona nemcsak személyesen ismerte őt, de emlékezett halálára is. Klein Ilona elmondása és a

budapesti választói névjegyzék alapján sikerült azonosítani a „két nénit” is. A két özvegyasszony anyja és lánya, az 1956-ban 85 éves Tárnyik Jánosné, született Kiss Veronika háztartásbeli, és az ekkor 52 éves Friker (Flikker) Józsefné, született Tárnyik Julianna ápolónő volt.⁸⁹ Nevük egyáltalán nem szerepel Tóth Ilonáék peranyagában.

84 = = Légrády Gyula civil ruhás fényképe 1950 és 1956 között készülhetett Budapesten. Forrás. HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyula (dosszié).

85 = = HM HIM KI 59294.1. Szolgálati adatlap, 1955. július 25. (állandó lakhely: 1956.07.25.-től). Uo. Tartalékos tiszti kartonja (a bejegyzés dátuma nem ismert) (állandó lakhely: 1955.04.18.-től).

86 = = HM HIM KI 59294.1. A VII. ker. katonai nyilvántartó részére kiállított „Értesítés a halálózásról”. Budapest, 1956.12.30. 1893/1956.

87 = = HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyuláné cím nélküli feljegyzése. Budapest, 1993.02.18. Nytsz.: nincs.

88 = = Személyes találkozásaim Klein Ilonával, Budapest, 2022. május 3., június 15.

89 = = BFL XV. 20.6. 1950. évi tanácsválasztás végleges választói névjegyzék. Budapest, VII. ker. Tanács 126. szavazókör. 45. o. 458. sz. Uo. 1954. évi végleges választói névjegyzék.

= = A halál időpontja és az elhalálozás körülményei

Volt felesége – alig öt hónap különbséggel – két helyen, kétféleképpen írta le Légrády Gyula halálának és eltemetésének történetét.⁹⁰ Mindkét leírás tele van bizonytalansággal, az asszony a volt férjével való találkozásairól, a vele folytatott, általa interpretált párbeszédokről óvatosan, talányosan írt. A két visszaemlékezés nemcsak egymással nincs szinkronban, de egy szövegen belül is tárgyi tévedések és feloldhatatlan ellentmondások vannak. A visszaemlékezések abban azonban hasonlóak, hogy Légrády Gyulát tiszteletre méltó hazafinak, a forradalom áldozataként állítják be. Valószínűsíthető, hogy a történetek ilyen beállítása nem választható el a férfi rehabilitálásának szándékától. Ez végül meg is történt, hiszen a Honvédelmi Minisztérium 1993. március 12-én posztumusz főhadnaggyá léptette elő.⁹¹ (A Tóth Ilonák áldozataként nevesített Kollár Istvánt is előléptették halála után.⁹²)

A történészek nem találták nyomát annak, hogy Légrády halálának és végső eltemetésének időpontját halotti anyakönyvben rögzítették volna. Pedig erre sor került, méghozzá 1956. november 30-án, Budapest VII. kerületében.⁹³ Légrády mellett a Városligetben eltemetett Futácsi Endre halotti anyakönyvezésére a XIV. kerületben került sor egy hónappal később, december 23-án.⁹⁴ Légrády neve mellé az 1956. november 7-i, míg Futácsi neve mellé a november 4-i dátum került. (Futácsi három napja temetetlenül heverő holttestét azon a napon földelték el a Városliget sarkán, amikor Légrády – legalábbis a halotti anyakönyv tanúsága szerint – meghalt.) Légrády esetében szállásadói nyilván tudták a halálozás pontos dátumát, már csak azért is, mert a volt feleség feljegyzése szerint Légrádyt ők temették el „*nagyon sok hazafi*” segítségével.⁹⁵ A segítségre nyilván szüksége is volt a két idős asszonynak. Bár figyelemre méltó, hogy a XIV. kerülethez tartozó Városligetben egymás mellé elhantolt személyek halálát nem ugyanabban a kerületben anyakönyvezték, eltemetésük körülményei és módja azonban minden bizonnyal hasonló lehetett (a temetést a meghalt személy ismerői és forradalmárok végezték el sietve, két ásónyom mélyre ásva, sírhant emelésével).

90 = = HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyuláné cím nélküli feljegyzése. Budapest, 1993.02.18.; Légrády Gyuláné – Légrády Márai: Keresőszolgálat. Magyar Fórum, szeptember 3. 22.

91 = = HM HIM KI 59294.1. 25/245/1993. Honvédelmi Minisztérium Rehabilitációs Bizottsága, 1993. május 12.

92 = = Kollár Istvánt rendőr törzsőrmesterből rendőr alhadnaggyá léptették elő.

93 = = BFL XV. 10.1. Halotti anyakönyv. Budapest, VII. ker. 1956. január 2. – 1956. december 30. 1893. sz. Légrády Gyula.

94 = = Horváth–Tulipán: 2006b: 123.

95 = = HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyuláné címnélküli feljegyzése. Budapest, 1993.02.18.

Budapest, VII., Anyakönyvi kerület.

1893 anyakönyvi kerület.
11936 folyószám.

Értesítés halálozásról

(Kizárólag hatóságok részére állítható ki.)

Címzett: *VII. ker. Katonai Nyilvántartó*

Ezeket a rovatokat minden esetben ki kell tölteni.	A halott családi és utóneve: <i>Légrády Gyula</i>
	A halott lakóhelye: <i>BUDAPEST VII. Károlyfennő u 45</i>
	A halálozás helye és ideje: <i>BUDAPEST VII. 1956. máj. 7.</i>
	Megjegyzések:

A következő rovatok közül csak azt kell kitölteni, amelyek a címzett részére szükségesek; a felesleges rovatokat át kell húzni.

I. Adatszolgáltatás a Néphadsereg részére a 18–50 éves férfiak haláláról az Au. 176. §-a alapján:
 II. Adatszolgáltatás a rendőrség részére a 14. életévüket betöltött személyek haláláról az Au. 177. §-a alapján:
 III. Adatszolgáltatás az Országos Nyugdíjintézet részére a nyugdíjban (járadékban stb.) részesülő személy haláláról az Au. 181. §-a alapján:
 IV. Adatszolgáltatás a születést nyilvántartó anyakönyvvezető részére az Au. 174. §-a alapján:

A halott születési helye és ideje: <i>Budapest 1917. év július</i>	1917. év	július	hó	15n.
A halott szüleinek családi és utóneve: <i>Légrády Gyula és Légrády Erzsébet</i>				
Ha az adatszolgáltatás tárgya utólagos bejegyzés, annak növekedése: <i>Után</i>				

5138—22. Pr. SZ. — Nyomatványellátó v. 1940. — 32. sz. minta az Au. 172. §-ához. — Állami Nyomda, Bp. 1953. — 831/06.

6. kép. A Katonai Nyilvántartó értesítése Légrády Gyula haláláról⁹⁶

Légrády elhalálzásának dátumáról többet nem tudunk mondani, az okáról és helyéről azonban több változatot is ismerünk. A halotti anyakönyvben a halál okaként „szívkoszorúér eltömődés”-t,⁹⁷ az egyházi halotti anyakönyvben „trombózis”-t rögzítettek.⁹⁸ A temetést intéző özvegyasszonyoktól származó információ szerint Légrády „a közeli kórházban segített a sebesülteket hordani, sok vért is adott, és a sok véradásba halt bele”.⁹⁹ A volt szomszéd, Klein Ilona határozott állítása szerint Légrády az albérletében halt meg.¹⁰⁰ Egy, a Légrády családban fennmaradt változat szerint Légrády Gyula látogatóba ment a kórházba, ahol vért adott, majd hazament az albérletébe. Másnap reggel a mosdócsapnál összeesett, és meghalt.¹⁰¹ Egy

96 == A Budapest VII. kerület anyakönyv-vezetőjének értesítője. HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyula (dossieré).

97 == BFL XV. 10.1. Halotti anyakönyv. Budapest, VII. ker. 1956. január 2. – 1956. december 30. 1893. sz. Légrády Gyula.

98 == SZEL IV.063. Anyakönyvek. Halottak anyakönyve 1925–1956. V. kötet, 289.

99 == HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyuláné cím nélküli feljegyzése, 1993. február 18.

100 == Klein Ilona személyes közlése a szerzőnek. Budapest, 2022. május 3.

101 == A szerző telefoninterjúja Varga Lászlóval, 2022. március 30.

további verzió szerint Légrádyt a Hősök terén érte a „*halálos lövés*”, de nem tudni, hogy „*civil járókelőként vagy harc közben*” találták-e el.¹⁰² Tudjuk, hogy Légrády szívproblémájának (ha volt neki ilyen egyáltalán) lehetett genetikai háttere, mivel a halotti anyakönyvek szerint édesanyja „szívkeringési elégtelenségben”,¹⁰³ édesapja pedig „szívbénulásban” halt meg.¹⁰⁴ Tudjuk azt is, hogy Légrády korábban súlyos végtag-trombózison esett át.¹⁰⁵ Ha hitelt adhatunk a fentebb idézett munkahelyi jellemzésnek, életvitele talán szintén szerepet játszhatott abban, hogy 39 évesen szív- és érrendszeri megbetegedésben haljon meg. Mindez azonban természetesen nem jelent semmilyen bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy valóban ezért halt volna meg.

Légrády az anyakönyvezés helye alapján az albérletében vagy a Péterfy Sándor utcai kórházban halhatott meg. Ezekben az esetekben az anyakönyvekben rögzített halálokok valóságos valószínűsíthető. Amennyiben a Hősök terén vagy máshol civilektől származó lövést kapott, vagy harci cselekmények során sebesült meg, a halál szintúgy bekövetkezhetett az albérletben vagy a kórházban. Figyelemre méltó viszont, hogy a Légrády haláláról szóló több narrációban is megjelent a halálnak a szívvel, a vérkeringéssel, az elvérzéssel, valamint valamelyik kórházzal való összekapcsolása. Mindezek a Tóth Ilonának terhére megállapított bűncselekmény elkövetési módjában és helyében is központi szerepet játszottak.

== Az eltemetés helye és a sírhalom eltűnése

Légrády Gyula első eltemetési helyéről több forrás is tanúskodik, amelyek egybehangzóan azt állítják, hogy a sírja a Városliget sarkánál lévő wc közelében volt.¹⁰⁶ A dokumentumok szerint ezen a helyen több sírhant is volt.¹⁰⁷ Az Ajtósi Dürer sor és a Domonkos utca találkozásánál, a zöldterületen található, 1974-ben még meglévő illemhely jól beazonosítható a Városliget hivatalos térképén;¹⁰⁸ beton alapzata ma is

102 == Légrády–Légrády, 1992: 22.

103 == FamilySearch, 1968.

104 == FamilySearch, 1950.

105 == Varga László a Landler Jenő utcai lakásában meglátogatta Légrády Gyulát, aki akkor lábadozott a trombózisából. Varga László személyes közlés a szerzőnek, Horvátnádalja, 2020. július 22.

106 == ÁBTL 3.1.9. V-142621. Tóth Ilona Gizella és társai. Király Lajos rendőr nyomozó hadnagy (r. ny. hdgy.) jelentése. Budapest, 1957. január 31. Nytsz.: 174/1957. 190.

107 == Király Lajos jelentésén és Légrády Gyuláné cím nélküli feljegyzésén kívül ezt támasztja alá Valló Péter rendező visszaemlékezése is. Koren, 2005: 37–43. Az 1956-ban hat és fél éves Valló Péter a Landler Jenő utca 40. számú házban lakott, és pontosan emlékszik arra, hogy a Városliget sarkán 2-3 lelőtt „srác” sírhalma domborodott. A sírokon lécekből készített kereszt volt. A szerző telefoninterjúja során Valló Péter mindezt megerősítette, 2022. december 14.

108 == BFL XV:16g201.145.0228. szelvény. Városliget térképe. Kartográfiai Vállalat, 1974.

látható. A wc gyakorlatilag egyenlő távolságra (kb. 500 méterre) volt a Tóth Ilona vezette kiegészítő kórháztól, Légrády lakhelyétől, és mintegy 100 méterre a Fürj vendéglőtől.

Légrády Gyula városligeti sírjáról fényképet is ismerünk, ezt Légrády Gyula körmendi rokonai őrzik.¹⁰⁹ A fénykép eredetéről a volt feleség leírása alapján annyit tudunk, hogy Légrády „1956 októberében találkozott volt tisztársaival, akik már csak ideiglenes sírhantjának a fényképét küldték el családjának”.¹¹⁰ Más helyen azt írta, hogy „volt egy közös barátunk, kollégánk [Légrády] Gyuszival, akivel ezt a bizonyos fényképet kaptam. Nem nevezte meg, hogy kitől került hozzá, mert állítólag abban az időben tilos volt fényképezni.”¹¹¹

7. kép. Légrády Gyula sírhantja a Városliget sarkában¹¹²

109 == Varga László jogutód tulajdonában.

110 == Légrády–Légrády, 1992: 22.

111 == HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyuláné címnélküli feljegyzése, 1993. február 18.

112 == A felvételt ismeretlen személy készítette 1956 novemberében. Forrás: Varga László tulajdonában.

8. kép. Légrády Gyula sírhantjának helye 2022-ben¹¹³

A rossz minőségű fekete-fehér, mára megsárgult fényképen egyértelműen látható egy, a városligeti park szintjéből kiemelkedő sírhalom, amelyet friss virágok borítanak. A síron két, alig leégett gyertya. A halom mellett két, derékmagasságig látható, azonosíthatatlan személy áll, talán férfiak, egyikük fémkannával a kezében; mindkettőjük tartása részvétet fejez ki. (A sírhalom becslésem szerint legalább 40 centiméterre emelkedik a földszint fölé.) A sírhalmon hagyományos fakereszt, rajta kiolvasható „LÉGRÁDY GYULA” neve, míg az alatta lévő sorban az életkora olvasható („ÉLT 39 ÉVET”). A fakereszt elejére rózsafüzért akasztottak, a fakereszt hátuljára pedig egy koszorút. A fényképen látottak egyértelműen azt a benyomást keltik, hogy ez egy, a forradalom ideje alatt emelt sírhalom, ahol egy olyan személy nyugszik, aki forradalmár lehetett, és ezért személyét tisztelet övezte. A sírhalom egyébként teljesen olyan, mint a többi, a forradalom idején Budapest számos közparkjában létesített ideiglenes sír.¹¹⁴

A hiteles városligeti térkép, az eltemetés helyének megnevezése (wc közelében) és a korabeli fénykép lehetőséget adott a sírhalom pontos helyének meghatározására: ez az Ajtósi Dürer sor 5. és 7. számú ház találkozásával szemben, a ma már aszfalttal borított és közútnak használt részen volt. Az Ajtósi Dürer sor házaihoz képest a sír kb. 45 fokos szöget zárt be. A sírhalmon lévő kereszt (féjfa) a halom Ajtósi Dürer sor felőli oldalán volt.

113 == A szerző felvétele (2022. június 15.).

114 == Kolozsi-Barakonyi, 2016.

9. kép Légrády Gyula sírja a körmendi római katolikus temetőben¹¹⁹

A Király Lajos rendőrtiszt által írt jelentés szerint Légrády sírhalma a wc körül volt egészen addig, amíg „kb. december első felében az egyik hétfőre virradó reggelre a sírből felszedték és valahova elvitték”.¹¹⁵ Királynak a városligeti gondnokságtól kapott információja pontos volt. A Szombathelyi Egyházmegyei Levéltárban őrzött halotti anyakönyv szerint ugyanis Légrádyt 1956. december 4-én, keddi napon helyezték végső nyugalomra a családi sírba.¹¹⁶ A temetés a körmendi Hirschberg

Ernő, az alsóberki templom plébánosa, „esperes-adminisztrátor asszisztenciájával”, katolikus szertartás szerint történt a körmendi római katolikus temetőben.¹¹⁷ A temetésen részt vettek Légrády rokonai, köztük keresztfia, az 1956-ban tízéves Varga László is. Az egyházi halotti anyakönyvbe történt bejegyzése sorszám nélküli, mivel Légrádyt Budapesten már egyszer eltemették, és a végső nyughelyre helyezése exhumálás utáni újratemetésnek számított.¹¹⁸ (A budapesti temetkezési intézményekben nincs adat az exhumálásra vonatkozóan.)

Légrády volt feleségének feljegyzése szerint a városligeti sír exhumálására Légrády Gyula édesanyja és testvére „feljöttek Körmendről és felvetették Gyuszi holttestét”.¹²⁰ Halálát viszont a sógora, Varga István személyesen jelentette be Budapesten 1956. november 30-án. Varga István fia, Légrády Gyula említett keresztfia, Varga László ma is jól emlékszik a temetésre. A temetkezési vállalat halottszállítói Robur márkájú hullaszállító kocsin hozták Körmendre a koporsót. Varga László elmondása szerint a koporsón volt egy „ablak”, amin keresztül tisztán látta Légrády Gyula „rózsaszín arcát, amely olyan volt, mintha aludt volna”.¹²¹

115 == ÁBTL 3.1.9. V-142621. Király Lajos rendőr nyomozó hadnagy jelentése, 1957. január 31. 190.

116 == SZEL IV.063. Anyakönyvek. Halottak anyakönyve 1925–1956. V. kötet 289., sorszám nélkül (66. és 67. sorszám között). A bejegyzésben azt is rögzítették, hogy Légrády Gyula a haldoklók szentségében nem részesült, „hirtelen halt meg”, továbbá hogy „Budapesten halt meg, onnét Körmendre szállították”.

117 == Körmendi római katolikus temető, B3 percella, 16. sor. 1. sírhely.

118 == Cselenkó Borbála, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár levéltárosának közlése. E-mail, Szombathely, 2022. június 2.

119 == A szerző felvétele (2020. július 23.).

120 == HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyuláné cím nélküli feljegyzése, 1993. február 18.

121 == A szerző telefoninterjúja Varga Lászlóval, 2022. március 22.

== Összefoglalás

Légrády Gyula hivatalosan 1956. november 7-én halt meg szívbetegségben vagy trombózisban Budapest VII. kerületében, ott, ahol az állandó lakhelye is volt. Légrády 13 évvel volt idősebb és 14–15 centiméterrel volt magasabb a Kollár Istvánként azonosított személynél. Légrádynak „különös ismertetőjele” és „esetleges fogyatékosága” a katonai nyilvántartás szerint nem volt.¹²² Akárcsak Kollár, ő is római katolikus családban született. Mindkettőjüket megkeresztelték, és a római katolikus egyház tagjai voltak.¹²³ Légrády körülmetélésére vonatkozóan – akárcsak Kollár esetében – nincs semmilyen adatunk. Légrády Gyula fényképei alapján is megállapítható, hogy izmos, kisportolt és jóarcú, elegánsan öltözködő személy volt.¹²⁴ A hivatalos adatok szerint 11 nappal korábban halt meg, mint a Kollár Istvánként azonosított személy. Futácsi Endrével feltehetően egy napon temették el, először a Városliget sarkánál lévő wc mellett. Légrádyt másodszer félig nyitott koporsóban, roncsolatlan arccal, családjá körében temették el Körmenten. Aznap, amikor Budapesten – ha lehet hinni az erre vonatkozó forrásoknak – Tóth Ilona először tett beismerő vallomást áldozatának Domonkos utcai eltemetéséről. Gyöngyösi és Gönczi csak másnap került szovjet fogságba. Az áldozatként meghatározott, később Kollár Istvánként azonosított személyt 1956. december 12-én hantolták ki a Domonkos utcai templomnál. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy antropológiai és kronológiai okokból a két személy, a Kollár Istvánként azonosított áldozat és Légrády Gyula nem azonos egymással. Légrády Gyula sem az exhumált, sem pedig az agnoszkált „Kollár Istvánnal” nem azonos.

10. kép

Légrády Gyula hadnagy zubbonya¹²⁵

122 == HM HIM KI 59294.1. Légrády Gyula hivatásos hadnagy. Nyilatkozat. Magyar Honvédelmi Minisztérium. Körmenten, 1946. 10. 26. Ebben szerepel továbbá, hogy „fekete hajú”, „kék szemű”, „kerek arcszabású” és „176 cm magas”.

123 == MNL-BKML, XXXIII. 1a, Kiskunhalas, születési anyakönyv, 1930. Kollár István, 388. bejegyzés. Kollár szülei is r. katolikusok voltak. Légrády Gyula. Születési anyakönyv, Körmenten, 1917. g. sz. alatt. Légrády szülei is r. katolikusok voltak. Légrády Gyula halálának adatait itt is feltüntették.

124 == Fényképei: HM HIM KI 59294.1. dossziében és Légrády Gyula hozzátartozóinak tulajdonában.

125 == A szerző felvétele (2020. július 23.). Forrás: Varga László tulajdonában.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

v-142621. Tóth Ilona Gizella és társai

v-142621/1. Tóth Ilona és társai

v-154422. Papp (Pap) István

2.5.2. Névmutató. Légrády Gyula

2.5.2. 349/128. Véghatározat. Légrády Gyula

2.5.2.-534/120. Véghatározat. Légrády Gyula

2.5.4. 101/64. Véghatározat. Légrády Gyula

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

xv.16. Térképtár

xv.20. Mikrofilmtár

6. IV.1404. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Igazoló Választmányának iratai

xxiii.119. Budapest Fővárosi Választókerületi Választási Bizottság iratai

xxv.4.a. Fővárosi Bíróság iratai. Büntetőperes iratok

3308/1957. Palotás József és társainak pere

xxv.101.b.6. Budapesti Fegyház és Börtön iratai. Férfi elítéltek mutatókartonjai

Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Központi Irattár
(HM HIM KI)

59294.1. Légrády Gyula (dosszié)

Magyar Jehova Tanúi Egyház archívuma (MJTE)

Video 5. Nytsz.: Vi-93.

Magyar Nemzeti Levéltár, Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár (MNL-BKVL)

xxxiii.1a., Bács-Kiskun megyei települések anyakönyvi másodpéldányai

Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár (SZEL)

iv.063. Plébániák levéltára. Körmendi plébánia iratai

=== Hivatkozott irodalom ===

1989. évi XXXVI. törvény

1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról.

2000. évi CXXX. törvény

2000. évi CXXX. törvény az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról. I. §.

Csapody, 2023

Jehova tanúi és a nyilas terror Nyugat-Dunántúlon. Egyéni sorsok a nagykanizsai internálótáborból a körmendi kivégzésig. *Századok*, I. sz. 155–187.

Eörsi, 2002

Eörsi László: Tóth Ilona. A valóság és a mítosz. *Beszélő*, 6. sz. 82–96.

Eörsi, 2011

Eörsi László: *A „Baross Köztársaság” 1956. A VII. kerületi felkelőcsoportok.* L’Harmattan, Budapest.

Farkas (összeáll.), é. n.

Körmend 1945. április 1-től. Városunk történelmének új fejezete kezdődik.

Összeállította: Farkas József: Kézirat. Körmendi Faludi Ferenc Könyvtár.

Horváth–Tulipán, 2006a

Horváth Miklós – Tulipán Éva: *In memoriam 1956.* Zrínyi, Budapest.

Horváth–Tulipán, 2006b

Horváth Miklós – Tulipán Éva: *Keresztutak – Magyar Néphadsereg 1956.* H&T Kiadó, Budapest.

Komjáthy, 1989

Komjáthy Kálmán: *Én így láttam... szülővárosomnak, Körmendnek fél évszázadát, 1939–1989.* Szerzői kiadás, Körmend.

Komjáthy, 2001

Komjáthy Kálmán: *Visszatekintés 72 év után, 1929–2001.* Szerzői kiadás, Körmend.

Koren, 2005

Koren Zsolt: A hosszútávfutó. Beszélgetés Valló Péterrel. *Színház*, 5. sz. 37–43.

Kiss – M. Kiss, 2007

Kiss Réka – M. Kiss Sándor: *A csalogány elszállt. Tóth Ilona tragikum.* Kairosz, Budapest.

M. Kiss, 2015

M. Kiss Sándor: *Csalogány-vadászok. Három tételben a Tóth Ilona-ügyről 1956–1966–1989. Kádár Jánosól – Kádár Jánosig.* Éghajlat, Budapest.

Szakolczai, 2016

Szakolczai Attila: *Gyilkosság különös kegyetlenséggel. A Tóth Ilona és társai per komplex vizsgálata.* BFL, Budapest.

Tarján, 2015

Tarján G. Gábor: Karhatalom a huszadik században Magyarországon.
Belügyi Szemle, 6. sz. 29–47.

==== Sajtó ====

Honvédségi Közlöny, 1942

Magyar Fórum, 1992

Vas Népe, 1995

==== Internetes hivatkozások ====

FamilySearch, 1950

Légrádi (Légrády) Lajos. Halotti anyakönyv. Körmend, 1950. 15. o. 87. fsz. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GR29-94YJ?i=22&cc=1452460&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6JY1-SC9J> (utolsó letöltés: 2023. január 13.).

FamilySearch, 1968

Légrádi (Légrády) Lajosné született Weszelovics (Veszelovics) Mária. Halotti anyakönyv. Körmend, 1968. 8. o. 38. fsz. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRK5-R1F?i=71&cc=1452460&cat=983858> (utolsó letöltés: 2023. január 13.).

Kolozsi–Barakonyi, 2016

Kolozsi Ádám – Barakonyi Szabolcs: Girbegurba fejfák a játszótéren. Index-
Fortepan. https://index.hu/fortepan/2016/10/23/girbe-gurba_fejfak_a_jatszoteren/ (utolsó letöltés: 2023. január 8.).

M. kir. Honvéd Ludovika Akadémia, 1942

M. kir. Honvéd Ludovika Akadémia, december 6-án felavatott akadémikusai (tablókép). <https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/static/uv/uv.html?key=20.500.12944/17584&fname=03.jpg.jpg> (utolsó letöltés: 2022. december 21.).

Marschal, 2016

Marschal Adrienn: Munkatáborok Komárom-Esztergom megyében. Csolnok, Oroszlány, Tatabánya. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola (Doktori értekezés). Budapest. http://real-phd.mtak.hu/387/1/Marschal%20Adrienn_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf (utolsó letöltés: 2022. december 21.).

Köszönetet szeretnék mondani az alábbi személyeknek:

Cselenkó Borbára levéltárosnak
Eörsi László történésznek
Gál Attila osztályvezetőnek
Göncz Balázs levéltárosnak
Jónás Zsolt informatikusnak
Kengyel Károly kutatónak
Kiss Marianne szerkesztőnek
Klein Ilona adatközlőnek
Kovács Eszter levéltárosnak
Marschal Adrienn történésznek
Mostbacher János kutatónak
Süveges Diána főelőadónak
Tóth Tamás temetőszociológusnak
Tulipán Éva történésznek
Ungváry Krisztián történésznek
Valló Péter rendezőnek
Végső István történésznek.

Szeretnék külön is köszönetet mondani Varga László és Vargáné Kametler Éva adatközlőnek, valamint a НМ НІМ КІ munkatársainak a képek és dokumentumok rendelkezésemre bocsátásáért.

Kulcsszavak

=====

Budapest, népbírósi tárgyalások, 1956

Szent István körút a Visegrádi utcától a Nyugati (Marx) tér felé nézve, 1956.

Fortepan / Nagy Gyula

/ Gyula Légrády's Role in the Trial of Ilona Tóth /

During the 1956 revolution and the brief fight for freedom, Ilona Tóth, a medical student, was chief of a unit in Domonkos Street, which was servicing a nearby hospital. After the suppression of the revolution, she, along with two colleagues, was indicted for brutally murdering István Kollár. The verdict of the People's Tribunal was death sentence for all the accused, which was carried out in 1957. After the change in the political system, the judgment against Ilona Tóth was annulled. However, there was no new trial and thus no clarification of whether Ilona Tóth and her partners had actually committed the crime they were charged with. Researchers tried to uncover the facts. They determined from the body of the deceased that he was not the victim of the alleged murder. Thus, the key evidence of the crime, the body, the so-called corpus delicti, was missing. It was suggested that the body found was not that of István Kollár. Autopsy on the exhumed person proved that he could not have been István Kollár. In case Ilona Tóth and her partners had murdered anybody, it could possibly have been Gyula Légrády(y). Other than what was found in a brief police report about him, nothing else was known; it was a mystery who he really was, which gave rise to various hypotheses. Based on newly uncovered facts, the article describes Gyula Légrády's life and reconstructs the story of his death and burial.

Miklós utcai autóbusz-végállomás,
mozgó újságos stand, 1962.

Fortepan /Budapest Főváros Levéltára /
Városrendezési és Építészeti Osztályának
fényképei

===== *Csatári Bence* =====

/// A Tájékoztatási Hivatal kapcsolata a kormányzattal 1958–1963 között

=== Bevezetés

A pártállami időszakban a sajtóügyeket¹ a hatalom előszeretettel használta fel agitációs célokra, arra, hogy meggyőzze a társadalmat a kommunizmus felsőbbrendűségéről a nyugati demokráciákkal szemben.² Ennek érdekében az információáramlást erőszakosan befolyásolta, ami végső soron leginkább azt a célt szolgálta, hogy elhitesse a társadalommal a „proletárforradalom” világszintű elterjedésének reális lehetőségét és azt, hogy az egalitárius eszmék Magyarországon is tudnak győzni. Mindez szovjet mintára és nyomásra történt, a keleti blokk többi országához hasonlóan, bár érthető módon minden szocialista államban – azok társadalmi-gazdasági-kulturális sajátosságaihoz igazodva – más-más témakörök kaptak hangsúlyt a tömegkommunikációban. Jelen tanulmányban azt szeretnénk megvilágítani, hogy Magyarországon az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után néhány évvel mely kormányzati egységekkel működött együtt, illetve adott nekik utasításokat a legintenzívebben az a Tájékoztatási Hivatal (ТН), amely a legtágabban értelmezett sajtótermékek (írott és elektronikus médiumok) egyik pártállami ellenőrzési fóruma volt. Ezenkívül választ keresünk arra, hogy a sajtóirányításnak ez a része mely kérdésekkel foglalkozott leginkább, illetve hogy ezek tematizálásában mennyire lépett fel proaktív módon. Ennek tisztázására kézenfekvő felhasználni és elemezni a ТН Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található általános és titkos ügykezelésű iratait, valamint óhatatlanul szükség van a párközpont tematikus osztálya, az Agitációs és Propaganda Osztály (АРО) idevágó iratainak ismeretére, mert a két szerv között nagyon szoros munkakapcsolat alakult ki sajtóügyekben. Ezek taglalása közben pedig következtetni

1 == A magyar sajtó általános történetéhez lásd: Murányi, 1994: 201–229.

2 == Brown, 1971: 26–28.

tudunk a két szerv viszonyára és arra, hogy mely ügyekben tartották a legfontosabbnak a közvetlen irányítást, és esetlegesen mely szakterületen elégedtek meg a kevésbé szoros ellenőrzéssel.

= = = Az állampárti sajtópropaganda helye a kormányzatban

A legfőbb végrehajtó hatalom gyakorlása a Kádár-rendszerben a pártállami viszonyoknak megfelelően a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezető testületeinek, elsősorban a Politikai Bizottságnak (PB), valamint a Központi Bizottság (KB) titkárainak a kezében volt. Az MSZMP KB Jászai Mari téri székházában, a nemes egyszerűséggel csak pártközpontnak vagy „Fehér Ház”-nak nevezett épületben dőlték el a tömegkommunikáció ügyei is, amelyet az MSZMP KB APO vezérelt. Innen, alig húszfős apparátussal irányították többek között a főszerkesztőket és a Magyar Rádió és Televízió vezetőit, itt vitatták meg a legégetőbb személyi és cenzurális problémákat, és PB utasítására itt dolgozták ki azokat a stratégiákat, amelyeket a későbbiekben – a PB jóváhagyása után – alkalmaztak a média területén.

Az 1956 végétől 1958 elejéig tartó alig több mint egy esztendő után leszámítva – amikor az MSZMP KB APO a Minisztertanács fennhatósága alá tartozó TH-val vállalva, illetve versengve vezette a médiát – az APO volt az, amely a végső szót kimondta a legfontosabb ügyekben. Mivel azonban alkalmazottainak véges létszámából következően nem tudott a média minden egyes szereplőjére egyforma hatékonysággal hatással lenni, és egyébként is a pártállam legfelsőbb vezetésének mintájára ez a két szerv felosztotta egymás között a szerepeket, a TH továbbra is szerepet játszott a médiairányításban. Ha úgy tetszik, az APO kisinasaként ugyan, de jelen lehetett a tömegkommunikáció csatornáinak irányításában, és voltak ügyek, amelyek lebonyolításával a TH-t bízták meg. Ide sorolhatók többek között a lapengedélyezések, amelyekben a TH volt a végrehajtó szerv, és amelyekkel nem kismértékben gyakorolta a cenzurális hatalmat, a legégetőbb kérdésekben azonban e téren is kikérték az APO véleményét. A lapok főszerkesztőinek tartott rendszeres üléseket úgyszintén a TH vezényelte le, amelyeknek hangulata sokszor hasonlított egyfajta raportra, hiszen ezeken a fórumokon nemcsak az újságok irányában támasztott kormányzati elvárásokat ismertették, hanem a TH vezetői kifejtették a véleményüket a sajtó munkatársainak addig végzett munkájáról, és ha valami nem tetszett nekik, azt nemegyszer keresetlen szavak kíséretében juttatták kifejezésre.³ Naményi Géza, aki 1959–1969 között vezette a TH-t, 1959. április 19-én például így fogalmazott, amikor afőlött méltatlankodott, hogy a lapvezetők nem küldték el neki az újságírók másodállásáról és nyelvtudásáról készített összegzéseiket: *„Általában jól értesült több egybehangzó forrásból száрма-*

³ = A TH működési elveiről és a médiapolitikában betöltött kezdeti szerepéről lásd: Csatóri, 2015.

zó hír szerint ma már 17-e van, sőt dél is elmúlt, javaslom tehát, hogy mindenki tartsa meg a kért határidőket, mielőtt goromba leszek.”⁴

A TH a PB 1958-as határozata⁵ alapján az állami szervek működése során keletkezett utasításokról – a Minisztertanács, az Elnöki Tanács és az országgyűlési bizottságok döntéseiről – általában havi rendszerességgel tájékoztatta a sajtó vezető munkatársait. Ugyanezt a párt részéről szintén havonta az APO, illetve negyedévente annak a KB-propagandát felügyelő titkára végezte el. Elvileg Kádár János első titkárként félévente összehívhatta volna a sajtó képviselőit, de ennek lehetőségével a pártvezér csak nagyon ritkán élt, a kommunikációt legtöbbször informális úton rendezte el. Ugyanígy, a különböző nemzetközi sajtódelegációkban helyet foglaltak mind az APO, mind a TH képviselői.⁶ Ezenkívül – legfőképpen azért, mert maga is kormányzati szerv volt – a TH a minisztériumokkal napi szinten is tartotta a kapcsolatot különböző operatív teendők kapcsán. Ennek a szövevényes hálózatnak a működési elveit számos esettanulmánnyal mutatjuk be a következőkben. Vizsgálódásunk kezdeti időpontjául azért választottuk 1958 elejét, mert ekkorra már eldőlt az APO és a TH közötti párharc, záró évnek pedig az 1956-os forradalom és szabadságharc utáni megtorlás végét (1963) jelöltük ki. Az intézménytörténet-írás hagyományaival szemben tehát nem a TH vezetőinek regnálása lett a kronológiai cezúra meghatározásának szempontja, hanem a Kádár-rendszer közpolitikájának alakulása. Így a Gyáros László elnöksége (1958–1959) utáni Naményi Géza-korszakot 1963-ig, a pártállami tömegkommunikáció által általánosként propagált amnesztia meghirdetéséig tárgyaljuk.

A pártállami sajtóirányítás⁷ tendenciózus volta nem igényel különösebb bizonyítást, továbbá a kortársak tisztában voltak azzal is, hogy „a sorok között olvasás” a célravezető, ha értelmezni szeretnék a híreket. Az MSZMP-nek, ahogy jogelődjének, a Magyar Dolgozók Pártjának is az volt az elsődleges elvárása a médiától, hogy propagálja a kommunizmus vívmányait, s ezzel együtt lesújtó kritikával illesse a nyugati demokráciák helyzetét; így kerültek előtérbe egyebek mellett a szocialista nehézipari beruházások és az életszínvonal emelését szolgáló intézkedések, míg a nyugati társadalmi problémák vagy politikai csatározások eleve negatív színben lettek feltüntetve, nemegyszer túlzó módon. Ehhez persze a valóságot kellett sokszor tendenciózus módon beállítani, s emiatt a sajtóban megjelent hírek nem feltétlenül a tényeket

4 = = MNL OL XIX-A-24-b (10. doboz); Takács, 2012: 130.

5 = = Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata a sajtó helyzetéről, feladatairól. Vass-Ságvári (szerk.), 1973: 174–175.

6 = = Takács, 2012: 128. A pártállami tömegkommunikáció kialakulásáról lásd: Romsics, 2002: 359–376.; Szabó, 2000: 66–89.; Bajomi-Lázár, 2005: 19–51.; Heller–Némedi–Rényi, 1992: 109–118. A polgári demokráciák tömegkommunikációjának alapvetéseiről lásd: Habermas, 1971.

7 = = A magyar sajtó általános történetéhez lásd: Murányi, 1994: 201–229.

közölték, hanem agitáltak a pártállam mellett. Ilyen körülmények között írott ma-
laszt maradt az 1949. évi XX. törvénnyel életbe léptetett, szovjet mintára készült al-
kotmányban megfogalmazott lelkiismereti, szólás- és sajtószabadság. Valójában a cen-
zurális megfontolások játszották az elsődleges szerepet, amit jól mutat a sajtóról szó-
ló 1959-es PB-határozat, miszerint „nem a szenzációéhség vagy érdekesség szempontjai,
hanem politikai megfontolások döntenek el, hogy bizonyos fontos, főleg belpolitikai anya-
gok megjelenhetnek a lapokban vagy sem”.⁸ Ez a PB 1958-as sajtóhatározatának tapasztalatairól szóló, 1959. február 24-én született PB-határozat megállapította, hogy a párt-
állam szempontjából egy év alatt javult az újságírók elvi meggyőződése, és már nem
fogalmaztak meg annyi fenntartást a rezsimmel szemben, tehát az újságírók többsé-
gét szelíd erőszakkal vagy pusztán a hatalom tehetetlenségi nyomatóka által sikerült
a Kádár-rendszer mellé állítani.⁹ Ez az 1959-es PB-határozat megállapította, hogy 1958-
ban a médiumok teljes mértékben a párt politikáját támogatták, és még az 1958-as
parlamentari „választás” sikeréből is kivették a részüket. A szöveg büszkén említette
a másfél milliós példányszámú politikai napilapokat, holott ezek egy részét egészen
biztosan politikai presszió hatására, de legalábbis megfelelési kényszerből fizették elő.
Ugyanakkor hiányolta a sajtó kezdeményező szerepét a politikai életben, ezek között
hozta fel, hogy a tévesítés mellett nem kellőképpen agitáltak, illetve azt is, hogy kevés
üzemi riport született. Ugyancsak hiányolta a kellő intenzitású antiimperialista prop-
agandát, valamint sérelmezte azt, hogy a kommunista ideológia szempontjából nega-
tívnak tartott társadalmi jelenségeket (ide sorolható vélelmezhetően az alkoholizmus
vagy a munkahelyi morál alacsony színvonala) – amelyek mihamarabbi felszámolását
sürgették – magától értetődőnek állították be a lapokban.¹⁰

= = A TH kapcsolata a kormánnyal Gyáros László elnöksége alatt (1958–1959)

1958 elején személyi változások történetek a TH élén. Az első és egyben utolsó doku-
mentum, amely a Szirmai Istvánt váltó Darvasi István addigi elnökhelyetteset elnök-
ként említi, 1958. január 27-én kelt.¹¹ Darvasit azonban rövidesen az MSZMP KB APO

8 == Vass–Ságvári (szerk.), 1973: 312.

9 == MNL OL M-KS 288. f. 5/119. ó. e. A határozat tapasztalatairól a különböző orgánumok
is beszámoltak a területileg illetékes pártbizottságokon keresztül az APO-nak. Így
tett a Népszava is 1960. március 4-én, amikor lojális módon megállapították, hogy
a szerkesztőség igyekezett megszívlelni a határozatban foglaltakat. Egyúttal számba
vették, hogy miben javult a munkájuk, illetve hogy miben kellett még javulniuk.
MNL OL M-KS 288. f. 22/1960 g. ó. e.

10 == MNL OL M-KS 288. f. 22/1959 6. ó. e.

11 == Az irat Debrecen Megyei Jogú Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága (VB) elnökétől
származik, amelyben azt kéri a TH-tól, hogy tegyék lehetővé körzeti rádióstúdió
létrehozását a városban. MNL OL XIX-A-24-a 2. doboz. 59/1958. Ez év január 24-én
az *Esti Hírlap* munkatársa még helyettes vezetőnek aposztrofálta Darvasit egy

osztályvezető-helyettesének nevezték ki.¹² Február 4-én azonban a Magyar Távirati Iroda (MTI) sajtóorgánumok számára történő eseménynaptár-összeállítási kötelezettségéről szóló dokumentumot már a korábban a TH Sajtó Osztályát vezető Gyáros László írta alá, mint a TH elnöke.¹³ Egy 1959-es irat pedig Naményi Gézát, a Tájékoztatási Osztály korábbi vezetőjét nevesíti a TH elnökhelyetteseként.¹⁴ A hivatalban azonban csak a vezető személyek tekintetében történt változás, a szervezeti struktúra változatlan maradt. Az egységek közül jelentőségében egyértelműen kiemelkedett a Tájékoztatási Osztály, amely közvetlenül tartotta a kapcsolatot a sajtóorgánumok vezetőivel, főszerkesztőivel, és itt tettek konkrét lépéseket a TH-hoz a pártközpontból befutó utasítások végrehajtására. 1958. április 26-án ugyanakkor a TH elnöke kérte a Pénzügyminisztérium Költségvetési Főosztályától, hogy Tájékoztatási Osztályon belül működő, a külföldről érkező sajtótermékek ellenőrzését ellátó csoport létszámát négy fővel emeljék meg, mert dinamikusan megnőtt a feldolgozandó információ-mennyiségük. Ez a csoport egyébként 1956-ban még a Művelődésügyi Minisztériumban látta el feladatát, 1957 májusában vette át a TH.¹⁵

Már Gyáros László aláírásával születtek meg 1958. április 25-én azok az intézkedések, amelyek – a Minisztertanács egyetértésével – a sajtóorgánumok vezetőinek fizetését állapította meg a TH vezetője. A *Magyar Nemzet* főszerkesztői állására Mihályfi Ernő addigi művelődésügyi miniszterhelyettest (nem mellesleg az Elnöki Tanács tagját) nevezték ki, aki ezért havonta 4600 forintot kapott. (Ez a korabeli átlaghoz képest messze magasabb fizetést jelentett, egy átlag értelmiségi ennek hozzávetőleg a harmadát kereste ebben az időszakban, de a többi felelős szerkesztőnek is 1900 és 3200 Ft között mozgott a bére.) Ennek felét a lapot megjelentető Lapkiadó Vállalatnak kellett fizetnie, amiről Gyáros László értesítette Sala Sándort, a vállalat vezetőjét.¹⁶ 1959. október elején pedig Szabolcsi Miklóst az *Élet és Irodalom*hoz kellett elhelyezniük félállásban (!), felelős szerkesztőnek. Erre Aczél György, a művelődésügyi miniszter első helyettese kérte meg Naményi Gézát. Szabolcsit visszamenőleges hatállyal, október 1-jétől nevezték ki, amiről október 5-én értesítették Sala Sándort. Az új szerkesztőnek havi 1700 forintos fizetést állapítottak meg; ez a TH elnökének jog-

olyan ügy kapcsán, amelynek során elmarasztalták a lapot, mert az Országgyűlés bizottságainak munkájáról túl korán (!) adott hírt. MNL OL XIX-A-24-a 2. doboz. 54/1958. A TH-n belüli hatalmi viszonyok tisztázását egy másik dokumentum tovább bonyolítja. Ebben 1957. szeptember 19-i dátummal Siklósi Norbertet aposztrofálták a TH helyettes vezetőjének. MNL OL XIX-A-24-b 3. doboz. 1264/1957. Ez utóbbi állítást cáfolja egy másik irat, amelyen Siklósi Norbert neve TH osztályvezetőként szerepelt 1957. október 16-án. MNL OL XIX-A-24-b 3. doboz. 1258/1957.

12 == MNL OL XIX-A-24-a 3. doboz. 235/1959.

13 == MNL OL XIX-A-24-a 2. doboz. 74/1958.

14 == MNL OL XIX-A-24-a 3. doboz. 285/1959.

15 == MNL OL XIX-A-24-a 2. doboz. 168/1958.

16 == MNL OL XIX-A-24-a 2. doboz. 172/1958. A *Magyar Nemzethez* felelős szerkesztőnek kinevezett Révész Jenő illetményét ugyanakkor 4500 forintban állapították meg.

köre volt, de szinte biztos, hogy a korabeli informális eljárásrend alapján ebben is egyeztettek Aczél Györggyel.¹⁷ A TH tartotta a kapcsolatot a médiumokkal, a sajtópolémiákat mederben tartotta, a minisztériumokat pedig azok sajtóosztályain keresztül a lapok által felvetett problémák megválaszolására és megoldására ösztönözte. A tárcák sajtóosztályai ugyanis leginkább a problémák szőnyeg alá söprésében voltak érdekeltek, alapelvük ugyanis az volt, hogy abból lehet a legkevesebb nehézség, ha azokról nem beszélnek vagy közölnek adatokat. A TH a pártállami sajtóviszonyoknak megfelelően az újságírókat sok esetben közvetlenül is instruálta a politikusokkal készített interjúk vagy sajtótájékoztatók során felteendő kérdéseik megfogalmazásában, ugyanis a hatalom birtokosai nem szerettek váratlanul kérdéseket kapni, azokat előre egyeztetni kellett velük, hogy felkészülten tudjanak megnyilvánulni.

= = Kézi irányítás: a főszerkesztői értekezletek 1959–1963 között

A TH működése során Naményi Géza 1959-ben kezdődő elnöksége alatt is szinte mindegyik minisztériummal tartotta a kapcsolatot, ami érthető, hiszen gyakorlatilag minden tárcának voltak a sajtóval kapcsolatos ügyei. A PB 1960. augusztus 30-i ülésén úgy döntött,¹⁸ hogy a népgazdaságot érintő átfogó kérdésekben csak az illetékes szakminiszterek vagy helyetteseik jogosultak nyilatkozni, és ők is csak úgy, ha előtte konzultáltak a tematikus pártszervekkel.¹⁹ Ebből szintén világossá válik a pártszervek állami apparátus feletti dominanciája. A TH vezetőjét már a Kádár-rendszer kezdeti éveiben is ellátták, a kormányülések – jellemzően informálisan – a médiairányításra vonatkozó instrukciókkal. A TH vezetője politikai súlyának növekedését mutatja, hogy az 1962. március 8-án kelt 3066/1962. számú kormányhatározattal arról intézkedtek, hogy a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) elnöke és a Minisztertanács Tanácsszervek Osztályának mindenkor vezetője mellett a TH első embere is rendszeresen részt vehet a kormány ülésein, tanácskozási joggal.²⁰ Az itt kapott információk is visszaköszöttek a TH által tartott rendszeres főszerkesztői üléseken az egyes szerkesztőségek felé megfogalmazott instrukciókban.²¹

17 = = MNL OL XIX-A-24-a 3. doboz. 187/1959. Szabolcsi Miklós előtt nem kisebb személyiség, mint Mesterházi Lajos töltötte be a lapnál ezt a posztot. MNL OL XIX-A-24-b 3. doboz. 1160/1957.

18 = = MNL OL M-KS 288. f. 5/198. ő. e.

19 = = MNL OL XIX-A-24-b 17. doboz. 314/1962.

20 = = MNL OL XIX-A-24-b 16. doboz. 124/1962.

21 = = Naményi Gézának volt olyan kezdeményezése is egy Darvasi Istvánnak írt feljegyzésében 1960. december 7-én, hogy a Minisztertanács és a kormány Gazdasági Bizottságának üléseire az MRTV és az MTI riportereit, valamint a napilapok és a legnagyobb példányszámú hetilapok főszerkesztőit is hívják meg, ennek pozitív irányú fejleményeiről azonban nincsen tudomásunk. MNL OL XIX-A-24-b 11. doboz. 562/1960.

A Kállai Gyula által 1960 áprilisától havonta összehívott főszerkesztői értekezleteken, melyeken a politikus nem mindig vett részt, a Minisztertanács sajtóügyeket is felügyelő első helyettese általában az utolsó négy-öt minisztertanácsi ülés rendeleteit, határozatait magyarázta a meghívottaknak: a *Népszabadság*, a *Népszava*, a *Magyar Nemzet*, az МТИ, a *Magyar Rádió és Televízió*, az *Esti Hírlap*, a *Népsport*, a *Filmbíradó*, a *Hétfői Hírek*, a *Jövendők*, a *Magyar Ifjúság*, a *Nők Lapja*, a *Országvilág*, a *Szabad Föld*, a *Figyelő* és a *Ludas Matyi* főszerkesztőinek, valamint a párt КВ АРО Sajtóosztálya vezetőjének, a Magyar Újságírók Országos Szövetsége főtítkárának és a Külügyminisztérium Sajtó Osztálya vezetőjének. Ezenkívül kormányzati előterjesztésekről, jelentésekről, beszámolókról is ejtett szót Kállai Gyula, az erre vonatkozó iratokat pedig a ТН gyűjtötte egybe a számára. Ezekben az alkalmon jelezte továbbá a kormányfőhelyettes a vezető politikusok sajtóval szembeni éppen aktuális igényét, valamint észrevételeit. A bennfentesebb főszerkesztőknek megengedték, hogy ezen a szűk plénumon feltegyenek előre egyeztetett kérdéseket Kállai Gyulának, és azt is megbeszélték, hogy az elhangzottakból mi az, ami publikus, és mi az, amit csak háttérinformáció gyanánt ismertettek velük. A felmerülő kérdéseket ugyancsak a ТН szerkesztette egybe a havi, általában minden hónap első szerdáján 10 órakor kezdődő alkalmakra.

Kivételes alkalmakkor a ТН-ban rendezett főszerkesztői ülésekre a fentiekén kívül meghívták a rádió Idegennyelvű Főosztályának vezetőjét, a *Néphadsereg*, az *Élet és Irodalom*, a *Falusi Vasárnap*, a *Film*, *Színház*, *Muzsika*, valamint a kizárólag külföldön terjesztett *Magyar Hírek* című lapok vezetőit is.²² A főszerkesztői üléseken 1960-ban a lehető legkülönbözőbb témákat tárgyaltak meg, egyebek mellett az ukrán kultúra ünnepeiről, az újságírók fizetésének befagyasztásáról, az országos kukoricatermesztési tanácskozásról vagy a „felszabadulás” 15. évfordulóján rendezett ünnepségekről ejtettek szót.²³ Trautmann Rezső az építőipari²⁴ és műemlékvédelmi²⁵ kérdésekről, Benke Valéria az „iskolareformról”,²⁶ Losonczy Pál az időszerű mezőgazdasági kérdésekről,²⁷ Nyers Rezső pénzügyminiszter a vállalatoknál bevezetett nyereségrészesedési rendszerről,²⁸ Czottner Sándor tárcavezető a nehézipari beruházások ütemezéséről²⁹ adott tájékoztatást, de kitértek a Hazafias Népfront

22 == MNL OL XIX-A-24-b 10. doboz. 156/1960.

23 == MNL OL XIX-A-24-b 12. doboz. Az 1960. január 15-i főszerkesztői értekezlet iratai.

24 == MNL OL XIX-A-24-b 12. doboz. Az 1960. március 4-i főszerkesztői értekezlet iratai.

25 == MNL OL XIX-A-24-b 12. doboz. Az 1960. augusztus 16-i főszerkesztői értekezlet iratai.

26 == MNL OL XIX-A-24-b 12. doboz. Az 1960. március 18-i és 1960. szeptember 2-i főszerkesztői értekezlet iratai.

27 == MNL OL XIX-A-24-b 12. doboz. Az 1960. július 8-i főszerkesztői értekezlet iratai.

28 == MNL OL XIX-A-24-b 12. doboz. Az 1960. szeptember 30-i főszerkesztői értekezlet iratai.

29 == MNL OL XIX-A-24-b 12. doboz. Az 1960. december 6-i főszerkesztői értekezlet iratai.

1960-as országos kongresszusára is.³⁰ Novemberben Kállai Gyula hosszasan, ugyanakkor semmitmondóan elemezte a magyar sajtó helyzetét, amelynek munkájával alapvetően meg volt elégedve. Ugyanezen az értekezleten Bányász Rezső az APO Sajtóosztálya részéről elemezte a Magyar Rádió és Televízió (MRTV) munkáját.³¹

Az 1960. december 6-i főszerkesztői értekezleten egy kifejezetten kényes téma került terítékre, ugyanis a budapesti Szabadság téren a november 7-i ünnepségen a 23 meghívott főszerkesztő közül mindösszesen egy fő jelent meg, s ezt egy felszólaló – hogy ki, nem lehet tudni, mert a feljegyzésen nem jelezték – meglehetősen rossz néven vette. Elmondta azt is, hogy a szovjet hősi emlékmű tözsomszédságában lévő amerikai nagykövetségen bizonyára az lett volna a legnagyobb csemege, ha alig lézengenek érdeklődők, miközben a szovjet nagykövetség teljes személyzete koszorúzik a saját hadseregük emlékműve előtt.³² Az eset arra is rávilágít, hogy a szovjet megszállást még a legfontosabb sajtóorgánumok vezetői is fenntartással kezelték, bár azt egyelőre homály fedi, hogy tudtak ennyien távol maradni a Szovjetunió számára talán legfontosabb magyarországi rendezvénytől.

A főszerkesztői értekezleteken 1961-ben is fajsúlyos témák kerültek elő. Ajtai Miklós, az Országos Tervhivatal elnöke 1961. október 30-án a második öt éves terv kérdéseiről beszélt,³³ 1961. április 14-én többek között a Vatikáni Rádió, illetve a mezőgazdaság helyzete került szóba.³⁴ 1961. február 7-én Naményi Géza az előző évre vonatkozó, a népgazdaságról szóló belső kormányhatározatot ismertette, amelyet értelemszerűen nem tettek közzé, de éppen emiatt kellett annak tartalmát megbeszél-
ni a gazdasági rovatvezetőkkel. A dokumentum többek között megfogalmazta, hogy az eredmények annak is köszönhetőek, hogy terven felül növelték a gazdasági egységek létszámát. Kritikaként pedig azt, hogy a háztáji állatállomány száma túl lassan növekedett.³⁵

A főszerkesztői értekezletek sora folytatódott 1962-ben is. Egy alkalommal Szirmai István KB-titkár vezette az ülést, aki nem a Parlamentbe, hanem saját terepére, a pártközpontba hívta össze a médiumok vezetőit. Ezen az – egyébként dátum nélkül rögzített – ülésen Gáspár Sándor adott tájékoztatót a VIII. pártkongresszus tiszteletére induló szocialista munkaverseny előkészületeiről.³⁶ 1962. májusban Tausz János belkereskedelmi miniszter tartott főszerkesztői értekezletet, amelyben a TH

30 == MNL OL XIX-A-24-b 12. doboz. Az 1960. május 27-i főszerkesztői értekezlet iratai.

31 == MNL OL XIX-A-24-b 12. doboz. Az 1960. november 2-i főszerkesztői értekezlet iratai.

32 == MNL OL XIX-A-24-b 12. doboz. Az 1960. december 6-i főszerkesztői értekezlet iratai.

33 == MNL OL XIX-A-24-b 15. doboz. Az 1961. október 30-i főszerkesztői értekezlet iratai.

34 == MNL OL XIX-A-24-b 15. doboz. Az 1961. április 14-i főszerkesztői értekezlet iratai.

35 == MNL OL XIX-A-24-b 15. doboz. Az 1961. február 7-i főszerkesztői értekezlet iratai.

36 == MNL OL XIX-A-24-b 17. doboz. 172/1962. A VIII. pártkongresszus érintőlegesen foglalkozott a hazai sajtóviszonyokkal is. Megállapították, hogy fejlődött a média, ami azt jelentette, hogy a pártállamot jobban kiszolgálta, mint néhány évvel azelőtt.

feljegyzése szerint a belkereskedelmi problémákról volt szó, kiemelten kezelve az iparcikkekben jelentkező krónikus áruhiányt.³⁷ 1962 júniusában egy (pontos dátum nélküli) TH-feljegyzés Doleschall Frigyes egészségügyi miniszter védőoltásokról szóló beszámolóját osztotta meg a meghívott főszerkesztőkkel és kollégáikkal (összesen általában 50 ember kapta meg a dokumentumot),³⁸ 1962. június 22-én pedig Ilku Pál művelődésügyi miniszter beszélt a továbbtanulás mechanizmusáról a főszerkesztőknek.³⁹ Utóbbi megnevezésben jó adag eufemizmus is volt, hiszen ez alkalommal azt taglalták hosszasan, hogy a munkás-paraszt származású jelentkezőket hogyan kell a lehető legnagyobb előnyhöz juttatni polgári vagy netán nemesi származású vetélytársaik rovására. 1962. augusztus 13-án Incze Jenő külkereskedelmi miniszter a KGST és a Közös Piac, valamint Magyarország külkereskedelmi helyzetét tárta fel a főszerkesztőknek a TH irodájában, a Parlamentben.⁴⁰ Kovács Imre élelmiszerügyi miniszter 1962. szeptember 28-án Magyarország lakosságának fogyasztási helyzetéről,⁴¹ Bognár József, a Magyarok Világszövetségének elnöke pedig 1962. november 9-én a Belügyminisztérium érdeklődését is felkeltő, emigrációval kapcsolatos pártállami politikával foglalkozott.⁴²

= = Főszerkesztői megfontolások – A TH és a Pénzügyminisztérium kapcsolata

Nagy jelentőségű volt a főszerkesztői értekezletek sorában az – az iratok alapján pontosan nem datálható – 1961. szeptemberi tanácskozás, amelyen az elnöklő Kállai Gyula mellett a tárcák miniszteri vagy miniszterhelyettesi szinten képviseltették magukat. Ezen megfogalmazták, hogy „fegyvertársi” szintre kell emelni a minisztériumok és a sajtó kapcsolatát, azaz – a szlogenek szintjén legalábbis – egyenrangú félként kell kezelni a hatalmat és a médiát. Ez az elképzelés azonban nem valósult meg, hiszen a pártállam sohasem tekintette egyenlő partnernek a médiát, inkább „fegyverhordozónak” tartotta, nem pedig „fegyvertársnak”. Az értekezleten a főszerkesz-

Az APO ezt követően és ennek jegyében megfogalmazott feljegyzésében hangsúlyozta többek között az újságírók ideológiai képzettsége emelésének kívánalmát, a lapok kulturális színvonal-növekedésének, valamint a tömegbefolyásolás intenzívebbé tételének szükségességét, illetve azt, hogy lett volna igény egy színvonalas családi képes magazinra is. MNL OL M-KS 288. f. 22/1962. 10. ő. e. 194–204.

37 == MNL OL XIX-A-24-b 17. doboz. 216/1962.

38 == MNL OL XIX-A-24-b 17. doboz. 218/1962.

39 == MNL OL XIX-A-24-b 17. doboz. 298/1962.

40 == MNL OL XIX-A-24-b 17. doboz. 336/1962. Naményi Géza 1962. augusztusi feljegyzésében kifejezésre juttatta, hogy a KGST működésével kapcsolatban a lakosságot az addigiaknál jobban kell tájékoztatni. Nyilvánvalóan ez is a kommunista sikerpropaganda része volt, amellyel bizonyítani szerették volna a szocialista blokk felsőbbrendűségét a nyugati világ felett. MNL OL XIX-A-24-b 17. doboz. 374/1962.

41 == MNL OL XIX-A-24-b 17. doboz. 398/1962.

42 == MNL OL XIX-A-24-b 17. doboz. 520/1962.

tők ígéretet tettek arra, hogy megkövetelik beosztottaiktól a precíz munkát, a megírt cikkeket megjelenés előtt bemutatják az interjúalanyaknak, ha pedig a közzétett cikkben találunk bármiféle kivetnivalót a minisztériumokban, annak feltétlenül utánajárnak és korrigálják, és ha kell, alkalomadtán retorziót is alkalmaznak (ez súlyosabb esetekben lehetett prémiummegvonás, sőt külsős munkatárs esetén a flekkdíj ki nem fizetése is). Azt is vállalták, hogy a helyi vállalati vagy kulturális vezetők beszédéből is idéznek, ha már amúgy is írnak az eseményről. A miniszterek ennek viszonzásaként partnerséget ajánlottak a sajtó képviselőinek az információk szolgáltatásában, természetesen az állami, katonai és hivatali titkok kivételével. Még azt is kilátásba helyezték, hogy ha az illetékességi területükön visszásságokat észlelnek, akkor felhívják azokra a főszerkesztők figyelmét. Emellett szabad bejárást ígértek a fenntartásuk alatt álló üzemekbe, hogy az újságírók elvégezhesék munkájukat (ezt nem mindig váltották valóra). Álságos módon kijelentették, hogy „cenzúra nincs”, a tárcák csak az adatok javítására szorítkozhattak a cikkek előzetes átvizsgálásakor.⁴³ Ez azért nem állta meg a helyét, mert eleve voltak olyan témák, amelyekről nem lehetett írni, ezen túl pedig az újságíró, a szerkesztő, rovatvezető vagy szükséges esetben a főszerkesztő házon belül is gyakorolhatta az (ön)cenzúrát. Adott esetben még így is szükség lehetett arra, hogy a minisztériumok belenyúljanak a cikkek szövegébe, és számos példát találunk a már megjelent írások miatti retorziókra is.

Az 1961. szeptemberi értekezletet követően több tárcán belül is tanácskozást tartottak, amelyeken a kormányzat és a sajtó viszonya javításának lehetőségeit tárgyalták meg, ezekre pedig rendszerint meghívták a ТН vezetőjét. Az egyes tárcák és a ТН ennél fogva jellemzően konkrét ügyek mentén kapcsolódtak egymáshoz, amelyek megoldásához a ТН jelentős mértékben hozzájárult. A Pénzügyminisztérium kollégiumának erre a célra összehívott ülésére 1961. október 16-án került sor. Ennek anyaga rávilágít: a kormányzat tisztában volt azzal, hogy a médiát jó lehet használni a rendszer közvéleménnyel való elfogadtatására. Ennek érdekében például jól megválogatott pénzügyi adatokat is hajlandóak voltak közzétenni. Bárdos György titkárságvezető önkritikusan megjegyezte: nem volt kielégítő a Pénzügyminisztérium és a sajtó kapcsolata, ezért főosztályaik munkatervébe felvették, hogy ezen az állapoton javítsanak, illetve elkészítették a minisztérium féléves sajtótervét is. A korabeli viszonyokból fakadóan kissé szokatlan, mondhatni üdítő kivételként hat ez a hangvétel, mert a rezsim általában úgy gondolta, hogy a média van értük, és nem fordítva. (Persze nem lehetünk biztosak abban, hogy ez az elhatározás őszinte felismerésből született.) A titkárságvezető – a korai Kádár-rendszerre jellemző módon – úgy gondolta, hogy elég, ha egy másféle munkakörrel egyébként is leterhelt főelőadó intézi a minisztérium sajtóügyeit, ami óhatatlanul a kommunikációs tevékenység rovására ment, nem beszélve arról, hogy nem is volt szakember az illető. Min-

43 == MNL OL XIX-A-24-b 18. doboz. 576/1962. A tanácskozás anyaga megtalálható az MSZMP KB APO iratai között is. MNL OL M-KS 288. f. 22/1961 7. ő. e. 176–184.

denesetre ez jól jellemzi a hatalom kétarcúságát a médiával kapcsolatban: nagy nyilvánosságot akartak (persze csak azokban az ügyekben, amelyek nekik fontosak voltak, a kényes témákat igyekeztek elhallgatni) – a diktatúra jellegéből fakadóan ezt meg is kapták –, ugyanakkor nem voltak hajlandók áldozni alapvető munkaerő- és szakmai tényezőkre, amelyek segítették volna a kommunikációt; igaz, nem is volt erre feltétlenül szükségük, hiszen a propagandagépezet e nélkül is működött. A tárca munkatársa a mind nagyobb publicitás elérése érdekében felvetette, hogy ne csak a szaksajtóban, hanem a napilapokban is foglalkozzanak olyan nagy fontosságú gazdasági kérdésekkel, mint a készletgazdálkodás, az önköltségcsökkentés, illetve a termelékenység emelése. Bárdos a sajtó képviselőit is kritikával illette, hiányolva részük-ről azt a törekvést, hogy tervszerű kapcsolatot építsenek ki a kormánnyal. Példaként hozta fel erre, hogy egy alkalommal a sajtó-munkatervüket megtárgyalták a *Népszabadság* egyik munkatársával, ám utána nem érdeklődtek az ott megbeszélte témák iránt. A tárca képviselője ezért a probléma megoldása érdekében azt kezdeményezte, hogy minden napilapnál jelöljenek ki valakit, aki a Pénzügyminisztérium ügyeivel foglalkozik.

A pénzügyi tárca kollégiumi ülésén Tímár Mátyás pénzügyminiszter-helyettes a cikkek sokszínűségének hiányát és a sajtóval való kapcsolattartás esetlegességét emelte ki. Ajánlott is témákat, amelyeket fel lehetett volna dolgozni, így a selejtek problémáját vagy a pénzügyi visszaéléseket. Ezekről nemigen lehetett hallani a médiában, csak akkor, ha már óriásira dagadt egy botrány, és nem lehetett elhallgatni. Réti Károly, a Deviza Főosztály vezetője arról beszélt, hogy az egyik deviza-bűncselekmény bírósági peréről nem tudósítottak az újságírók kellő alaposítással, illetve a folyamatot nem kísérték a végsőkig figyelemmel. Ebben a szűk kollégiumi körben, tapasztalataira alapozva, megjegyezte: e tekintetben szerinte Magyarország rosszabbul teljesített, mint a keleti blokk jó néhány állama. László Andor, az OTP Nemzeti Vállalat vezérigazgatója (ő a tanácskozás után két héttel a Magyar Nemzet Bank elnöke lett) azt vetette a lapok szemére, hogy a cikkek tévedéseit ritkán javították ki, holott ezek szerinte meglehetősen gyakoriak voltak. Itt meg kell jegyezni, hogy a szakmájának szaknyelvét precízen használó pénzügyi munkatársnak a média képviselői előtt az érthetőség kedvéért egyszerűbben kellett fogalmaznia, ami miatt előfordulhattak félreértések, alkalomadtán hibák is. Ez a probléma azonban nem feltétlenül függ a politikai rendszerektől, hanem a nyelvhasználat sajátossága. Annyiban azonban mégis lehetett alapja a minisztériumi méltatlankodásnak, hogy a Kádár-rendszer elején valóban kevésbé voltak képzetek az újságírók, mint néhány évtizeddel később.

Nyers Rezső higgadtabb hangot ütött meg ebben a problémakörben, elismerte, hogy a Pénzügyminisztérium is adott már néhány alkalommal szerencsétlen nyilatkozatot. Megemlítette, hogy az újságok több alkalommal jogosan kritizálták a munkájukat, de arra is felhívta a figyelmet, hogy ezeket a hibákat minden esetben korrigálni kell, s erről a közvéleményt szükséges tájékoztatni. Azt viszont kifejezetten

hangsúlyozta, hogy sajtótervet kell készíteniük, amiről a TH-t és a fontosabb lapok főszerkesztőit tájékoztatják majd, illetve előírta, hogy évente egyszer a tárca vezetőinek találkozniuk kell a sajtótervek megvitatása céljából a napilapok főszerkesztőivel, az MTI-t pedig tájékoztatni kell az újonnan kiadott utasításokról, rendeletekről. Némety Kálmán, a Pénzügyminisztérium Adóügyi Főosztályának vezetője pedig afölötti aggodalmának adott hangot, hogy az újságírók kevésbé érdeklődtek a tárca új lépései iránt. Ennek alátámasztására azt hozta fel, hogy az adófizetés változtatásairól szerettek volna nyilatkozni a Magyar Rádió „Falurádió” című műsorában, de háromszori megkeresésükre sem válaszoltak a riporterek, s csak miután magát a rádió elnökét, Gács Lászlót keresték meg ez ügyben, jutottak be a műsorba.⁴⁴

= = Nehézipari és kulturális témák a TH előtt

Kádár János állt a háttérben annak az 1961. októberi sajtóirányítási intenciónak, amelynek célja az volt, hogy a Barátság kőolajvezetékéről az akkori időkben elszaporodott írások számát a lehető legkevesebbre csökkentsék. Ennek oka talán az ipari technológiák „titkainak” féltése állhatott, de még az is lehet, hogy a társadalom ezzel kapcsolatos túlzott várakozásait akarta megelőzni. Az MSZMP KB első titkára, aki akkor a kormányt is vezette, tiltakozott ugyanis Czottner Sándor nehézipari miniszternél az ebben a témában megjelent cikkek magas száma miatt. Ahogy az ilyenkor lenni szokott, az egész apparátus megmozdult amiatt, mert néhány újságban – *Hétfői Hírek*, *Esti Hírlap* – a tiltás ellenére megjelentek erről írások. A feljegyzésekből kiderül, hogy egyik lapnál sem terhelt senkit felelősség a közölt anyagokért, ugyanis a pártvezér paranccsal felérő kívánságát későn tolmácsolták telefonon keresztül az érintetteknek, amikor már megjelentek az inkriminált cikkek. Naményi Géza 1961. október 17-én Czottner Sándornak írt levelében arról tájékoztatta a minisztert, hogy a *Hétfői Hírek* munkatársa, Nagy Lajos az információit azonnal visszaolvasta a hírforrásnak, míg az *Esti Hírlap*ot későn, már a megjelenés után értesítették a tiltásról, így ők nem tehetek eleget az utasításnak. Naményi Géza a Nehézipari Minisztérium Sajtó Osztályának felelősségét hangoztatta, amiért nem értesítették idejében a lapokat a tiltásról.⁴⁵

Az ipari termelés visszásságaival függ össze az a méltatlankodó levél, amelyet a Kohó- és Gépipari Minisztérium Sajtóirodájának vezetője, Fazekas Márton küldött a TH-nak 1961. október 25-én. Általában elmondható, hogy a tárcák sajtóügyeit intéző beosztottak leginkább akkor léptek kapcsolatba a TH-val, ha egy cikk nem

44 = = MNL OL XIX-A-24-b 18. doboz. 576/1962. 1–7. A kollégiumi ülések közül ezenkívül – ugyanezen jelzet alatt – fennmaradt a Kohó- és Gépipari, a Külkereskedelmi és a Könnyűipari Minisztérium, valamint az Országos Tervhivatal feljegyzése, amelyekben hasonló problémákról számoltak be a munkatársak.

45 = = MNL OL XIX-A-24-a 10. doboz. 1006/1961.

nyerte el a tetszésüket.⁴⁶ A Hivatalon keresztül kértek helyreigazítást, illetve jelezték a lapoknak, hogy hibás adatokat jelentettek meg, vagy azokat nem megfelelő kontextusban tárgyalták. A TH ezeknek a kéréseknek rendszerint eleget tett, ahogy az adott minisztériumnak a válasza sem maradt el. A fenti ügühöz visszatérve, a minisztérium Sajtóirodája elismerte, hogy az elektromos biztosítók 6, 10 és 15 amperes betétjeinek kereskedelmi hiánya fennállt, ugyanakkor hangsúlyozták, hogy már dolgoznak ennek felszámolásán. A helyzet a KGST rendszerszintű problémájára világított rá: a tervutasításos rendszerben előírták az egyes gyáraknak, mely termékből mennyit kell termelniük, és azokat az államközi két- vagy többoldalú megállapodások keretében értékesítették, így előfordulhatott, hogy bizonyos termékeket nem lehetett kapni az előállító országban, csak ott, ahová szállították azokat. Ezt a jelenséget tette szóvá a *Népszava* a fenti árukat illetően, miközben a Kohó- és Gépipari Minisztérium a gyártó Világítástechnikai Vállalat nevében ígéretet tett arra, hogy a termelés volumenét 1959-hez képest 60%-kal megnövelik 1962-re, ami elegendő a hazai lakossági igények kielégítésére. A kínos helyzetet a tárca érvelése szerint az idézhette elő, hogy állami megrendelés az ötvenes évek végén meglehetősen kevés volt az elektromos biztosítókra, így kapacitásukat át kellett állítaniuk más árukra. Úgy látszik, ez olyannyira sikerült, hogy kifejezetten áruhiány keletkezett ezekből a termékekből. A Sajtóiroda vezetője egyébként ebben az esetben nem követelt fejezet, mindössze közölte a helyesbítéseiket.⁴⁷

A kultúrpolitika egyik legfontosabb irányítója, a Kádár Jánossal baráti viszonyt ápoló Aczél György is nemegyszer beleszólt a sajtóirányítás ügyeibe, leginkább akkor, amikor ennek kulturális vetülete volt. Naményi Géza az MSZMP KB TKO kérésére 1960. december 7-én számolt be neki arról, hogy milyen nehéz anyagi helyzetben vannak bizonyos kulturális folyóiratok, a szegedi *Tiszatáj*, a debreceni *Alföld*, a miskolci *Borsodi Szemle*, a pécsi *Jelenkor* és a címében a kiadás helyét is megjelölő *Soproni Szemle*. Ezek közül csak a *Tiszatáj* kapott az előállításához szükséges papírt a TH-tól, a többi lap papírszükségletét a helyi nyomdák ellátmányából fedezték. Naményi azzal az ötlettel állt Aczél György elé, hogy három-négy megye fogjon össze, és adjon ki nagyobb példányszámú periodikákat, ezzel a költségeket el lehetne osztani a megyei pártbizottságok és tanácsok között, nem beszélve arról, hogy a nagyobb példányszám gazdaságosabb előállítást eredményezett volna. Úgy látszik azonban, hogy a költséghatékonyság nem volt elsődleges szempont a pártál-

46 = = A Kohó- és Gépipari Minisztérium sajtóirodája számos alkalommal tiltakozott a TH-nál a szerintük pontatlan megfogalmazású cikkek miatt. Egyebek mellett a bérjellel-gű kifizetések Népszavában megjelent kritikáját vitatta 1962. április 28-án a TH-nál. MNL OL XIX-A-24-a 18. doboz. 404/1962. Az Ország-Világban írt cikkeknek a valóság-tartalmát is kétségbe vonta, ami arról szólt, hogy egy mezőgazdasági gépipari ta-lálmánnyal nyolc éven keresztül nem foglalkoztak. MNL OL XIX-A-24-a 18. doboz. 405/1962.

47 = = MNL OL XIX-A-24-a 10. doboz. 1052/1961.

lami rendszerben, mert ez a terv nem valósult meg országos szinten, ugyanakkor elmondható, hogy így legalább minden fontosabb vidéki városba jutott saját, helyi kulturális folyóirat.⁴⁸

Egy nappal később Naményi Géza arról számolt be Aczélnek, hogy a *Tiszatáj* alkalmazottainak már alig tudnak honoráriumot fizetni, így a szintén a *Tiszatáj* kiadója által megjelentetett kis könyvtársorozat könyveiből adtak nekik fejenként 50–50 példányt, amit eladhattak, egyfajta „fizetéspótlék” gyanánt. Mindez annak fényében még kétségbeesettebb próbálkozásnak tűnik, hogy az állami támogatáson felül még hirdetések is szerveztek.⁴⁹ Hozzátehetjük: a piacgazdasági viszonyok között sem az alkalmazottak természetbeni kifizetése, sem a hirdetésszervezés nem ördögtől való, ám a pártállam ekkor még egyik tevékenységet sem nézte jó szemmel, mivel az állandó dotáció a megjelentetés egyik kulcsmozzanata volt. Az újságok, időszakos kiadványok, kulturális lapok arra törekedtek – és legtöbbször célt is értek –, hogy az állami támogatásból és az előfizetésekből, illetve az utcai terjesztésekből fedezzék a kiadási költségeket. Ha ez nem sikerült teljes mértékben, még mindig lehetett pénzügyi segítséget kérni a megyei pártbizottságoktól és tanácsoktól, ám ha a kommunizmus ideológiájának, illetve a szocialista embereszménynek nem megfelelő lapokat ajánlottak a figyelmükbe, esélyük sem volt a lapoknak. Ezt tekinthetjük a cenzúra első lépcsőjének. Az Aczél Györgynek írt levélből tehát a párt erős emberének is tudnia kellett az „áldatlan viszonyokról”. Aczél válasza ez ügyben egyébként nem ismeretes, így csak feltételezhetjük, hogy megtették a kellő intézkedéseket a lapok támogatására, hiszen azok továbbra is működhettek, sőt egyre több regionális kulturális lap jelent meg.⁵⁰

== A Földművelésügyi Minisztérium sajtóügyei

A Földművelésügyi Minisztérium volt érintett abban a több mint egy évig elhúzódó polémiában, amely még 1959. április 15-én kezdődött. Ekkor értesítette a ТН-t Bak István, a tárca osztályvezetője arról, hogy drasztikusan csökkent a mezőgazdasági szaklapok előfizetése, miután már – mint utóbb kiderült: csak átmenetileg – nem lehetett klíringelszámolással olvasókat és előfizetéseket gyűjteni. A probléma abban gyökerezett, hogy az éppen akkoriban – a pártállam nyomására hol fizikai erőszakot alkalmazva, hol pszichológiai hadviselést folytatva – tömegesen alakuló terme-

48 == MNL OL XIX-A-24-a 6. doboz. 1183/1960. 3–4.

49 == Uo. 1–2.

50 == Nem Aczél Györgynek, hanem Tímár Mátyásnak számolt be a megyei kulturális lapok helyzetéről Naményi Géza 1962. március 28-án. Ebben leírta, hogy több megyében is kérték, indíthassanak kulturális magazinokat, periodikákat, ami aggodalommal töltötte el a kultúrpolitikai vezetést. A már addig meglévő ilyen típusú lapoknak az anyagi támogatása sem volt tisztázott, valamint azt is hiányolták, hogy nem volt biztosítva az eszmei-politikai-művészeti irányításuk. MNL OL XIX-A-24-b 17. doboz. 151/1962.

lőszövetkezetekben az év végi zárszámadáskor fizették ki a szövetkezeti tagokat, addig csak előleget kaptak. Ez azt jelentette, hogy csak úgy tudtak előfizetni a szaklapokra, hogy megelőlegezték nekik az erre való összeget. Ezért is folyamodott a tárca engedélyért a TH-hoz, hogy megkaphassa a lehetőséget továbbra is előlegekkel, meghitelezési módszerrel gyűjteni az előfizetőket, s ennek a kérésüknek eleget is tettek – valószínűsíthetően azért, mert a lentebb tárgyalandó visszaélésekről akkor még a TH-ban nem szereztek tudomást.⁵¹ Keresztes Mihály földművelésügyi miniszter-helyettes a TH-elnöknek írt 1959. október 22-i levelében a szakismeretek terjesztésének fontosságával indokolta, miért kell minél nagyobb példányszámban eladni a mezőgazdaságban dolgozóknak ezeket a lapokat. Ezért azt kérte a TH-tól, hogy a termelőszövetkezetek továbbra is előlegezhessék meg tagjaiknak az előfizetési díjakat.⁵²

Ez aztán végül így is történt, a termelőszövetkezeti parasztság azonban felzúdult. Csollány Ferenc, a Hírlapkiadó Vállalat igazgatója 1960. július 20-án ugyanis arról tájékoztatta Naményi Gézát, hogy az előfizetéseket gyűjtő Posta Központi Hírlapirodához panaszok érkeztek az úgynevezett megelőlegezett előfizetési díjakkal kapcsolatban, annak összegét ugyanis a tsz-parasztok fizetéséből vonták le később – ez arra enged következtetni, hogy a tsz-tagok nemigen számítottak arra, hogy az újságok árát azonnal és teljes mértékben levonják tőlük. Megemlített egy-két szélsőséges példát is, amelyek azonban véleménye szerint jellemzők voltak országszerte: a nagyszénási postahivatal kimutatása szerint például a helyi termelőszövetkezet felháborító módon apa és fia, apa és lánya, illetve egyazon háztartásban élők számára is előfizette ugyanazt a lapot tudtukon kívül és a megkérdezésük nélkül, majd a főkönyvelő levonta tőlük az újságok árát. Még a kiadóvállalat vezetője is elismerte: *„Ez a terjesztési módszer ma már nem megengedhető, s azt a dolgozók jogosan kifogásolják.”* Ígéretet tett arra, hogy kivizsgálják ezeket az ügyeket, utalva arra, hogy a TH-n tartott együttes ülésükön végül abban állapodtak meg, hogy – megváltoztatva a tapasztalatok alapján az addigi gyakorlatot – ezentúl semmilyen formában nem lehet levonásos módszerrel előfizetőket gyűjteni.⁵³

Ez utóbbi megállapítással a Posta Központi Hírlap Iroda nem értett egyet, mert szerintük jogszerűen jártak el, és nem történt megállapodás az előleggyűjtés tiltásáról.⁵⁴ Az ügyben döntőbíróként a TH-t kérték fel, amelynek vezetője 1960.

51 == MNL OL XIX-A-24-a 5. doboz. 539/1960. 15. A mezőgazdasági lapok támogatására azért is volt szükség a kormányzat részéről, mert a téveszesítés még nem ért véget, így kellett a propaganda annak teljes lebonyolításához. Ilyen megfontolásokból támogatta Naményi Géza a *Békés Megyei Népiújság* kérését 1960 októberében, miszerint a lap mezőgazdasági rovatvezetőjének három hónapos légmentes képzésétől tekintsenek el, mert az őszi betakarítási munkálatok miatt elengedhetetlenül szükség volt a munkájára. A légmentes ebben beleegyezett, azzal, hogy egy év haladékot adott az újságíróknak. MNL OL XIX-A-24-a 6. doboz. 1006/1960. 1–4.

52 == MNL OL XIX-A-24-a 5. doboz. 539/1960. 16.

53 == Uo. 6.

54 == Uo. 5.

július 26-án levelet írt Tömpe Istvánnak, a földművelésügyi miniszter első helyettesének, ismertetve a helyzetet: a tsz-tagoknak kiosztott, munkaegységre lebontott pénzbeli részesedésükből vonták le az előfizetési díjakat, sőt az az abszurd eset is előfordult, hogy ezt az összeget a vetőmagként beszolgáltatott takarmány árából vonták le.⁵⁵ (A Tömpének írt levél másolatát annak rendje és módja szerint, a pártállami szolgálati utat betartva, elküldték az APO helyettes vezetőjének is.⁵⁶) A TH azonban a jelek szerint kibújt a döntőbíráskodói szerepe alól, ugyanis Naményi Géza 1960. július 26-án arról tájékoztatta Csollány Ferencet, hogy a Földművelésügyi Minisztériumot a szaklapok előfizetés-gyűjtési módszerének felülvizsgálatára kérte, annak esetleges eredményéről azonban már nem számolt be. A probléma megoldásának elmaradását jelzi az is, hogy levelében Naményi közölte: Darvasi Istvánt arra kérte, ne csak az APO, hanem az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztálya vezetőjével is tárgyaljanak erről a meglehetősen ellentmondásos és a tsz-tagságot kényes helyzetbe hozó pénzügyi jelenségről.⁵⁷ A probléma megoldása minden bizonnyal 1963 utánra maradt, mert 1963-ig erről nem találunk a TH-iratanyagában információkat.

A Földművelésügyi Minisztérium által irányított mezőgazdasági dolgozók a hatvanas évek legelején a téeszítés elszenvedői voltak, ami rányomta bélyegét a kormányzat kommunikációjára is. Mivel a diktatórikus rendszer a média világában is gyökeret vert, szinte rutinszerűvé vált az a gyakorlat, amit Losonczy Pál földművelésügyi miniszter is követett. A termelősövetkezetek 1962-es állami támogatását taglaló 3004/4-es kormányhatározatról⁵⁸ szóló, kincstári optimizmustól hemzsegő nyilatkozatát előre megszővegezett formában elküldték a TH-nak és az MTI-nek is a Tárca Sajtó Osztályáról, azzal a kikötéssel, hogy a szöveget az MTI csak a TH engedélyezése után használhatja fel, és nyilvánvalóan csak ezt követően közölhették azt az újságok, valamint a televízió és a rádió is. Ebben a nyilatkozatban a miniszter a valóságot elferdítve arról beszélt, hogy a közös gazdaságok többsége politikailag, gazdaságilag, szervezetenként megerősödött, noha elismerte, hogy akadtak olyan termelősövetkezetek, ahol a termésátlagok elmaradtak a várttól. Kidomborította a téeszeknek nyújtott állami pénzügyi segítséget, amelyből leginkább a komoly gondokkal küszködők részesültek, és amelynek egy részét nem kellett visszafizetniük. A miniszter elmondta: az 1962-es változás lényege, hogy ezentúl minden eladott termék után kapnak kedvezményt a téeszek, még a háztájiban termelt áruk után is, s ez jobban ösztönzi majd őket a jobb munkára, ahogy az is, ha az új állóeszköz-beruházásaik után bi-

55 == Uo. 4.

56 == Uo. 3.

57 == Uo. 1.

58 == A kormányhatározatot és azok utasításait tartalmazó szöveget a Mezőgazdasági Értesítő című szaklap hozta nyilvánosságra, emiatt az ezt tartalmazó szám a szokásosnál nagyobb példányszámban és terjedelemben jelent meg. A TH hozzájárult, hogy ez a kiadvány mintegy három tonnával túllépje az 1961. IV. negyedévre engedélyezett papírkeretet. MNL OL XIX-A-24-a 10. doboz. 1231/1961.

zonyos összeget elengednek hiteltartozásaikból. Államilag támogatják majd a szakemberek téeszekbe kerülését is, amit leginkább az agronómusjelöltekkel kötendő ösztöndíj-szerződésekkel lehet elérni – tette hozzá, megjegyezve: a végső cél a sok árut termelő, szocialista mezőgazdasági nagyüzemek elterjesztése.⁵⁹

= = = Összegzés

A Kádár-rendszer médiapolitikájának módszere a köztörténeti változásokkal összefüggésben szilárdult meg. A megtorló intézkedések csillapodásával együtt járt az 1958 és 1963 között tapasztalható kormányzati tömegkommunikációs technikák kikristályosodása, ami kitapintható a jelen tanulmányban taglalt minisztériumokkal való kapcsolattartásban is. Nemzetközi téren az 1963-ban kihirdetett, kormányzati részről jelentősen eltúlzottan általánosként aposztrofált amnesztiával összefüggésben nyerte vissza legalább részben a bizalmat a kádári tömegkommunikáció, ezért tekinthető ez egyfajta – belföldi szempontból leginkább a lapengedélyezésekben⁶⁰ megnyilvánuló – cezúrának a hazai médiatörténetben. A TH és a kormányzat résztvevőinek viszonya mindemellett meglehetősen aktívnak mutatkozott az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, ami a minisztériumok aktuális médiaügyeinek operatív irányításában, befolyásolásában érhető tetten. Az APO politikai befolyása alatt álló TH lényegében mindegyik minisztériummal tartotta a kapcsolatot sajtóügyekben, ezek közül kiemelkednek a tanulmányban is tárgyalt tárcák. Ez sem véletlen, hiszen ezeken a szakterületeken kifejezetten nagy változások mentek végbe, akár a téeszítés elnyúló folyamatára, akár a nehézipar helyzetére vagy az ország pénzügyi állapotára, akár a kormányzat számára mindig neuralgikus pontot jelentő kultúra irányítására gondolunk. A TH szerepet játszott a kormányzati munka közvélemény előtti bemutatásában is, amelynek egyik fő színtere a hivatal által szervezett főszerkesztői értekezletek voltak. Ezenkívül operatív módon be tudott avatkozni a kormányzati tömegkommunikációba, ha kellett, és ha engedélyt kapott rá az APO-tól, de voltak olyan ügyek is, amelyeket a korszakban nem tudott maradéktalanul megoldani. Összességében elmondható, hogy a TH 1958 és 1963 között szigorúan a pártállam érdekeit szem előtt tartva, a kormányzat és a média szereplőinek együttműködését segítette elő, még akkor is, ha e két entitás érdekei sok esetben nem konvergáltak egymáshoz. Ezek után érdemes lenne a TH 1963 utáni években zajló tevékenységéről is kutatásokat folytatni, különösen érdekes lehet az 1968 és 1972 közötti időszak feltárása. Ezenkívül fontos lenne, hogy nemzetközi összehasonlításban, a többi szocialista ország hasonló intézményeivel is összevessük a működését.

59 == MNL OL XIX-A-24-a 10. doboz. 1147/1961. A kormányhatározat magyarizációját címdalra hozta le a *Népszabadság* 1962. január 7-i száma egy MTI-hírről hivatkozva. Ugyanezen a napon, szintén a címdalra hozta le a hírt a *Népszava* is. Losonczy Pál nyilatkozata ugyanakkor nem szerepel ezekben a szövegekben.

60 == A lapengedélyezésekről lásd: Csatóri, 2021.

=== Levéltári források ===

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-A-24-a A Tájékoztatási Hivatal általános iratai
XIX-A-24-b A Tájékoztatási Hivatal titkos ügykezelésű iratai
M-KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP KB PB iratai
M-KS 288. f. 22. cs. Az MSZMP KB APO iratai

=== Hivatkozott irodalom ===

- Bajomi-Lázár, 2005
Bajomi-Lázár Péter: Médiapolitika. In: *Magyar médiatörténet*. Szerkesztette: Bajomi-Lázár Péter. Akadémiai, Budapest.
- Bölöny, 1992
Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Akadémiai, Budapest.
- Brown, 1971
Brown, J. A. C.: *Techniques of Persuasion. From Propaganda to Brainwashing*. London, Penguin Books.
- Csatári, 2015
Csatári Bence: *A Tájékoztatási Hivatal története Szirmai István elnöksége alatt (1956–1957)*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest.
- Csatári, 2021
Csatári Bence: A Tájékoztatási Hivatal lapengedélyezési eljárásai Gyáros László elnöksége alatt. *Polymatheia*, 3–4. sz. 24–40.
- Habermas, 1971
Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Gondolat, Budapest.
- Heller–Némedi–Rényi, 1992
Heller Mária – Némedi Ágnes – Rényi Ágnes: A magyar nyilvánosság szerkezetváltozásai a Kádár-rendszerben. In: *Értékrendek és társadalmi-kulturális változások*. Szerkesztette: Somlai Péter. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest.
- Murányi, 1994
Murányi Gábor: A magyar sajtó története 1948-tól 1988-ig. In: *A magyar sajtó*

története. Szerkesztette: Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor.
Magyar Újságírók Országos Szövetsége, Budapest.

Romsics, 2002

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest.

Szabó, 2000

Szabó Ildikó: *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*. Új Mandátum, Budapest.

Takács, 2012

Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág – Politikatörténeti Intézet, Budapest.

Vass–Ságvári (szerk.), 1973

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.
Szerkesztette: Vass Henrik – Ságvári Ágnes. Kossuth, Budapest.

Kulcsszavak

=====

értelmiség, Magyar Szocialista Munkáspárt, sajtó

Osvát utca, Athenaeum Nyomda, a Népszava
1985. június 21-i száma, a 15. oldal tördelése.

Fortepan / Szalay Zoltán

/ The Relationship of the Information Office with the Government 1958–1963 /

The article attempts to describe the operation of a special mass communication institution of the Kádár era, the Information Office, between 1958 and 1963. The Office was under the supervision of the Council of Ministers.

The decisive factor in the choice of the time frame was that after 1958 the Agitation and Propaganda Department of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party became politically dominant. The aim was to show how the Information Office worked with different government departments, mainly ministries. The research was mainly based on documents held in the National Archives of Hungary.

The author gives an overview of the role of state party press propaganda in governance. The introduction describes diplomat László Gyáros's brief presidency from 1958 to 1959, the procedures of the editorial meetings chaired by the president of the Office and the concepts behind the choices of topics.

The archival material clearly shows the main themes of the press during this period, which were controlled from the party centre through the Office: finance, heavy industry, agriculture, and culture. Overall, it can be concluded that under the influence of the Agitation and Propaganda Department, the office contributed to the public presentation of the government's work very effectively, trying to improve the negative public perception of the Kádár government.

Rálátás a Blaha Lujza térre, balra a Népszabadság-székház és távolabb a Corvin Áruház. Jobb oldalon a Nemzeti Színház, 1959.

Fortepan / FŐMTERV

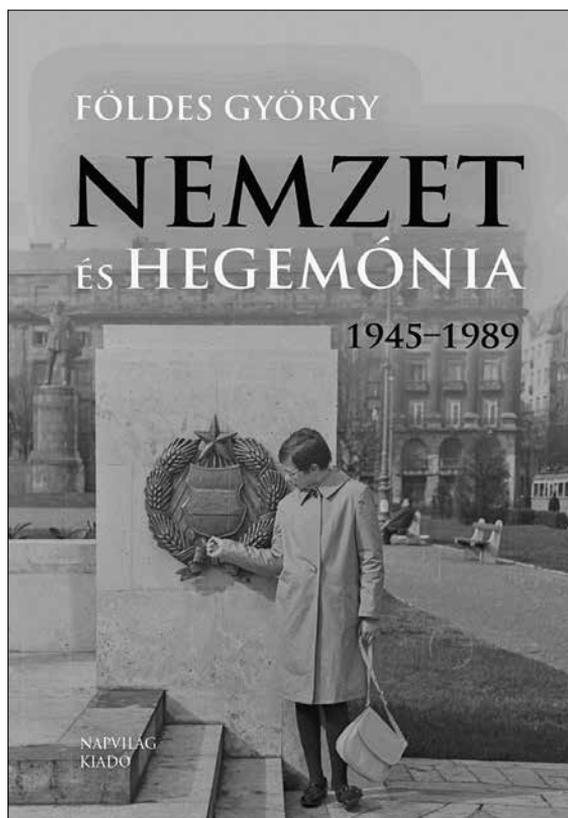
= Szemle =
////////////////////

/// Szilágyi Gábor

=== „Új országot épít a...”

Földes György: *Nemzet és hegemonia.*
Magyarország 1945–1989.

Napvilág, Budapest, 2021. 291 oldal

A hazai államszocializmus mozgalmi repertoárjának néhány darabja fennmaradt a kollektív emlékezetben a rendszerváltás után is, ám az 1945-öt követő újjáépítés lelkesültségét megénekelni hivatott induló, *A munkásoké a jövő!* feltehetően nem tartozik ezek közé. Mégis érdemes legalábbis részben felidézni, ugyanis e dal egyik versszakában figyelemre méltó két sor bújjik meg: „Új országot épít a nemzet, / Hol munkásoké a jövő!” A „nemzet”-et az 1945-öt követő évtizedek hazai történetével összefüggésben mára legfeljebb egyfajta „hiánylista” elemeként szokás említeni, azaz konszenzussá – más megközelítésben közhellyé – vált a tudományos diskurzusban, hogy az egykori szocialista országok közül a Német Demokratikus Köztársaságra és – 1956 után – Ma-

gyarországra a nemzeti kérdéssel kapcsolatos passzivitás, e kategória elhallgatására, de legalábbis tartalmi kiüresítésére irányuló törekvés volt a jellemző. Földes György 2021-ben megjelent, *Nemzet és hegemonia* címet viselő kötete ennek az axiomatikussá vált meglátásnak a meghaladását célozza.

Földes korábbi, a kérdéskörrel foglalkozó munkáihoz¹ képest a külső szemlélő számára is szembetűnő, hogy a legutóbbi kötet sokkal rövidebb terjedelmű. Ez azonban ne tévesszen meg senkit: a szöveg kompaktsága, összefogottsága kompenzálja a relatív rövideiséget. A szerző érezhetően nagy figyelmet fordított a sűrítésre: több lábjegyzetben olvasható, hogy tisztában van vele: a tárgyalt részhez kapcsolhatók további problémák, amelyekre ki lehetne térni; ekkor rendre érzékelteti, hogy „itt nincs tér” mindezt megtenni, mindössze a lényeg kifejtésére van mód. E megközelítés sokat követel az olvasótól, mind a logika megértése, mind – ami történelmi műnél legalább ilyen fontos – a témában való jártasság vagy legalábbis előzetes ismeretek megléte terén. Ebből pedig több probléma is adódik, amelyeket alább részletesebben is tárgyalunk.

Földes alapvető hipotézise valójában nem új, a két hivatkozott nagymonográfiájában is kifejtette: szerinte a kádári Magyarország egyáltalán nem volt érzéketlen a nemzeti problematika iránt, csak igazodva a külső elvárásokhoz és belső lehetőségeihez, sajátos, *antinacionalista nemzetépítést* folytatott. A *Nemzet és hegemonia* ennek a tézisnek az alátámasztására törekszik, ennek megfelelően – de az alcím által ígért tartalommal némiképp ellentétben – az 1945–1956-os éveknek kevesebb teret szentel a szerző. Magát az antinacionalista nemzetépítés kidolgozott definícióját azonban hiába keresi az olvasó a könyvben. Ez persze orvosolható lenne azzal, ha a szöveg egészéből kinyerhető lenne a meghatározás, ám a kifejezésnek a könyvből levezethető jelentésstartalma egyáltalán nem problémamentes. A tézisben említett központi fogalmak egyikével, a nemzettel kapcsolatban Földes annyit emel ki, hogy tisztában van a meghatározási kísérletek sokaságával, amelyekhez a maga részéről annyit tud hozzátenni, hogy mindnek megvan a létjogosultsága, valamint hogy azon szerzőkkel ért egyet, akik a nemzetet történelmi képződménynek, a modernitás „termékének” tartják (kiemelten Ernest Gellnerrel, illetve a hazai irodalomból Szűcs Jenővel).

Ezzel alapvetően egyet is lehet érteni, a nemzet fogalmának definiálhatatlansága már-már közhelynek számít a nacionalizmuskutatásban. E gondolatmenetet követve a nemzetépítésnek sem lehet egyetlen meghatározása. Feltehetően beleérthetjük a nemzet „jólétére, erejére és biztonságára való törekvést” vagy „a nemzeti státus [...] fenntartását [...] célként maga elé tűző mozgalmat, beleértve az e célok elérésére szánt [...] tevékenységet”. Ezek az idézetek azonban nem Földes könyvéből származnak, hanem egy általa is hivatkozott szerző, Anthony D. Smith tanulmányából,² amely a nacionalizmus definiálására tesz kísérletet. Smithnél az idézett szövegrészek éppenséggel a nacionalizmus jelentésének körülírására szolgálnak, amiből adódik, hogy az „antinacionalista nemzetépítés” tézisének felállítása, tehát nemzetépítés és nacionalizmus, két összetartozó fogalom szembehelyezése egymással komoly intellektuá-

1 == Földes, 2007; 2015.

2 == Smith, 1997: 9.

lis kihívást jelent. Ennek megoldása azon áll vagy bukik, mennyire tudja a tézis szerzője meghatározni saját nacionalizmusfogalmát, amelyhez képest definiálhatóvá válik az antinacionalista nemzetépítés. Földes könyvében két fejezet címe is ígéri ennek kidolgozását (*Az antinacionalizmus; Az antinacionalista nemzetépítés*), a fogalom meghatározás helyett mégis mindkettő a kronologikus leírásra, az 1956-ot követő bő évtized dokumentumainak elemzésére, viták rekonstruálására összpontosít.

Az antinacionalizmus – vagyis sokkal inkább az ellenfogalom, a nacionalizmus – meghatározásához ott jut el legközelebb a szerző, amikor kifejti: ekkoriban a nacionalizmus elsősorban szitokszónak számított, a diktatúra által uralt nyilvánosságban az „ellenforradalom” szinonimájaként használták. Ehhez Földes hozzáteszi: Kádár János félt a magyar nacionalizmustól (41–42.), ami alatt a pártvezető alapvetően annak az általa 1945 előtt megtapasztalt megnyilvánulási formáit értette. Ezen állítás elfogadása – márpedig a szövegben nem olvasható ezzel kapcsolatban semmilyen távolító vagy „fénytörésbe” helyező megjegyzés – viszont azt sugallja, hogy a szerző azonosul Kádár János nacionalizmusértelmezésével. Ez minden valószínűség szerint megfeleltethető a könyvben (56–57.) is elemzett, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség által 1959-ben elfogadott, „a burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról” szóló, hivatalos párt dokumentumnak tekinthető állásfoglalás tartalmának. Az ott használt nacionalizmusfogalomnak mai tudományos szövegben érvényesként való elismerése, vagyis az attól való eltekintés, hogy a hivatkozott dokumentum a kifejezést napi politikai („harci”) jelszónak használta, már több mint problematikus. A könyvet végigolvasva sem dönthető el, hogy a szerző számára a „nacionalizmus” kifejezés leíró jellegű, eszmetörténeti kategória-e, avagy a korabeli ideológiai szóhasználat szerinti, negatív értékekkel telített fogalom – ezen elhatárolás elmulasztása pedig jelentős mértékben gyengítheti mind a leírás, mind a végkövetkeztetések elfogadhatóságát. Kérdés, mennyire várható el a laikus olvasótól, hogy ez a – szakmai szemmel nézve alapvető – terminológiai dilemma felmerüljön benne. A szakmai olvasóban pedig olyan benyomás marad meg, mintha a műben még a hipotézis felállítása sem lenne mentes a gondolati tisztázatlanságoctól.

Az olvasókra elbizonytalanítóan hathat ezenfelül, hogy Földes egyes fontos fogalmakat időről időre különböző jelentéstartalmakkal használ a szövegben, és nem mindig egyértelmű, mikor melyikre gondol. Ebben érhető tetten leginkább az, amiről fentebb már szó volt, hogy mintha túl sokat várna könyve olvasójától. A téma szempontjából egyáltalán nem elhanyagolható fogalom, a „baloldal”, illetve a „baloldaliság” talán a legjobb példa erre. A kifejezéssel elsőként abban az összefüggésben találkozunk (39.), amely szerint a kádári vezetés által „1956 decemberében meghirdetett kétfrontos harcot, amely egyidejű fellépést jelentett a sztálinistákkal és a revizionistákkal szemben, a baloldal az utóbbiak felé, a nemzeti kommunisták, illetve a harmadikutasok irányába igyekezett terelni”. A fogalom jelentése itt egyértelmű: a „baloldal” a pártállami terminológia szerint értendő, a kádári „közép”-

hez képest a dogmatikus, sztálinista erőket érti alatta a szerző. Ehhez képest néhány oldallal később Szabó Pált úgy definiálja, mint „baloldaliként számon tartott népi író”-t (49.). Nyilvánvaló, hogy Földes nem a Rákosit visszavárók közé sorolja Szabó Pált, ugyanakkor egyáltalán nem teszi egyértelművé, hogy itt már a világnézeti pluralizmus értelmezési tartományában használja a fogalmat.

Később visszavált az előbbi keretek közé, ugyanis arról értekeznek, hogy Kádár „elfogadtatta baloldali ellenzékével” a felsőoktatási felvételnél alkalmazott származási kategóriák eltörlését (65.). Ismét módosul a kifejezés értelme egy, sokkal későbbi periódust tárgyaló fejezetben: „A pártvezetés igyekezett a pártértelmiséget aktivizálni [...]. Ezért, tehát a baloldali értelmiség mozgósításának, helyzetbe hozásának céljával került a propaganda és a művelődéspolitiká együtt egy nagyszabású párttanácskozás napirendjére 1983 januárjában.” (212.) Ebben az összefüggésben tehát a baloldali értelmiséghez azok tartoztak, akik főszabályként tagjai voltak az MSZMP-nek, esetleg elég közeli „társutasok” voltak ahhoz, hogy egy ilyen jellegű eszmecserére meghívják őket. A kifejezésnek e kötetben tehát nincs egységes jelentéstartalma.

A fogalomhasználat nyomán felvetődő kérdőjeleken túl megjegyzendő, hogy a szerző által alkalmazott csoportképzés, kategorizálás további magyarázatokat igényelt volna – ugyanaz a jelenség tapasztalható itt is, amit a „baloldaliság” kapcsán szóvá tettünk: Földes György túlságosan nagy mértékű előismereteket vár el könyve olvasójától. A népi írókról szóló 1958-as pártállásfoglalás ismertetéséből nagyjából kikövetkeztethető, kik sorolhatók „a népiek” közé – ugyanez „a kommunisták” oldaláról elmarad. Minden párttagot ideért-e Földes? Valószínűleg nem, hiszen a könyvben maga is megkülönbözteti a „pártvezetést” és a „pártértelmiséget”, utóbbinak pedig „progresszív” és „dogmatikus” szárnyát (58–59.). Ki hová tartozott? Milyen kritériumok alapján sorolhatók be az egyes személyek ide vagy oda? Mennyire voltak állandóak vagy változóak az egyes csoportok? Mindezen kérdésekre a válaszok elmaradnak, a szerző egyszerűen tudottnak veszi a leírtakat magyarázó megfontolásait. A tisztázást tovább nehezítik a kötet forrásbázisának hiányosságai, erről alább még lesz szó.

Mi az alapvető probléma mindazzal, ami tehát akár a „nacionalizmus”, akár a „baloldal”, akár a „népi” – Földes gondolatmenetében központi jelentőségű – kategóriáinak használatát illetően felmerül? Elsősorban nem is az, hogy következtelen – vannak ezen túlmutató gondok is. Amennyiben a szerző József Attila nyomán haladna, mondván: „Csak az olvassa versemet, / Ki ismer engem és szeret”, ezek elhanyagolhatók lennének. Földes a kádári politika nemzetépítő voltának hangsúlyozásával azonban éppen nem az ő gondolkodásával alapvetően egyetértők, hanem egy, azzal lényegében szemben álló történészi, társadalomtudósi (netán laikus) közvélemény meggyőzésére törekszik könyvében. E kísérlet sikeréhez – a minél szélesebb körre gyakorolt hatáshoz – azonban elengedhetetlen, hogy mondanivalóját a pártállami vagy onnan örökölt kategóriáktól megszabadulva, a tudományos és az érdeklődő közönség által többé-kevésbé egyöntetűen elfogadott vagy elfogadható,

„közérthető” fogalomkészlettel tárgyalja. A kötet eddig elemzett következetlenségei alapján is látható, hogy az ilyen jellegű kételyek elosztatásához annak szövege nem járul hozzá.

Más szempontból ugyan, de szintén nem problémamentes a kötet címében említett másik kategória, a hegemonia tárgyalása. Földes Antonio Gramsci hegemoniaelméletére építve a nemzetet a hegemoniáért folyó harc színtereként írja le, amely harcban a győztes fél (párt) képessé válik a társadalomban meglévő érdekeket saját politikai céljainak megfelelően úgy kiegyensúlyozni, hogy ezáltal formálhassa a társadalmat, amelyben addigra kialakult egy konszenzusos „közép”, vagyis többség, amely elfogadja az elit által képviselt értékrendet, és azon belül törekszik érdekei érvényesítésére, azaz a többség általi önkéntes elfogadással létrejön a hegemonia (15–18.). A fő kérdések, amelyek ebből adódnak, és amelyeket a kötet a későbbiekben vizsgál: a) kik között folyt a harc a magyar nemzet feletti hegemoniáért 1945 után; b) megvalósult-e bármely pillanatban a hegemonia az 1945–1989 közötti magyar történelemben (különösen abból a szempontból, hogy az elfogadás megvolt-e a társadalmi többség részéről)?

Az első kérdést illetően a gondolatmenet egyértelmű: a szerző a hazai koalíció pártjai, illetve a határokon túl a velük rokon eszméket vallók 1945-öt közvetlenül követő viszonylagos konszenzusából indul ki, amelynek központi eleme a „történelmi” nemzeteszmével való szakítás volt. Földes interpretációja szerint ezzel szemben fogalmazta meg az álláspontját a katolikus egyház vezetése – mindenekelőtt Mindszenty József –, amely éppen ennek az eszmének a fenntartására alapozott (23–27.). De a fenti elmélet szerinti hegemoniáért folytatott harc voltaképpen el sem kezdődhetett, hiszen a legjobb esélyekkel induló Kisgazdapártot a hatalmat megszerző kommunisták szétzúzták, így az meg sem tehetette lépéseit ebben az irányban, az egypárti diktatúra ösztársadalmi elutasíthatósága pedig akkora volt, hogy szó sem lehetett hegemoniáról ekkoriban. 1956 után némileg megváltozott a helyzet, a kádári vezetés a népi értelmiség irányába tett lépéseket, őket akarván megnyerni szövetségeseinek a hegemoniáért folyó harcban, a közösségiség, a „népszolgálat” közös alapjáról kiindulva (72.).

De volt-e ellentábor, mellyel szemben folyt volna az említett harc? Adódik a feltetelezés, hogy a katolikus egyház (utalva az 1945-ös álláspontjára), esetleg más keresztény felekezetek – róluk azonban a könyvből nem sokat tudunk meg: az 1970-es években kinevezett új esztergomi érsek, Lékai László beiktatása nyomán ismerheti meg az olvasó a katolikus egyház hozzáállásának módosulását (143–144.), illetve megemlíti még a szerző az egyházakat azon aktorok között, amelyek sokat tettek a határon túli magyarok közösségként való fennmaradása érdekében (163–164.). Egyébként a hegemoniáért vívott itthoni harc Földes interpretációja szerint kizárólag a rendszer nyilvánosságában (esetleg az 1980-as években a szamizdat második nyilvánosságban) zajlott; aki ezekben nem szólal(hat) meg, az alapvetően nem része a szerzői elemzésnek – leszámítva a nyugati emigrációt, amelynek megvoltak a megfelelő fórumai,

hatása azonban igen szűk körben érvényesülhetett. A nyilvánosság fórumaihoz való hozzáféréssel nem vagy csak igen korlátozott, a diktatúra által megszabott keretek között rendelkező társadalmi tényezők (ideérthetők az egyházak, illetve a vallásos közvélemény, valamint az egykori koalíciós pártok „társutassá” nem vált csoportjai, de mások is) körében ható álláspontokról hiába keres tájékozódási pontokat az olvasó.

A hegemoniáért folytatott harc kapcsán a második fontos kérdés a megvalósulás problémája – ahogy Földes fogalmaz: létrejött-e a szocialista nemzet? Maga is elismeri, hogy amennyiben igen, mindössze az országhatárokon belül, és valamilyenkor az 1970-es évek második felében egy rövid időpillanatra, talán 1977-re. A hegemonia megvalósulásának perdöntő bizonyítéka az elfogadás momentumának kimutatása lenne, ezt Földes is érzi, éppen ezért korabeli szociológiai, szociálpszichológiai kutatásokra hivatkozik, amelyekből kiolvashatónak véli, hogy a társadalom többsége elfogadta a rendszer által is vallott értékeket (egyenlőség, igazságosság, munka szerinti elosztás, társadalmi hátrányok csökkentése állami újraelosztással) (154–157.). Kérdéses azonban, hogy mindez válasz-e a hegemoniára vonatkozó kérdésre? Egyrészt közhelynek tűnik, mégis hangsúlyosan utalni kell rá itt, hogy közös értékeket vallani egyáltalán nem jelenti az értékekből való azonos következtetések levonását – tehát a szocialisztikus értékek elsődlegességéből egyáltalán nem adódik a diktatórikus államszocializmus kádári mutációjának elfogadása. Ehhez kapcsolódóan egy adalék Földes könyvéből: *„Az alkalmazkodás még nem belső elfogadás”* – írja a határon túli magyarság 1970-es évek végi helyzetét elemezve (171.). Mennyiben volt meg a hazai társadalomban az az autonómia, amelyről Földes is elismeri, hogy a határokon túl hiányzott, ezért az ottani magyarságnak lehetősége sem volt az elfogadásról állást foglalni? Ugyanakkor azt állítja, hogy az 1970-es évek közepére ennek a döntésnek a meghozatala idehaza lehetséges volt – kérdéses, hogy ezt a történész eszközeivel egyáltalán be lehet-e bizonyítani.

Ezek a történelmi eszközök alapvetően a vizsgált korszak forrásanyagának elemzését, feldolgozását jelentik, így ezt is érdemes górcső alá venni. A forrásbázissal kapcsolatban egy paradoxnak tűnő állítást lehet tenni: imponálóan széles körű, ugyanakkor nagyon komoly hiányosságokkal küzd. A használt források alapvetően a korabeli sajtóban (napilapokban, irodalmi és elméleti folyóiratokban) megjelent publikációk, illetve az állampárt legfelső vezető testületeinek, valamint Kádár János legbensőbb apparátusának iratai. Földes a korszakban lehetséges keretek közötti vitáknak bőséges teret szentel, elemzésükhöz nagy anyagot tekintett át, lényeglátó képessége is elismerést érdemel. A csoportképzés, kategorizálás fentebb említett problémáinak egyik része viszont talán orvosolható lett volna más jellegű dokumentumok (így pl. fontosabb személyek levelezése, naplói, visszaemlékezései) felhasználásával. A nyilvánosságból részben vagy egészben kizárt, korábban említett társadalmi csoportok gondolkodásának alakulásához pedig érdemes lett volna áttekinteni a róluk fennmaradt állambiztonsági dokumentációt is. E hiátus kitöltése a hegemoniáért folytatott harc ábrázolását is teljesebbé, a szerző következtetéseit meggyőzőbbé tette volna.

A tárgyalt problémákkal együtt a könyv gondolatmenete áttekinthető, a leírás követi a kronológiát, stílusa a szöveg sűrítettségéhez képest olvasmányos. Földes az egyes folyamatokat önmagukban véve helytállóan ábrázolja, még ha leírásai vagy következtetései egyáltalán nem vitathatatlanok – talán a legekleatásabb példa: az 1956-ot közvetlenül követő évek a szerző értelmezésében részei a kádári nemzetépítésnek, az ekkor megtett lépések közé sorolja az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszó meghirdetését éppúgy, mint az államigazgatási eljárási törvény és a polgári törvénykönyv elfogadását (64.), ugyanakkor egy szóval sem említi Kádár 1958-as döntését a szovjet csapatok további hazai állomásoztatásáról, ami a nemzeti szuverenitás szempontjából egyáltalán nem irreleváns tényező. A munkával szembeni fő kifogásaink az alapvetés, illetve éppen a legfontosabb csomópontok tisztázatlanságából adódnak. Meglehet, az utókor, ha évek múltán végigtekint Földes György történelmi pályáján, e munkát a következő nagy vállalkozás(ok) előtti erőgyűjtés dokumentumának fogja tartani. Ma csak bízhatunk benne, hogy ez tényleg így is lesz.

=== Hivatkozott irodalom ===

Földes, 2007

Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989.*
Budapest, Napvilág.

Földes, 2015

Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I–II.*
Budapest, Napvilág.

Smith, 1997

Smith, Anthony D.: *A nacionalizmus. In Eszmék a politikában: a nacionalizmus.*
Szerkesztette: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány. 9–24.

Kulcsszavak

=====

Kádár-rendszer, recenzió, szocializmus

Szent István körút, az Ünnepi könyvhét pavilonja a Vígszínház (ekkor a Magyar Néphadsereg Színháza) előtt, 1958.

Fortepan /Hunyady József

/// Gábor Szilágyi

= “A New Country is Being Built...” =

/// A BOOKREVIEW ON

Földes György: *Nemzet és hegemonia.*

Magyarország 1945–1989.

[Nation and Hegemony. Hungary, 1945–1989]

Napvilág, Budapest, 2021. 291 p.

György Földes’s book analyses how the term ‘nation’ appeared in public thinking and politics in Hungary after 1945. His approach applies Antonio Gramsci’s theory on hegemony, and therefore he argues that János Kádár’s regime did not ignore the concept of the nation but endeavored to try ‘anti-Nationalist nation building’, which appeared to be successful for a brief period in the 1970s. The main problem regarding Földes’s analysis, however, is that when using key terms like ‘Nationalism’ or ‘Left’, it usually remains unclear what they definitely mean. The author sometimes mentions them as Hungarian scholars use them nowadays but he quite often uses them according the Communist party state’s terminology. This and other methodological problems weaken his analysis and raise doubts about his findings.

Jelenet a *Koronatanú* című filmből.

/// Joó Adrienn

=== **A koronatanú**

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában 2022. november 9-én *A koronatanú* című dokumentumfilmet nézhették meg az érdeklődők. A vetítést követő beszélgetésre vendégek voltak Borbás Barna és Réti László, a film alkotói. Az Országgyűlés Hivatala és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága együttműködésében született meg a műalkotás, melynek célja a középiskolai oktatás támogatása, a tudás elmélyítése, kiegészítése.

A dokumentumfilm főhőse, Arany Bálint 1901. február 28-án látta meg a napvilágot. A csurgói református gimnáziumban érettségizett, majd a budapesti Műegyetemen szerzett gépészmérnöki diplomát 1925-ben. A Svéd Golyóscsapágy Rt. alkalmazta 1929-től. Tervezőmérnökként jelentős szerepe volt a golyóscsapágyak magyarországi elterjesztésében. 1935-ben feleségül vette Köpeczy Ilonát. A második világháború idején a németellenes tevékenységet folytató Magyar Testvéri Közösség tagja volt. Része volt a Turul Könyvkiadó és a *Magyar Út* című hetilap alapításában. 1945-től a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártban fontos szerepet töltött be, feladata a párt újjászervezése volt. 1946 decemberében a Magyar Köztársaság és a demokratikus rendszer megdöntésére szervezett összeesküvés vádjával letartóztatták. A vádirat szerint a szervezkedést a Hetes Bizottság koordinálta, a katonai vonalat pedig a Földalatti Fővezérség irányította. A klasszikus forgatókönyv alapján lezajló koncepciók kirakatperben (Magyar Közösség-per) előbb halálra ítélték, majd az ítéletet 12 évi fegyházbüntetésre változtatták. A persorozat során ez tekinthető az utolsó nyílt tárgyalásnak; feltételezhető, hogy Arany Bálint meglepő lépése következtében (visszavonta az erőszakkal kicsikart vallomását) zárt tárgyalások keretében folyt tovább a per. 1956-ban szabadult, jogilag rehabilitálták, és folytatta mérnöki munkáját, de rendőri zaklatásoknak volt kitéve élete végéig. 1987. november 24-én hunyt el Budapesten. Önéletrajzi írása *Koronatanú (Emlékirat 1945–57)* címmel 1990-ben jelent meg.

A 2022 telén bemutatott film műfaja dokudráma, mely a műfaj minden speciális jellemzőjével rendelkezik: a játékfilm vizuális és auditív megoldásait alkalmazza. A dramatizált jelenetekkel gazdagított film egyik legnagyobb pozitívuma éppen ab-

ban rejlik, hogy a kosztümös epizódok izgalmassá teszik a látványt, segítik megérteni a történelmi események folyását, jobban elképzelhetővé teszik a felfoghatatlan történéseket a fiatalok számára is. A dokumentumfilm-jelleget az archív felvételek, korabeli dokumentumok biztosítják, melyek kiválogatása éppen olyan szempontok mentén történt, hogy egy komplex egységet képezzenek az eljátszott részekkel és a korszak kutatóinak történelmi elemzéseivel. A vágások ilyen módon történő egymásutánisága adja a film dinamikáját, lehetővé téve az érdeklődés fenntartását és a cselekmény megértését. A film külön érdekessége, és egyben a hitelessége szempontjából is fontos, hogy egy jelenetben orosz katonák kiabálnak a vádlokkal orosz nyelven. Ez akkoriban tipikusnak volt mondható, számos áldozat számolt be arról, hogy orosz katonák vezették a kihallgatásokat. Emellett pedig sokukat át is adták a szovjet hatóságoknak. Földváryné Kiss Réka, Szekér Nóra és Feitl Írisz történészek szakmai magyarázatai, kiegészítései teszik egységessé a filmet, érthetővé az Arany Bálinttal történt eseményeket.

Külön említést érdemel a modern vizuális technika alkalmazása a film készítése során. Nagyon látványos azoknak a helyszíneknek a virtuális térképen történő megjelenítése, ahol Arany Bálintot fogva tartották (Államvédelmi Osztály, Katonapolitikai Osztály), kiegészítve ezen állambiztonsági szervek szerepének és a vezetőiknek a megnevezésével. Ezek a pluszinformációk izgalmassá teszik a filmet, a fiatal korosztály számára megkönnyíti a befogadást.

Kiemelendő Tokaji Csaba színművész alakítása, aki a főszereplőt személyesítette meg. Teljes mértékben sikerült azonosulnia a szereppel, hiteles az előadásmódja. Külön dicséret illeti a maszkmestereket, akik külsőleg megformálták a filmben megjelenő karaktereket, egyértelműen felismerhetőek a szereplők. Tokaji Csabáról könnyen kitalálható, hogy a főhős szerepébe bújtt, Péter Gábor szintén felismerhető, akit Anga-Kakszi István alakít, Perjés János által megformált Rákosi Mátyás is beazonosítható.

A film utáni beszélgetésből megtudhatta a néző, hogy a dokumentumfilm alapja Arany Bálint életrajzi írása. A rendezők a könyvre támaszkodtak, a filmet arra építették, de nehézségekbe is ütköztek, hiszen nem kis kihívás a 33 perces filmbe a lényegét áttekinthető, érthető módon sűríteni. Figyelniük kellett az 1946-os állapotok hiteles bemutatására, ami fokozottan vonatkozott az egyenruhákra, az épületekre és a kellékekre. Nem volt egyszerű bemutatni a Magyar Testvéri Közösséget sem, hiszen a Közösség történelmi értékelése körül ellentmondások, történészi viták is vannak. Szekér Nóra *Titkos társaság* című könyvéből (Jaffa Kiadó, 2017) megtudhatjuk, hogy e titkos szervezet feltételezhetően a két világháború között jött létre, melyet egy Erdélyből áttelepült értelmiségi csoport hozott létre a magyar függetlenségi gondolat jegyében. Céljuk volt az egyszerű sorból érkező értelmiségi fiatalok támogatása, annak érdekében, hogy a középosztályon belül erősítsék a „magyar faj” részarányát. Olyan kapcsolatrendszert kívántak létrehozni, amely szervezett kezek között működik, országos hálózattal rendelkezik. A háború alatt a fő felada-

tuknak a nácizmus elleni küzdelmet tekintették, a háború után pedig a tevékenységük a szovjet befolyás ellensúlyozására irányult. Az új rezsim nem véletlenül látott bennük ellenséget. Az új totalitárius rendszer kiépítésének első lépéseként a közösséget 1947-ben felszámolták, tagjait persorozatok során halálbüntetésre vagy börtönbüntetésre ítélték. Valódi ok azonban „*a bennük rejlő veszélyforrás: a szellemiségük, az ahhoz való elkötelezett ragaszkodás, valamint a titkos szervezeti hagyományok*”. A diktatúra felé tett fordulat már 1947-ben elkezdődött, hiszen a kommunista párt ekkor már az állambiztonságot felhasználva a nyílt megfélemlítés eszközével számolt le a demokratikus ellenfeleivel.

Szintén kiindulópontot jelentett a film készítői számára Kornis Pál *Tanúként jelentkezem* című önéletrajzi írása is. A szerzője, a katonapolitikai osztály nyomozója, az állambiztonság nézőpontjából tekint vissza az eseményekre. A visszaemlékezés a koalíciós időkről is szól, középpontban a Magyar Testvéri Közösség elleni perrel, mely kapcsán számos érdekes motívumot megemlít a visszaemlékezés.

Fontos még kiemelni, hogy az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelhető iratanyagokat, jegyzőkönyveket is felhasználták a film készítése során: a falon keresztül történő lehallgatási jelenetet például az egyik levéltári dokumentumból vették az alkotók.

A dokudráma tehát egy jellegzetesen megkonstruált koncepció per folyamatát mutatja be. Megjelennek a már ismert mozzanatok: megfigyelés, „csengőfrász”, valtatás, lelki és fizikai terror, hamis vádak, „cigivel kínáló ávós”. A film kulcsjelenete, a fordulat, amikor Arany Bálint visszavonja a vallomását, felemelő és hősi. Megáll az idő, mindenki dermedten figyel. Abban a percben hősünk erkölcsi győzelmet arat a kialakulóban lévő új rendszer felett, melyben a fogaskerekek forgása egy pillanatra megakad. Csak egy pillanatra, mert utána minden megy tovább az előre eltervezett útvonalon.

Ezzel egy új világrend lépett a történelem színpadára. Ahogy George Orwell 1984 című regényének főszereplője írta a naplójába: „...üdvözlét az egyfformaság korából, a magányosság korából, a Nagy Testvér korából, a duplagondol korából!”

Kulcsszavak

=====

DokuFilmklub, emlékezet, kultúra

Jelenet a *Koronatanú* című flmből.

/// Adrienn Joó

= **Star Witness** =

The documentary film *Star witness* was screened at the Historical Archives of the Hungarian State Security on 9th November 2022. After the screening, the directors of the film, Barna Borbás and László Réti talked about the film, which aims to support secondary education, to deepen and complement knowledge.

One of the film's biggest positive aspects is that the costumed episodes make it exciting to watch, help to understand the course of historical events and make the unimaginable more imaginable for young people. The documentary is based on archival footage and contemporary documents, which have been selected to form a complex whole with re-enactments and historical analysis by scholars of the period. This succession of cuts gives the film its dynamism, allowing it to maintain interest and understanding of the plot. A scene in which Russian soldiers shout at the accused in Russian is particularly interesting and authentic. This is typical of the period, with many victims reporting that Russian soldiers conducted the interrogations. In addition, many were handed over to the Soviet authorities. The professional explanations and additions by historians Réka Földvárné Kiss, Nóra Szekér and Írisz Feitl make the film coherent and the events with Bálint Arany understandable.

The audience learned from the discussion after the film that the documentary was based on a biography written by Bálint Arany. The directors used the book as a basis for the film, but they also faced difficulties in condensing the essence of the 33-minute film into a comprehensible form.

It is also worth mentioning the autobiography *I am a Witness*, which also served as a starting point for the filmmakers. Its author, Pál Kornis, an investigator of the Military Police, looks back on the events from the perspective of state security.

In addition, documents and minutes from the Historical Archives of the State Security Services were used in the making of the film: for example, the interception scene through the wall is from one of the archive documents.

The docudrama is a typically show trial. The familiar elements appear: surveillance, "doorbell scare", interrogation, psychological and physical terror, false accusati-

ons, "the secret policeman offering cigarettes". The key scene in the film, the turn of events when Bálint Arany retracts his confession, is both uplifting and heroic. Time stands still, everyone falls silent. In this moment, our hero achieves a moral victory over the new system that is emerging, in which the cogs stop for a moment. Just for a moment, because then everything goes on as planned.

/// Joó Adrienn

=== „...*ti is élni fogtok*”

Pógyor István mártírhalála

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában 2022. december 15-én a „...*ti is élni fogtok*.” Pógyor István mártírhalála című dokumentumfilmet nézhették meg az érdeklődők. A vetítést követő beszélgetésre a Levéltár vendége Ablonczy Bálint, a film forgatókönyvének írója és a film rendezője volt.

A film címe János evangéliuma 14.19 versét idézi:

*„Még egy kevés idő és a világ nem lát engem többé;
de ti megláttok engem: mert én élek, ti is élni fogtok.”*

E bibliai idézettel kapcsolatban Joó Sándor, a református egyház egyik legmeghatározóbb lelkésze, hangsúlyozta egy 1963. április 14-én elmondott prédikációjában, hogy Jézus ezt a kijelentését még húsvét előtt tette. Tehát úgy nyilatkozta ki mindent, hogy teljesen tudatában volt mindannak a rettenetnek, ami rá várt, miközben a tanítványait a halálára is felkészítette. Egyúttal ez azt is kifejezi, hogy Jézus le fogja győzni a halált, és „*akkor lesz majd igazán együtt az Övével a maga igazi, élő valóságában*”. A tanítványok is csak akkor értették meg a kijelentés lényegét, amikor Jézus már föltámadt, és megjelent előttük. Attól kezdve kezdtek ők is másként élni.

Az idézet önkéntelenül is Pógyor István mártíromságára irányítja a figyelmet. A párhuzam nem véletlen, hiszen a film főhősét szintén a hitéért üldözték, lélekben a végsőkéig kiállt az igazáért. Bár testileg megtörték, de a hite töretlen maradt, kínhalált szenvedett azért, mert nem adta fel a társait és azt, amiért küzdött egész életében.

Pógyor István Sárosorosziban született 1902. január 26-án. Az elemi iskola hat osztályának elvégzése után Lukács Sarolta, a Magyar Vöröskereszt elnöke támogatásával Budapesten tanult tovább, mert felismerték tehetségét, vezetői képességét. 1922-ben kereskedelmi érettségi vizsgát tett. Ekkor kapcsolódott be a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) munkájába, amelynek hamarosan segédtitkára lett. A KIE 1844-ben alakult meg George Williams vezetésével Londonban. Céljuk az volt, hogy egy táborba gyűjtsék azokat a keresztyén ifjakat, akik tudnak és akarnak Jézus nevéért

tenni. Magyarországon Szabó Aladár teológus nevéhez fűződik a KIE megalapítása 1883-ban. A tagok nagy része az egyetemi hallgatók közül került ki, de lassan iparos és kereskedő fiatalok is csatlakoztak. A Dániából induló népfőiskolai mozgalom magyarországi életre hívása is a KIE nevéhez fűződik, valamint az első hazai cserkészcsapatot a budapesti KIE alapította. Földváryné Kiss Réka munkáiból megtudható, hogy a Kádár-korszakban zajlott az úgynevezett második KIE-per. 1967 decemberében került sor a tárgyalásra az egyesület újjászervezése, tiltott ifjúsági munka beindítása, engedély nélküli találkozók szervezése és végső soron összeesküvésre irányuló előkészület vádjával. Pógyor István 1925–1928 között Kassalban, Stuttgartban és Barmenben az ifjúsági munka szervezésével, vezetésével ismerkedett meg. 1930-tól az USA-ban, Springfieldben működő KIE-főiskolán tanult. 1932. januárban érkezett haza; ekkor lett az egyesület nemzeti titkára. Hatására a KIE egyik központi feladatává vált a falu felemelkedéséért folytatott küzdelem. Szorgalmazta a népfőiskolák létesítését, ezért kapcsolatot épített a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyesületek Országos Testületével (KALOT) is. A bécsi döntések után a visszacsatolt területeken is megszervezte a népfőiskolákat. A II. világháború alatt megszervezte a menekültügyi és mentő-segélyszolgálatot, amelynek keretében embereket mentettek a vészorszak idején. 1946-ban feloszlatták az egyházi és civil egyesületeket, így a KIE-t is. Pógyort és Kiss Jánost, a KIE Szövetség titkárát 1946. április 13-án internálták, de két hónap múlva szabadultak. Pógyor kereskedősegédként helyezkedett el, illetve a józsefvárosi református gyülekezet presbiteré lett. 1951. június 7-én letartóztatták több társával együtt. A hamis vádak szerint az „Európai Unió” magyarországi megvalósítását tervezték. A bibliakörök tevékenysége szintén a vádak között szerepelt, mert „*illegális ifjúsági tevékenységnek*” minősítették. A KIE-perben Pógyort 12 év, gróf Teleki Lászlót, a KIE kiemelkedő ifjúsági szervezőjét és vezetőjét 7 év, Hartványi Imrét, a kulákká nyilvánított egykori ceglédi birtokost, szintén volt KIE-tagot pedig 5 év börtönbüntetésre ítélték. 1952. március 10-én a fellebbviteli bíróság elutasította Pógyor fellebbezését. 1953. november 7-én a Gyűjtőfogházban halt meg az embertelen körülmények következtében. A 301-es parcellában kopjafa őrzi emlékét.

A dokumentumfilmet felépítése szempontjából három részre lehet tagolni. A film az élszereplős résszel indul, ami a Pógyor István elfogatása utáni időszakot mutatja be. A fogdában a cellatársával történő beszélgetésnek, majd a kihallgatásnak és a Teleki Lászlóval történő szembesítésnek tanúi lehetünk. Egyértelműen kitűnik a filmben is, hogy Pógyor István Szecsódi Róbert kihallgató tiszt felett állt intellektuálisan. A Szecsódit alakító Ficza István jól láttatja ezt a bizonytalanságot. Eleinte majdhogynem barátságosan beszélget Pógyorral, majd pedig egyre türelmetlenebbé, végül agresszívvá válik a viselkedése. Vannak iratok arról, hogy az ávós tiszt a feletteseitől kért iránymutatást a tekintetben, hogyan vezesse a kihallgatást, hogy mielőbb eredményt érjen el.

A film képkockáin többször egy szállítóeszköz kerekeire fókuszál a kamera, folyamatosan sejtetve, hogy valami történni fog, míg végül kerekeshordágyon betolják

Pógyor István testét a Kiss Ferenc anatómiai professzor által vezetett anatómiaórára. Ez a film egyik legdrámább pontja. A professzor döbbenetesen ismeri fel hittársát. Ekkor szereznek tudomást a KIE titkárának haláláról. Zseniális Boross Sándor színész arckifejezése: világossá válik számára, amit lát, de nem árulhatja el magát.

A dokumentumfilm másik meghatározó pillanatának a film második részében lehetünk tanúi, amikor a Pógyor Istvánt alakító Trill Zsolt színművész bemutatja szülőfaluját, Sárosoroszit. A körbevezetés a templomnál kezdődik, ahol tábla őrzi Pógyor István emlékét. Ezt követően útjuk a temetőhöz vezet, ahol Pógyor Árpád színész sírhelyénél emlékeznek meg Pógyor István unokaöccséről és a Pógyor családról. Ennek fényében talán még hitelesebbnek, megrendítőbbnek érezzük Trill Zsolt színészi alakítását.

A dokumentumfilm harmadik részében szakmai beszélgetést láthatunk Földváryné Kiss Rékával a történelmi eseményekről, a tárgyalásról, a per dokumentumairól. Pógyor István angolszász orientációjú volt, német- és szovjetellenesség jellemezte. A nyugati világ működését a hosszabb külföldi tanulmányútjai során ismerte meg. 1951-ben munkás fiatalokat tartóztattak le. A kihallgatások során merült fel Pógyor István neve, míg végül az egyik fiatalból egy olyan tanúvallomást csikartak ki, mely szerint Pógyor István papi palástba öltözve a sátáni kommunista rendszer ellen eskette fel a fiatalokat, még úrvacsorát is adott. A rendszer diktatórikus működésére jellemző, hogy ez alapján tartóztatták le Pógyor Istvánt. Mindeközben Pógyor István zárkatársa, jelen esetben zárkaügynök több száz oldalas jelentést írt a beszélgetéseikről. Ezekből a ritka és megrázó dokumentumokból megismerhetjük Pógyor István lelki tusáját, vívódásait; egy megkínzott ember lelkébe láthatunk bele. A filmben a zárkatársat alakító R. Kárpáti Péter pillantása azt sejteti, hogy ő nem szimplán egy cellatárs, mintha némi lelkiismeret-furdalás is átsuhanna a tekintetén.

A film után a rendezővel folytatott beszélgetésből megtudhattuk, hogy az alkotás valójában oktatófilmnek készült, a téma ötletét pedig Földváryné Kiss Réka adta, akinek több publikációja is megjelent a KIE-perről. Ezenkívül pedig a rendezőre nagy hatással voltak a per során készült jegyzőkönyvek, melyeket lehetősége volt megtekinteni. A filmmel Pógyor Istvánnak kívántak emléket állítani, de emellett annak a fiatal nemzedéknek is, amely a KIE keretében próbálta megújítani a vallásos életet. A hagyományos egyházi közeg megszűnt, így újfajta közösséget akartak építeni. Pógyor Teleki Lászlóval sokat tett a városi és a falusi ifjúság lelki-szellemi neveléséért. Már az 1920-s években vita alakult ki az egyházon belül, hogy mi legyen az egyesületekkel. Ravasz László református lelkész szerepe itt is fontossá vált: sikerült a KIE-t „becsatornázni az egyházba”. Az 1943-as balatonszárszói konferencián demokratikus újjászervezést fogalmaztak meg. A világháború után abban bíztak, hogy a békeszerződés után a szovjet hadsereg kivonul az országból, és utána megújulva tudják folytatni a tevékenységüket.

Az utókor feladata Pógyor István és a hozzá hasonlóan az elveik mellett hősiessé kiálló emlékének megőrzése.

Jelenet a *Ti is elni fogtok* című filmből.

Kulcsszavak

=====

DokuFilmklub, emlékezet, kultúra

/// Joó Adrienn

= **"...You Will Live Too"** =

The Martyrdom of István Pógyor

On 15th of December 2022, the documentary film entitled "*...You Will Live Too*". *The martyrdom of István Pógyor* was presented to the interested audience at the Historical Archives of the State Security Services. Journalist Bálint Ablonczy, the director of the film, and at the same time the writer of its script, was the Archives' guest for a discussion following the screening.

The title of the film is a New Testament quotation from John 14,19:

"Before long, the world will not see me anymore, but you will see me. Because I live, you also will live."

The biblical quotation expresses that Jesus will defeat death and "will then be truly with his brethren in his true, living reality" – as the eminent Reformed Church pastor Sándor Joó emphasized in a sermon. The quote inevitably draws attention to the martyrdom of István Pógyor. The parallel is not coincidental, since the film's protagonist was persecuted for his faith, but in spirit he stood up for his truth to the very end. Though broken physically, his faith remained unbroken, and he suffered a torturous death, because he did not report his companions, neither wanted he to give up what he had fought for all his life.

In terms of its structure, the documentary can be divided into three parts. The film starts with the feature film part, which covers the period after István Pógyor's arrest. In the custody cell we witness his conversation with his cellmate, followed by the interrogation and his confrontation with László Teleki (a distant relative of prime minister, Pál Teleki).

Another touching moment of the documentary comes in the second part of the film, when actor Zsolt Trill, who plays István Pógyor, introduces his home village of Sárosoroszi. The tour starts at the church, where a plaque commemorates István Pógyor. Afterwards, they go to the cemetery, where, at his grave, they remember István Pógyor, his nephew and the whole Pógyor family.

The third part of the documentary features a professional discussion with historian Réka Földváryné Kiss, head of the Committee of National Remembrance, about the historical events, the trial and the documents of the trial. István Pógyor was an Anglophile, who was anti-German during the Second World War, later becoming anti-Soviet. He learned about the political life of the Western world during his longer study trips abroad. In 1951, a group of young workers were arrested. Pógyor's name came up during their interrogations, until finally a testimony was extracted from one of the young men stating that István Pógyor, dressed in a priestly robe, had instigated them to resist the "satanic" regime, even administering Holy Communion to them afterwards. As a proof of the dictatorial nature of the regime, these testimonies were then used as the basis for the subsequent arrest of István Pógyor, who was the subject of a report written by his cellmate, a prison agent and author of hundreds of pages of conversations in their respective cells.

Jelenet a *Ti is élni fogtok* című filmből.

=== E számunk szerzői ===

CSAPODY TAMÁS: jogász, szociológus, habilitált egyetemi docens, Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet

CSATÁRI BENCE: történész, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

JOÓ ADRIENN: művelődésszervező, tudományos titkár, ÁBTL

SIMON ATTILA: történész, igazgató, Fórum Kisebbségkutató Intézet

SZAMBOROVSKYNÉ NAGY IBOLYA: történész, könyvtárigazgató,
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

SZILÁGYI GÁBOR: történész, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

VARGA KRISZTIÁN: történész

A tanulmányokkal kapcsolatos észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék el:
betekinto@abtl.hu

Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket a szerzőknek.